

TÜRKİYE ORTADOĞU
ÇALIŞMALARI DERGİSİ
Turkish Journal of Middle Eastern Studies

Cilt: 6, Sayı: 2, 2019

Vol: 6, No: 2, 2019

ISSN: 2147-7523, E-ISSN: 2630-5631

ORMER
Ortadoğu Enstitüsü
معهد الشرق الأوسط
Middle East Institute
پژوهشگاه خاورمیانه

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi *Turkish Journal of Middle Eastern Studies*

ISSN:2147-7523, E-ISSN: 2630-5631

Yayın Dili: Türkçe- İngilizce

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi yılda iki kez yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve yayın kurulunun nihai onayıyla yayınlanır. Yayın kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazılan (sempozyum, kongre haberleri, kitap incelemeleri vb.) bizzat inceleyip hakeme göndermeden doğrudan kabul ve red kararı verebilir.

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi

Sakarya Üniversitesi Esentepe Kampüsü 54187 Serdivan/SAKARYA

Tel: (+90) (264) 2953701 **Faks:** (+90) (264) 2953961

Erişim: ortadogudergi@sakarya.edu.tr

Dergide yayınlanan yazılarda fikirler yalnızca yazar(lar)ına aittir. Dergi sahibini, yayıncıyı ve editörleri bağlamaz.

Tasarım-Baskı Hazırlık: Karınca Ajans

Dr. Mediha Eldem Sok. 56/1 Kızılay-Ankara

Tel: 0312 431 54 83

Baskı: Eflal Matbacılık

Zübeyde Hanım Mah. Kazım Karabekir Cad. No: 95-1A Altındağ - Ankara

Tel: 0312 341 47 48

Turkish Journal of Middle Eastern Studies *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*

ISSN: 2147-7523, E-ISSN: 2630-5631

Publishing Language: Turkish- English

The Turkish Journal of Middle Eastern Studies is an international peer-reviewed journal, which is published twice a year. Manuscripts sent to the journal are first evaluated by the editorial board, and subsequently passed on to at least two referees - and if necessary to a third referee - whose expertise corresponds to offered submissions. Finally, reviewed and accepted manuscripts get published by the approval of the editorial board. Apart from research articles, the editorial board is authorized to either accept or reject submissions in form of symposium/congress papers, book reviews, and alike without requiring a referees' consultation.

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

Sakarya Üniversitesi Esentepe Kampüsü 54187 Serdivan/SAKARYA

Phone: (+90) (264) 2953701 **Fax:** (+90) (264) 2953961

E-mail: ortadogudergi@sakarya.edu.tr

Views expressed within the articles published in the Turkish Journal of Middle Eastern Studies belong to the authors only.

Graphic-Design: Karınca Ajans

Dr. Mediha Eldem Sok. 56/1 Kızılay-Ankara

Phone: 0312 431 54 83

Printing: Eflal Matbacılık

Zübeyde Hanım Mah. Kazım Karabekir Cad. No: 95-1A Altındağ - Ankara

Phone: 0312 341 47 48

TÜRKİYE ORTADOĞU ÇALIŞMALARI DERGİSİ

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

Derginin Sahibi Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü adına Tuncay Kardaş,

Owner of the Journal Tuncay Kardaş on behalf of the Middle East Institute, Sakarya University

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Yıldırım Turan

Editör / Editor

Ali Balcı

Yardımcı Editörler / Assistant Editors

İbrahim Efe, Nuri Salık, Mustafa Yetim, Talha İsmail Duman,

Fatma Zehra Toçoğlu, Serra Can

Kitap İnceleme Editörleri / Book Review Editors

Mustafa Caner, Berkan Özgür

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Kemal İnat (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Sadık Ünay (İstanbul Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Ahmet Uysal (İstanbul Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Mehmet Şahin (Polis Akademisi, Türkiye), Prof. Dr. Tim Jacoby (Manchester Üniversitesi, İngiltere), Prof. Dr. Ferhat Pirinççi (Uludağ Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Şener Aktürk (Koç Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. İsmail Ediz (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Ramazan Erdağ (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. İsmail Numan Telci (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Dr. Nebi Miş (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Dr. Enes Bayraklı (Türk-Alman Üniversitesi, Türkiye)

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi TR Dizin, Columbia International Affairs Online (CIAO), Worldwide Political Science Abstracts, ASOS Index, Eriş Plus, Index Islamicus, Index Copernicus, Google Scholar, Journal Factor, International Scientific Indexing, MIAR, Eurasian Scientific Journal Index, Scientific Indexing Services, i2or, DRJI, Open Access Library (oalib), İSAM, Sobiad, Akademik Dizin, ResearchBib, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), Arastirmax, SciLit, WorldCat, CrossRef, Directory of Indexing and Impact Factor, Journals Directory, JIFACTOR, International Citation Index, DOAJ, EBSCOhost, Openaire, Zeitschriftendatenbank(ZDB), Wilbert, EZB, LIVIVO, Science Library Index, Acarindex, Academic Keys, JournalTOCs, Ideonline, Sobiad, Proquest, Ideonline, J-Gate, ROAD tarafından taranmaktadır.

The Turkish Journal of Middle Eastern Studies is indexed by TR Dizin, Columbia International Affairs Online (CIAO), Worldwide Political Science Abstracts, ASOS Index, Eriş Plus, Index Islamicus, Index Copernicus, Google Scholar, Journal Factor, International Scientific Indexing, MIAR, Eurasian Scientific Journal Index, Scientific Indexing Services, i2or, DRJI, Open Access Library (oalib), İSAM, Sobiad, Academic Dizin, ResearchBib, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), Arastirmax, SciLit, WorldCat, CrossRef, Directory of Indexing and Impact Factor, Journals Directory, JIFACTOR, International Citation Index, DOAJ, EBSCOhost, Openaire, Zeitschriftendatenbank(ZDB), Wilbert, EZB, LIVIVO, Science Library Index, Acarindex, Academic Keys, JournalTOCs, Ideonline, Sobiad, Proquest, Ideonline, J-Gate, ROAD.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written consent of the editors.

TÜRKİYE ORTADOĞU ÇALIŞMALARI DERGİSİ

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

DANIŞMA KURULU / *ADVISORY BOARD*

Prof. Dr. Berdal Aral (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Gencer Özcan (Bilgi Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Burhanettin Duran (İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Aristotle Kallis (Lancaster Üniversitesi, İngiltere), Prof. Dr. Jurgen Bellers (Siegen Üniversitesi, Almanya), Prof. Dr. Atilla Arkan (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Prof. Stéphane A. Dudoignon (PSL Üniversitesi, Fransa), Prof. Dr. Birol Akgün (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Tayyar Arı (Uludağ Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Muhittin Ataman (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Arif Bilgin (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Mesut Özcan (T.C Dışişleri Bakanlığı, Türkiye), Prof. Dr. Abdulhamit Kırmızı (İstanbul Şehir Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Mustafa Kemal Şan (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Alev Erkilet (İstinye Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Erdem Özlük (Selçuk Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Mehmet Özkan (Polis Akademisi, Türkiye), Dr. Mustafa Cüneyt Özşahin (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye), Dr. Hasan Gümüsoğlu (Yalova Üniversitesi, Türkiye), Dr. Mehmet Zeki Ak (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Dr. Ali Aslan (İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye)

DERGİNİN HAKEMLERİ / *REFeree BOARD*

Prof. Dr. Levent Ürer (Beykent Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Süleyman Kızıltoprak (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Sertaç Timur Demir (Gümüşhane Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Ekrem Yaşar Akçay (Hakkari Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Umut Uzer (İstanbul Teknik Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Özgür Ünal Eriş (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Burcu Kurt (İstanbul Teknik Üniversitesi, Türkiye), Dr. Haluk Ölçekçi (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye), Dr. Veysel Kurt (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye), Dr. Muhammed Hüseyin Mercan (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye), Dr. Abdulgani Bozkurt (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Türkiye), Dr. Tamer Kaşıkçı (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye), Dr. Yasin Athoğlu (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye), Dr. Bilgehan Alagöz (Marmara Üniversitesi, Türkiye), Dr. Cemre Pekcan (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Türkiye), Dr. Kadir Temiz (İstanbul Şehir Üniversitesi, Türkiye), Dr. Ümit Alperen (Süleyman Demirel Üniversitesi, Türkiye), Dr. Ayşe Ömür Atmaca (Hacettepe Üniversitesi, Türkiye), Dr. Taha Eğri (Kırklareli Üniversitesi, Türkiye), Dr. Tahsin Yamak (İstanbul, Türkiye), Dr. Ömer Aslan (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye), Öğr. Gör. Ceyhun Çiçekçi (Bandırma Onyeddi Eylül Üniversitesi, Türkiye), Arş. Gör. Ömer Behram Özdemir (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Arş. Gör. Zana Baykal (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Oytun Orhan (ORSAM, Türkiye)

İÇİNDEKİLER

Sunuş.....	viii
Sisteme Meydan Okumak: Batı-Dışı Dünyada Batı Karşıtlığının Kökenleri ve İran Örneği <i>Oğuzhan Göksele</i>	13-42
Avrupalı Fas ve Avrupalı Türkiye: Avrupa Ekonomik Topluluğu Yolunda İki Kimlik Oluşumu Durumu <i>Volkan İpek & Selin Türkeş Kılıç</i>	43-70
Savaşın Propaganda Cephesi: İran Sinemasında Suriye İç Savaşı <i>Nail Elhan</i>	71-100
Suudi Arabistan-İsrail Örtülü İttifakını Anlamlandırmak <i>Mehmet Rakipoğlu & Menderes Kurt</i>	101-132
Suriye Savaşının Yermuk Filistin Mülteci Kampı Üzerindeki Etkileri <i>Selim Sezer</i>	133-165
Küresel Terör Örgütü el-Kaide'nin Gelişimi ve Ön Plana Çıkan Liderleri Bağlamında "Cihad" Anlayışının Geçirdiği Değişimler <i>Selim Öztürk</i>	167-196
Geleceği Geçmişte Aramak: 20. Yüzyıl Mısır Tarih Yazıcılığında Kadim Köken Teması <i>Hilal Livaoğlu Mengüç</i>	197-224
Kitap İncelemesi Despotizmin Doğası / Köleliğin İflası – İsti'battan İstibdata <i>Mehmet Akif Koç</i>	225-230
Osmanlı Suriye'sinde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce <i>Ahmet Arda Şensoy</i>	231-236

CONTENTS

Introduction.....	x
Defying the System: The Origins of Anti-Westernism in the Non-Western World and the Case of Iran <i>Oğuzhan Göksel</i>	13-42
European Morocco and European Turkey: Two Identity Construction Cases on the Path to the EEC <i>Volkan İpek & Selin Türkes Kılıç</i>	43-70
The Propaganda Front of War: The Syrian Civil War in the Iranian Cinema <i>Nail Elhan</i>	71-100
Understanding the Saudi-Israeli Tacit Alliance <i>Mehmet Rakipoğlu & Menderes Kurt</i>	101-132
Effects of the Syrian War on the Yarmouk Palestinian Refugee Camp <i>Selim Sezer</i>	133-165
The Development of al-Qaeda as a Global Terror Organization and its Changing “Jihad” Understanding in the Context of its Prominent Leaders <i>Selim Öztürk</i>	167-196
The Theme of Ancient Roots in the 20th Century Egyptian Historiography <i>Hilal Livaoğlu Mengüç</i>	197-224
Book Review The Nature of Despotism / The Bankruptcy of Slavery – From Slavery to Despotism <i>Mehmet Akif Koç</i>	225-230
The Emergence of Arabism in Ottoman Syria: Socio-economic Change and Political Thought <i>Ahmet Arda Şensoy</i>	231-236

EDİTÖRDEN

Yeni bir sayı ile daha karşınızdayız. Bu sayı ile birlikte derginin editör kurulunda kapsamlı bir değişikliğe gittik. Mustafa Yetim, Nuri Salık ve İbrahim Efe editör yardımcılarını olarak aramıza katıldılar. Yeni arkadaşlar ile birlikte dergiyi akademik bağlamda daha iyi bir noktaya taşımak temel amacımızdır. Kitap editörlerinin sayısını artırdık ve bu sayıdan sonra daha fazla sayıda kitap incelemesi ile karşınızdaki olmayı planlıyoruz. Bu sayının hazırlanmasında ve yazıların değerlendirilmesinde bize destek olan Tuğçe Ersoy'a da teşekkür ediyoruz. Daha önce editör kurulunda olup bu sayı ile birlikte aramızdan ayrılan Haydar Oruç, Filiz Cicioğlu ve İsmail Numan Telci'ye de bu vesile ile yaptıkları katkılardan dolayı çok teşekkür ediyoruz. Elinizdeki sayıda yedi makale ve iki kitap incelemesi yer almaktadır.

Bu sayıdaki ilk makale olan “Sisteme Meydan Okumak: Batı-Dışı Dünyada Batı Karşıtlığının Kökenleri ve İran Örneği” başlıklı çalışmada Oğuzhan Göksel, Batı karşıtlığını “Batı'nın kültürel üstünlüğüne karşı irrasyonel, köktenci ve aşırılıkçı bir tepki” olarak sunan akademik literatürü eleştirmektedir. Göksel, bu yerleşik kabule karşı, Batı karşıtlığını Batı-dışı toplumlarla (İran vb.) Batılı güçler (Britanya, Fransa ve ABD vb.) arasındaki sorunlu siyasal/ekonomik ilişkilerin doğal ve rasyonel bir sonucu olarak tanımlamaktadır. Bu argümanını kanıtlamak için İran örneğine yakından bakan Göksel, İran'da Batı-merkezli uluslararası siyasal sisteme duyulan husumetin kökenlerinin aslında İran ulusal kimliğinin 20. yüzyılın başlarında geçirdiği dönüşümde olduğunu göstermektedir.

Sayıdaki ikinci makale olan, Volkan İpek ve Selin Türkeş Kılıç'ın “Avrupalı Fas ve Avrupalı Türkiye: Avrupa Ekonomik Topluluğu Yolunda İki Kimlik Oluşumu Durumu” başlıklı çalışmaları bu iki ülkenin AET'ye tam üyelik başvuru süreçlerini kimlik perspektifinden incelemektedir. Yazarlar Türkiye ve Fas tarafından bir zamanlar “diğer” olarak kabul edilen Avrupa'nın AET'ye tam üye olma yolunda nasıl yeniden tanımlandığını postyapısal ve postkolonyal teoriler bağlamında değerlendirmektedir. Bu doğrultuda yazarlar, dönemin Fas ve Türkiye liderlerinin Avrupalı kimliğini kendi ülkelerinin ulusal kimliklerine nasıl eklediğini ortaya koymaktadır.

Nail Elhan'ın elinden çıkan üçüncü makale “Savaşın Propaganda Cephesi: İran Sinemasında Suriye İç Savaşı” başlığını taşımakta ve İran'ın sinemayı nasıl yumuşak bir güç olarak propaganda amacıyla kullandığını ve bu saye-

de nasıl hem dış politikada hem de iç politikada meşruiyet zemini aradığını göstermektedir. Bu argümanını kanıtlamak için Elhan, Teun A. Van Dijk'in eleştirel söylem analizi yöntemi kullanarak "Şam Saatine Göre" filminin analizini yapmaktadır. Yine iki yazarlı olan bir başka makale de Mehmet Rakipoğlu ve Menderes Kurt tarafından kaleme alınmış ve "Suudi Arabistan-İsrail Örtülü İttifakını Anlamlandırmak" başlığını taşımaktadır. Çalışma son dönemin en ilgi çeken konularından biri olan Suudi Arabistan ve İsrail arasındaki yakınlaşmayı anlamaya çalışmakta ve bu bağlamda iki ülke ilişkilerinin tarihsel boyutuna odaklanmaktadır.

Sayıdaki bir başka çalışma ise Selim Sezer'e ait ve "Suriye Savaşının Yermuk Filistin Mülteci Kampı Üzerindeki Etkileri" başlığını taşımaktadır. 2011 yılında başlayan Suriye iç savaşının başkent Şam'ın dış kısımlarında bulunan Yermuk isimli Filistin mülteci kampı üzerindeki etkilerini ele alan çalışma, bu kampta iç savaş boyunca yaşanan gelişmeleri kronolojik açıdan incelemekte, süreçlere ilişkin farklı tarafların tepkilerini ele almaktadır. Selim Öztürk'ün "Küresel Terör Örgütü el-Kaide'nin Gelişimi ve Ön Plana Çıkan Liderleri Bağlamında "Cihad" Anlayışının Geçirdiği Değişimler" başlıklı çalışması ise el-Kaide'nin liderleri üzerinden nasıl bir ideolojik/politik dönüşümden geçtiğinin izini sürmektedir. Bunu yaparken, Öztürk ayrıca, bölgesel bir cihat deneyimi olan Afgan cihadının ardından el Kaide'nin cihadı küresel boyuta nasıl taşıdığını ele alırken, DAES ile anlaşmazlık boyutunu ve bu çerçevede ortaya çıkan fikirleri, taktiksel değişimleri ve stratejileri de detaylıca incelemektedir.

Sayıdaki "Geleceği Geçmişte Aramak: 20. Yüzyıl Mısır Tarih Yazıcılığında Kadim Köken Teması" başlığını taşıyan son makalede Hilal Livaoğlu Mengüç, Türkiye'deki Ortadoğu çalışmalarında fazlasıyla ihmal edilen tarih yazıcılığı fenomenini ele alıyor. Livaoğlu Mengüç bu bağlamda 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve Mısır Milliyetçiliği ya da Mısırcılık düşüncesinin ilkelerini esas alan fakat anti-sömürgeci söyleme bir miktar hümanizm de ekleyen antik mirasçılara yakından bakıyor. Kendilerini "Firavuncu" olarak nitelendiren bu grubun düşünsel serüveninin günümüze kadar olan izini sürüyor. Makalelerin ardından ise sayı, Mehmet Akif Koç ve Ahmet Arda Şensoy tarafından kaleme alınan iki adet kitap incelemesini okuyucuya sunuyor.

Herkese keyifli okumalar dileğimizle.

EDITOR'S NOTE

We are here with a new issue! In this issue, you will notice that our editorial board has underwent some change. Mustafa Yetim, Nuri Salık and İbrahim Efe joined us as assistant editors. Together with our new colleagues, we aim at bringing the journal to a better academic level. We have increased the number of book editors and we plan to publish more book reviews in upcoming issues. We would like to thank Tuğçe Ersoy for supporting us in preparing this issue and evaluating the manuscripts. We would also like to thank Haydar Oruç, Filiz Cicioğlu and İsmail Numan Telci for their contributions to the journal. This issue offers seven articles and two book reviews.

“Defying the System: The Origins of Anti-Westernism in the Non-Western World and the Case of Iran” by Oğuzhan Göksel, which is the first article of this issue, criticizes the academic literature that presents anti-Westernism as an irrational, radical and extremist reaction to the cultural superiority of the West. Contrary to this established belief, Göksel defines anti-Westernism as a natural and rational result of the troubled political/economic relations between non-Western societies (e.g. Iran) and Western powers (e.g. Britain, France and the USA). Scrutinizing the Iranian example to prove his argument, Göksel shows that the origins of hostility towards the West-centered international political system in Iran go back to the transformation of the Iranian national identity in the early 20th century.

In the second article titled “European Morocco and European Turkey: Two Identity Construction Cases on the Path to the EEC,” Volkan İpek and Selin Türkeş Kılıç examine the EEC application process of these two countries from the identity perspective. The authors assess how Morocco and Turkey redefine Europe - once accepted as the ‘other’ - in the process of full membership to the EEC within the context of post-colonial and post-structural theories. In this regard, the authors reveal how these two countries’ leaders during that period incorporated the European identity into their own national identity.

“The Propaganda Front of War: The Syrian Civil War in the Iranian Cinema” by Nail Elhan demonstrates how Iran uses cinema as a soft power tool for propaganda purposes, and thereby seeks legitimacy both in foreign and domestic policy. To prove his argument, Elhan analyzes the movie ‘Damascus Time’ through the critical discourse analysis method developed

by Teun A. Van Dijk. Another article with two authors has been penned by Mehmet Rakipoğlu and Menderes Kurt. It is entitled “Understanding the Saudi - Israeli Tacit Alliance” and seeks to understand the rapprochement between Saudi Arabia and Israel, one of the most interesting issues in the contemporary Middle East. In doing so, the study does not miss out the historical dimension of the relations between the two countries.

Another article in this issue is authored by Selim Sezer. Holding the title “Effects of the Syrian War on the Yarmouk Palestinian Refugee Camp,” the study examines the effects of the Syrian civil war that began in 2011 on the Yarmouk Palestinian refugee camp, which is located at the outskirts of Damascus. The events taking place in this camp during the civil war are examined chronologically while taking in consideration the reactions of different parties to the process. Selim Öztürk’s work titled “The Development of al-Qaeda as a Global Terror Organization and its Changing “Jihad” Understanding in the Context of its Prominent Leaders” traces the ideological/political transformation of al-Qaeda through its leaders. In doing so, Öztürk also looks at how al-Qaeda has carried jihad to the global dimension following the regional experience of the Afghan jihad, and examines the facets of conflict with ISIS and the ideas, tactical changes, and strategies that emerged in this context.

In the last article headed “The Theme of Ancient Roots in the 20th Century Egyptian Historiography,” Hilal Livaoğlu Mengüç touches upon the historiography phenomenon, which was greatly neglected in Middle Eastern studies in Turkey. In this vein, Livaoğlu Mengüç looks closely at the ancient heirs, who emerged towards the end of the 19th century referring to the principles of Egyptian nationalism or the idea of Egyptianism while coloring their anti-colonial discourse with some humanism. The article traces the intellectual adventure of this group, which names itself ‘Pharaonist’, to this day. Following the articles, the issue presents to its readers two book reviews by Mehmet Akif Koç and Ahmet Arda Şensoy.

We wish everyone a pleasant reading.

Defying the System: The Origins of Anti-Westernism in the Non-Western World and the Case of Iran

Oğuzhan Göksel*

Abstract

Anti-Western sentiment is a common feature of politics in many non-Western societies such as China, Cuba, Venezuela, Turkey, Iran and various Arab countries. Challenging the scholarly literature that depicts anti-Westernism as an “irrational, extremist and fundamentalist reaction to the cultural hegemony of the West,” this article conceptualizes anti-Westernism as a rational reaction to –and an unsurprising consequence of– the problematic political/economic interactions between non-Western societies (e.g. Iran) and Western powers (e.g. Britain, France and the US). Iran is a particularly noteworthy case because anti-Westernism played a key role in the formation of the modern state in the country. The foreign policy behavior of Iran in our time and the historical trajectory that produced the Islamic Republic after the 1979 Revolution cannot be understood without acknowledging anti-Westernism. The origins of anti-Westernism in Iran are explored in this article through interpreting the path dependent historical experience of the country, with a particular emphasis on the relations between Iran and Western countries. In contrast to works that attribute Iran’s anti-Western foreign policy to the Islamist ideology of the post-1979 era, it will be argued that hostility to the Western-dominated international political system should actually be traced to the transformation in which the Iranian national identity evolved in the early 20th century.

Keywords: Anti-Westernism, Eurocentrism, Imperialism, Iran, National Identity Formation

---

* Assistant Professor, Istanbul 29 Mayıs University, TR, Department of Political Science and International Relations, orcid.org/0000-0002-4175-8921, ogoksel@29mayis.edu.tr

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi
ISSN:2147-7523, E-ISSN: 2630-5631
Cilt: 6, Sayı: 2, ss. 13-42
Geliş Tarihi: 22.06.2019
Kabul Tarihi: 16.09.2019
DOI: 10.26513/toecd.581276

Sisteme Meydan Okumak: Batı-Dışı Dünyada Batı Karşıtlığının Kökenleri ve İran Örneği

Oğuzhan Göksel*

Öz

Batı karşıtlığı; Çin, Küba, Venezuela, Türkiye, İran ve Arap ülkeleri gibi birçok Batı-dışı toplumun siyasal hayatında sık rastlanılan bir ögedir. Bu makale; Batı karşıtlığını “Batı’nın kültürel üstünlüğüne karşı irrasyonel, köktenci ve aşırılıkçı bir tepki” olarak sunan akademik literatürü eleştirip, Batı karşıtlığını Batı-dışı toplumlarla (İran vb.) Batılı güçler (Britanya, Fransa ve ABD vb.) arasındaki sorunlu siyasal/ekonomik ilişkilerin doğal ve rasyonel bir sonucu olarak tanımlamaktadır. İran özellikle dikkat çekici bir örnektir çünkü Batı karşıtlığı ülkedeki modern devlet yapısının oluşumunda anahtar rol oynamıştır. İran’ın günümüzde sürdürdüğü dış politika ve 1979 Devrimi’nin ardından İslam Cumhuriyeti’ni üreten tarihsel rota Batı karşıtlığı göz önüne alınmadan anlaşılabilir. Bu makalede İran’daki Batı karşıtlığının kökenleri ülkenin nevi şahsına münhasır tarihsel tecrübesi yorumlanarak incelenmektedir; bu bağlamda özellikle İran ile Batı ülkeleri arasındaki ilişkilere odaklanılmaktadır. İran’ın Batı karşıtı dış politikasını 1979 sonrası devletin İslamcı ideolojisine bağlayan çalışmaların aksine, bu çalışmada ülkenin Batı-merkezli uluslararası siyasal sisteme duyduğu husumetin kökenlerinin aslında İran ulusal kimliğinin 20. yüzyılın başlarında geçirdiği dönüşümde aranması gerektiği savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Batı Karşıtlığı, Avrupa-merkezcilik, Emperyalizm, İran, Millî Kimlik Oluşumu

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, TR, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, orcid.org/0000-0002-4175-8921, ogoksel@29mayis.edu.tr

1. Introduction

Anti-Western sentiment is a common feature of politics in many non-Western societies such as China, Cuba, Venezuela, Turkey, Iran and various Arab countries. Iran is a particularly noteworthy case because anti-Westernism played a key role in the formation of the modern state in the country. The foreign policy behavior of Iran in our time and the historical trajectory that produced the Islamic Republic after the 1979 Revolution cannot be understood without acknowledging anti-Westernism. As a result of real and imagined external threats the country has faced since the late 19th century, anti-Westernism has become an integral part of contemporary Iranian political culture – regardless of notable religious, ethnic and ideological differences within the society.¹

Undoubtedly, the 1979 Revolution was one of the turning points of Iranian history and a key event that has molded the world we live in today. Observers such as Michel Foucault immediately recognized the 1979 Revolution as a revolt that was launched against the Western-led international political system, in other words, a “counter-hegemonic mass movement.”² Since 1979, Iran’s foreign policy has reflected the essence of this movement by challenging the *status quo* in the Middle East – an order established by leading Western powers such as Britain in the aftermath of World War II and preserved by another Western hegemonic power, the US, since then. The 1979 Revolution continues to define Iran’s relations with Western states and the international community as a whole. Today it is not hard to understand why Iran is anti-Westernist as the country has long been under Western-imposed economic sanctions that have dramatically impacted the lives of many Iranians due to the severe effects of sanctions such as high inflation and lower purchasing power for the average individual.³ Yet, why does Iran continue to defy the Western-centric political system in the Middle East and beyond? What are the roots of the widespread strong sentiment against the West and Iran’s tumultuous relationship with

---

¹ Hamid Ahmadi, “Unity within Diversity: Foundations and Dynamics of National Identity in Iran,” *Middle East Critique* 14, no. 1 (2005): 131.

² Arshin Adib-Moghaddam, “Islamic Utopian Romanticism and the Foreign Policy Culture of Iran,” *Middle East Critique* 14, no. 3 (2005): 265.

³ Attila Sandıklı and Bilgehan Emeklier, “Iran at the Center of Chaos Scenarios,” *Bilgesam Report* 40 (2012).

Western powers? What insights can we draw from the case of Iran for the broader literature on anti-Westernism? These are the questions this study seeks to answer while putting forward an original understanding that could contribute to debates on anti-Westernism.

Instead of automatically associating anti-Westernism with fanaticism, religious fundamentalism, irrationality and terrorism as segments of scholarly literature and mainstream media outlets tend to do,⁴ this article avoids value judgment and attempts to objectively analyze the historical trajectory that produces the phenomenon. Contrary to common belief, anti-Westernism is not exclusive to the Muslim world and/or Middle Eastern societies as non-Western societies from all parts of the world exhibit anti-Westernist sentiments at times. For instance, anti-Westernism also manifests in some predominantly Christian societies (e.g. Greece and Russia) as demonstrated in the work of Vasilios Makrides.⁵ As such, anti-Westernism can be possibly understood as a reaction to the global hegemony of leading Western states (e.g. Spain, Portugal, Britain, France, the Netherlands), which have severely constrained and/or completely eliminated the independence of other societies during the classical colonial age of the 18th and 19th centuries and the neo-colonial era that followed World War II. If it is defined in political terms rather than cultural, with a meaning akin to anti-imperialism, it can be said of anti-Westernism that it has manifested itself in countries that do not necessarily have a cultural affinity with each other – from Haiti, Cuba and Venezuela in the Western Hemisphere to Algeria, Egypt, Turkey and Iran in the Middle East to

---

⁴ See, for example, Peter Knoope, “Anti-Westernism and Terrorism,” *Clingendael: Netherlands Institute of International Relations*, January 17, 2017, <https://www.clingendael.org/event/anti-westernism-terrorism>; Jamie Bartlett, “Conspiracy Theories Fuel Anti-Western Sentiment in the Middle East,” *The New York Times*, September 13, 2012, <https://www.nytimes.com/roomfordebate/2012/09/12/does-mideast-democracy-complicate-diplomacy/conspiracy-theories-fuel-anti-western-sentiment-in-the-middle-east>; Kenneth W. Stein, “Western Intrusion Collides with Tradition in the Middle East,” *The Carter Center* (1991); Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, (New York: Simon & Schuster, 1996); Bernard Lewis, *What Went Wrong?: The Western Impact and the Middle Eastern Response*, (Oxford: Oxford University Press, 2002); Ian Buruma and Avishai Margalit, *Occidentalism: A Short History of Anti-Westernism* (London: Penguin Press, 2004).

⁵ Vasilios Makrides, “Orthodox Anti-Westernism Today: A Hindrance to European Integration,” *International Journal for the Study of the Christian Church* 9, no. 3 (2009).

Japan, China and North Korea in East Asia, and even in Russia which, paradoxically, appears in Iranian nationalist historiography as part of the “West.”

The origins of anti-Westernism in Iran are explored in this article through interpreting the *path dependent*⁶ historical experience of the country, with a particular emphasis on political, economic and cultural relations between Iran and Western countries. In contrast to works that primarily attribute Iran’s anti-Western foreign policy to the Islamist ideology of the post-1979 era, it will be argued that hostility to the Western-dominated international political system should actually be traced to the transformation in which Iranian national identity evolved in the early 20th century. Challenging the scholarly literature that depicts anti-Westernism as an “irrational phenomenon caused by an extremist/fundamentalist reaction to the cultural hegemony of the West,” this article conceptualizes anti-Westernism as an unsurprising consequence of the problematic political/economic interactions between non-Western societies (e.g. Iran) and Western powers (e.g. Britain, France and the US).

The article begins with a critical evaluation of the existing theoretical literature on anti-Westernism, highlighting its weaknesses for the purpose of providing an original non-Eurocentric approach to understand the making of anti-Westernism. Then, this revised approach to anti-Westernism is applied to the case of Iran through a historical review. Iran is one of the most appropriate country cases in the world to test the validity of a new approach to the notion of anti-Westernism, because there is an established and rather extensive literature on the impact of anti-Westernism on Iranian history and contemporary political life.

2. A Critique of Mainstream Approaches to Anti-Westernism

What does the popular term “West” mean? It is surely an elusive and highly contested concept. It has often been used as a derogatory term by non-Western observers to point to the “undesirable influence” of European and

---

⁶ For more information on a research methodology based on path dependency, see Oğuzhan Göksel, “Uneven and Development and Non-Western Modernities: A History Sociology Guide to the New Turkey,” *New Middle Eastern Studies* 8, no. 1 (2018): 64-65.

American culture on their societies, whereas it has also been used fondly to mean “modern” by those seeking to reform their societies through emulating the Western model of development.⁷ In political discussions, the West often evokes negative images in the non-Western world, referring to a history of colonialism, slavery and humiliation. In this context, Occidentalism and anti-Westernism are sometimes used interchangeably; however there is a major difference between them. Occidentalism can be defined as the “dehumanizing picture of the West painted by its enemies”.⁸ As such, Occidentalism refers to the stylized images of the Western civilization constructed by non-Western societies during their interactions with Western societies, which is often a hierarchical relationship between the colonizer and the colonized as seen in pre-World War II Africa and many parts of Asia (e.g. India, Indonesia and Vietnam). In contrast to the culture-oriented subject matter of Occidentalism, anti-Westernism has a more political connotation as it involves an active opposition and challenge to the Western-dominated international system as a whole and/or the policies of specific Western states. Nevertheless, Occidentalism and anti-Westernism are deeply connected as the former surely enhances the influence of the latter on public opinion. Anti-Westernism has its roots in Occidentalism, because the self-images of non-Western societies have historically evolved as a response to the perceived identity of the so-called West.⁹

Orientalism and Occidentalism developed in parallel with each other, intensifying in the 18th and 19th centuries as European and non-Western societies encountered each other. Contacts between these societies immediately became entangled with military conflicts, political rivalries and struggles over economic resources in countries such as the Ottoman Empire, Iran, China and Japan. As a direct result of the increased political, economic and cultural influence of European colonial empires over non-Western societies, anti-Westernism began to manifest across the world. Anti-Westernism is directly linked to the emergence or social construction of national identity – a process that began in non-Western countries when

---

⁷ Buruma and Margalit, *Occidentalism*, 2.

⁸ Buruma and Margalit, *Occidentalism*, 5.

⁹ James Carrier, “Introduction,” in *Occidentalism: Images of the West*, edited by James Carrier (New York: Clarendon Press, 1995): 6.

their intellectuals engaged the Western civilization and became familiar with its ideas during the modernization process of the non-Western world.¹⁰ Paradoxically, even though national identities in non-Western societies have been formed through engagement with Western ideas; when nationalism actually manifests in these countries, it often possesses a very strong anti-Western character.

Scholars offer various explanations to account for the origins of anti-Westernism. Proponents of what this article terms *the culturalist approach* suggest that anti-Westernism in the non-Western world – particularly in predominantly Muslim societies – is caused by the “clash of civilizations,” namely a culture shock that is the product of the technological development gap between non-Western societies and powerful Western nations.¹¹ Distinguished scholars such as Bernard Lewis, Samuel P. Huntington, Kenneth W. Stein, Ian Buruma and Avishai Margalit put forward typical examples of the culturalist approach as they focus on the alleged incompatibility between Islam and modernity.¹² They depict anti-Westernism as an “irrational” reaction against the penetration of the Muslim world by Western ideas that were developed within a particularly Christian setting.¹³ Lewis, for instance, only understands anti-Westernism as a cultural critique and focuses on the works of Muslim intellectuals rather than looking at actual political and economic events that had shaped the way non-Western societies see the West today. Not unlike Lewis, Marvin Zonis and Craig M. Joseph offer the Islamic belief system and culture as the main source of conspiracy thinking and anti-Westernism.¹⁴

Buruma and Margalit emphasize cultural incompatibility as a source of anti-Westernism by arguing that radical Westernization programs such as those adopted by the Meiji Japan, Kemal Atatürk’s Turkey and Pahlavi Iran resulted in the emergence of conservative groups whose fear for the

---

¹⁰ James Carrier, “Preface,” in *Occidentalism: Images of the West*, edited by James Carrier (New York: Clarendon Press, 1995): VII-X.

¹¹ Cemil Aydin, *The Politics of Anti-Westernism in Asia*, (New York: Columbia University Press, 2007): 1.

¹² See Kenneth W. Stein, *Western Intrusion*; Huntington, *The Clash of Civilizations*; Bernard Lewis, *What Went Wrong*; Buruma and Margalit, *Occidentalism*.

¹³ Bernard Lewis, *What Went Wrong*.

¹⁴ Marvin Zonis and Craig M. Joseph, “Conspiracy Thinking in the Middle East,” *Political Psychology* 15, no. 3 (1994).

loss of their indigenous cultures have evolved into anti-Westernism over time.¹⁵ To support their argument, Buruma and Margalit refer to the anti-Western works of Islamist thinkers such as Sayyid Qutb who, for instance, had visited the US and was particularly disturbed by American culture.¹⁶ Anti-Westernism is presented by this school of thought as a side effect of elite-led cultural Westernization and secularization. The idea that “Western civilization had been swallowed too fast” is offered as the primary cause of anti-Westernism, thus making anti-Westernists a reactionary force in non-Western societies.¹⁷

The culturalist approach above overlooks the fact that many non-Western political movements and intellectuals – who had adopted anti-Westernism – were also ardent supporters of cultural Westernization. In reality, reformist politicians in non-Western countries implemented modernization programs in order to strengthen their countries against the threat of the West, thus the statesmen of the Meiji Japan, Muhammad Ali’s Egypt, Kemalist Turkey and Pahlavi Iran should not be regarded as pro-Westernists. The difference between Islamists and these reformists were about methods as in terms of ultimate objectives, both secular and religious groups shared strong political anti-Westernist aims. For instance, even though the leading cadre of the Turkish nationalist movement of the 1920s was secular and reform-minded, the movement resisted Western European colonial designs on Turkish homeland in the aftermath of World War I and fought the invading Western armies rather than accepting Western mandate rule or some other political compromise.¹⁸ Anti-imperialism and the supposed “untrustworthiness of the West” were doctrines emphasized by the Kemalist leadership in Turkey, thus they adhered to anti-Westernism.¹⁹ Iranian reformists of the 20th century constitute another example in this context as even though secular Iranian nationalists were keen on adopting

---

¹⁵ Buruma and Margalit, *Occidentalism*.

¹⁶ Buruma and Margalit, *Occidentalism*, 32.

¹⁷ Buruma and Margalit, *Occidentalism*, 4.

¹⁸ Engin Deniz Akarlı, “The Tangled Ends of an Empire: Ottoman Encounters with the West and Problems of Westernization – an Overview,” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 26, no. 3 (2006): 354.

¹⁹ Cemil Aydın, “Between Occidentalism and the Global Left: Islamist Critiques of the West in Turkey,” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 26, no. 3 (2006): 451.

the scientific developments of the West; Iranian nationalism had an anti-Western character in terms of aiming to transform Iran into a global hegemon that would eventually “punish” Western imperialists.²⁰

Certainly there has been a cultural critique of the West which has reinforced the frustration of non-Western societies but the role of cultural reaction to modernization is over-stated in the mainstream literature on anti-Westernism. The aforementioned emphasis on the supposed clash between Islam and Christianity also constitutes a key weakness of the culturalist approach. As mentioned earlier, anti-Westernism is hardly exclusive to Muslim societies. Thus, it is unrealistic to define anti-Westernism as a primarily cultural and/or religious phenomenon because nations from various regions of the world such as China, Iran and Japan do not possess common belief systems that would condition them to take a stance against the West. What is common to all these peoples, however, is a shared historical experience of humiliation as non-Western nations had for a long time been treated as pariahs of the Eurocentric international system, especially until the second half of the 20th century. The culturalist approach fails to provide a genuine objective attempt to understand the making of contemporary non-Western societies as they re-produce the Orientalist and Eurocentric arguments that have historically *judged* and *condemned* these peoples through a Western lens – just as described by postcolonial theorists such as Edward Said and Samir Amin.²¹ Anti-Westernism can be said to have emerged as a rational reaction to the inherent injustice within the hegemonic international system established by Western colonial empires and imposed over the non-Western world.²² Therefore, it would be more accurate to regard anti-Westernism as a political/economic rather than a cultural/religious phenomenon.

Naturally the culturalist approach has received criticisms over the years, especially by those adhering to postcolonial as mentioned above. As such, there are now notable works arguing that anti-Westernism is a “natural”

---

²⁰ Mehrdad Kia, “Persian Nationalism and the Campaign for Language Purification,” *Middle Eastern Studies* 34, no. 2 (1998): 9.

²¹ Edward W. Said, *Orientalism*, (London: Pantheon Books, 1978).

²² Michelangelo Guida, “Al-Afghani and Namik Kemal’s Replies to Ernest Renan: Two Anti-Westernist Works in the Formative Stage of Islamic Thought,” *Turkish Journal of Politics* 2, no. 2 (2011), 58.

response to the Western history of imperialism across the world.²³ According to this second body of literature, if a country is a former colony, then it must – ipso facto – have the potential to be anti-Westernist. However, some non-Western societies such as Turkey and Japan, which were never colonized, are known to have strong traditions of anti-Westernism. Therefore, a more nuanced explanation is necessary to understand the scale and enduring potency of anti-Westernism. Cemil Aydın argues that neither the culturalist approach nor most of its postcolonial opponents can fully account for the manifestation of anti-Westernism in non-Western societies.²⁴

Aydın's main claim is that anti-Westernism emerges due to the "legitimacy crisis" of the Eurocentric global political and socio-economic order.²⁵ During the 19th and 20th centuries, the unequal nature of global power relations that benefited Western colonial empires at the expense of non-Western areas – which experienced direct colonial rule (e.g. India) or indirect tutelage (e.g. China, Ottoman Empire and Iran) – was justified in the Western intellectual discourse by the rise of racism and Orientalism. As racism and Orientalism demoted non-Western societies to a sub-human level, Western colonialists did not have to feel guilty about violating human rights. Aydın argues that anti-Westernism was developed by intellectuals of the non-Western world as a response to a self-contradictory aspect of Western civilization – namely the "double standard" that emerged over time.

The double standard critique refers to the belief that "Western powers were violating their own proclaimed standards of civilization and Enlightenment ideals as a result of their imperialist ambitions."²⁶ While Western thinkers were developing ideas such as universal human rights, Western states were actively involved in occupying the lands of non-Western nations and robbing numerous people of their rights such as freedom and self-determination. To the non-Western intellectual, human rights must not have

---

²³ Stephen Kinzer and Rashid Khalidi, for example, can be evaluated as representatives of this perspective as they have applied such an argument to contemporary Middle East politics – and more specifically, to explain the origins of anti-Westernism in Iran and Arab countries. See Stephen Kinzer, *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror*, (New Jersey: Wiley, 2003); Rashid Khalidi, *Resurrecting Empire: Western Footprints and America's Perilous Path in the Middle East*, (London: Beacon Press, 2004).

²⁴ Cemil Aydın, *The Politics of Anti-Westernism in Asia*, 2.

²⁵ Cemil Aydın, *The Politics of Anti-Westernism in Asia*, 6.

²⁶ Cemil Aydın, "Between Occidentalism and the Global Left," 448.

seemed so “universal” under these circumstances. The double standards of the global Eurocentric political and economic order led to disillusionment from Western civilization among non-Western intellectuals, resulting in the emergence of anti-Westernism. For instance, this shared disillusionment can account for why non-Western intellectuals in Ottoman Turkey, Iran and China praised the Japanese victory as their own when the Japanese military defeated the Russian Empire in the 1904-1905 Russo-Japanese War.²⁷ For many, the Japanese victory of 1905 was a proof that non-Western nations could defeat what was then perceived as a Western nation, the Russians. In this article, a revised version of Aydın’s alternative approach to the study of anti-Westernism is adopted. It will be shown that in the case of Iran, the aforementioned double standard has certainly played a major role in driving anti-Westernism, yet this concept is not sufficient by itself to explain the influence of anti-Westernism in this country.

This study argues that, in addition to double standard, anti-Westernism in Iran and other non-Western societies is also linked with the national identity formation processes as the West fills in the much needed role of the “antagonist” in non-Western nationalist narratives. A key source of anti-Westernism in non-Western societies is the clash between the bitter contemporary realities of Western-dominated international system and a socially constructed glorified past. National identity is forged via a Manichean worldview that is based on positing oneself against someone else, in other words, according to the simple maxim of “this is us because we are not them.”²⁸ Arshin Adib-Moghaddam explains this process as: “Propagating the glory of ‘our’ race or culture almost always entails the suppression of equal status for the race or culture that is represented as the *other*.”²⁹

During the construction of non-Western national identities throughout the 20th century, while the fictional past was being portrayed by nationalist thinkers as a “golden age” when the society was very advanced and in total control of its own fate, the reality of modern day was that these non-Western societies such as Iran and China were declining vis-à-vis the

---

²⁷ Cemil Aydın, *The Politics of Anti-Westernism in Asia*, 9-10.

²⁸ Buruma and Margalit, *Occidentalism*, 106.

²⁹ Arshin Adib-Moghaddam, “Reflections on Arab and Iranian Ultra-Nationalism,” *MRZINE Monthly Review* (2006), <http://mrzine.monthlyreview.org/2006/aam201106p.html>.

Western powers and gradually falling under their control. This situation has bred disappointment and led a desire to re-formulate the system – which formed the foundations of revisionist and anti-Western foreign policies. A narrative of “imperial pride” is constantly re-produced by national education curriculums that have emerged with the establishment of West-like modern nation-states in the non-Western world. Today, many non-Western societies such as Iran may arguably possess a kind of imperial pride due to a particular construction of national identity based on over-emphasizing the achievements of old empires (e.g. the Achaemenid Empire and the Safavid Empire) that preceded the modern states in these countries.³⁰ Iran is an appropriate case to test the validity of this revised approach to anti-Westernism on a concrete example. Unique a country as it is, it is hoped that the analysis of anti-Westernism in Iran in the following part of this article can shed some light on the driving factors behind anti-Westernism in general and contribute to the scholarly literature.

3. The Genesis of Anti-Westernism in Iran

It is believed by some observers that anti-Westernism appeared in Iran after the Islamic Revolution of 1979 or during the tenure of Prime Minister Mohammad Mosaddeq in the early 1950s.³¹ Another popular approach is to trace the anti-Western element of the post-1979 Iranian state to the 1960s when Marxist and Islamist critiques of the West came to the foreground of Iranian politics.³² Anti-Westernism actually began to manifest much earlier with the nationalist disillusionment from the international political and economic system that always seemed to work against Iran. Thus, the roots of anti-Westernism in Iran should be traced to the emergence and evolution of Iranian nationalism in the late 19th and early 20th centuries. Throughout the 19th century, numerous Iranian students were sent to Europe to study Western material development but many instead showed interest to social sciences, bringing with them the ideology of nationalism.³³

---

³⁰ Cemil Aydın, *The Politics of Anti-Westernism in Asia*.

³¹ See Richard Cottam, *Nationalism in Iran*, (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1979): 17; Ali M. Ansari, *The Politics of Nationalism in Iran*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2012); Adib-Moghaddam, “Reflections.”

³² Arshin Adip-Moghaddam, “Islamic Utopian Romanticism,” 273.

³³ Mehrzad Boroujerdi, “The West in the Eyes of the Iranian Intellectuals of the Interwar Years (1919-1939),” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 26, no. 3 (2006): 394.

Even though signs of national consciousness in Iran can be observed for many centuries preceding the 19th century, nationalism as commonly understood to be a “phenomenon of mass politics in the era of nation-state” began in the 20th century after a centralized national education system was implemented in the 1930s by Reza Shah Pahlavi.³⁴ Clearly, some cultural continuity existed between pre-Islamic Iran and the contemporary society, most notably in terms of the Persian language. However, many other elements of Iranian national identity were socially constructed during the Pahlavi period when the bureaucracy of Reza Shah initiated a systematic program to build a modern nation-state.³⁵ It is important to note, however, that nationalism was already established among the Iranian intelligentsia by the late 19th century and it has played a major role in shaping Iran’s subsequent political trajectory. Intellectuals of the late 19th century pondered about several themes, most notably “the glorious past of Iran,” the weakened status of the country in those days and what should be done under the circumstances for the good of Iranian people.³⁶ These were popular discussions not just in Iran but also in many other non-Western societies throughout Asia such as Japan, China and Iran’s neighbor, the Ottoman Empire. In contrast to the Ottomans, Iran’s geographical location caused the country to encounter Western colonial empires relatively late, initially in the early 19th century during the reign of Fath-Ali Shah Qajar (1797-1834). The Qajar period witnessed the entry of Western notions such as the *nation* and *homeland* to Iran as intellectuals attempted utilize these concepts. The source of nationalist ideas was originally European, mostly French, intellectual influence over Iranian thinkers.³⁷

Iranian nationalism was initially the domain of secular modernists and it was based on a non-religious understanding of *vatan* (homeland) – referring to the land of Iran. While the pre-Islamic past of the country was heavily emphasized as a “golden age of Iranian civilization,” the

---

³⁴ Mohamad Tavakoli-Targhi, *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism and Historiography*, (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2001): 5.

³⁵ Kamyar Abdi, “Nationalism, Politics, and the Development of Archaeology in Iran,” *American Journal of Archaeology* 105, no. 1 (2001): 52.

³⁶ Ali Gheissari, *Iranian Intellectuals in the 20th Century*, (Austin: University of Texas Press, 1998): 20.

³⁷ Mohamad Tavakoli-Targhi, “From Patriotism to Matriotism: A Topological Study of Iranian Nationalism, 1870-1909,” *International Journal of Middle Eastern Studies* 34, no. 2 (2002), 217; Ansari, *The Politics of Nationalism in Modern Iran*.

period after the adoption of Islam was popularly depicted by early Iranian nationalist ideologues as the destruction of the supposedly advanced Persian culture by “inferior Arab influence and Islam.”³⁸ Secular Iranian nationalism was heavily influenced by the Western modernization ideal of progress. To shorten the development gap between Iran and the West, cultural westernization was offered as the main solution. Secularist thinkers such as Mirza Fath-Ali Akhundzade regarded Arab culture and Islam as the primary factors that had caused the decline of Iran.³⁹ There were conscious and repeated attempts to disassociate Iranian people from Arabs, the latter playing the role of an antagonist in nationalist narratives.⁴⁰ The Achaemenid and Sassanid empires were heavily utilized by the Iranian elite of the time to create a strong basis for the emergent Iranian nationalism.⁴¹

Despite the secularist character of early Iranian nationalism, “national awakening” as formulated by thinkers was based on a narrative of emancipation from Western hegemony – the “West” referring primarily to Russia and Britain in the first half of the 20th century, covering also the US in the second half of the century.⁴² Why has Iranian nationalism taken a strong anti-Western character since its very inception? The answer should be searched in the political and economic history of Iran from the late 19th century to the 1979 Revolution, a period shaped by Iran’s interactions with Western powers (i.e. Britain, Russia and the US) that had designs over Iran.

It is important to note that in the 19th century, Iran was in rapid decline vis-à-vis the aforementioned Western powers and this was the reality Iranian intellectuals and people had to face. Iranian thinkers over-emphasized the past glory of Iran, probably as a reaction to the abysmal outlook of their age. The clash between an “imagined golden age” and the bitter reality in Iran fuelled anti-Westernism as Western interests over the country seemed to stand in the way of building an independent, prosperous and powerful Iran. This clash is succinctly explained by Mehrzad Boroujerdi: “Seeking out the comfort of the golden age of bliss, the cloister of a mythically-contrived history, and the abyss of ideological musings, many historians

---

³⁸ Mohamad Tavakoli-Targhi, *Refashioning Iran*, 96.

³⁹ Ali M. Ansari, *The Politics of Nationalism in Modern Iran*, 30.

⁴⁰ Tavakoli-Targhi, *Refashioning Iran*, 100-101.

⁴¹ Kamyar Abdi, “Nationalism, Politics, and the Development.”

⁴² Ali M. Ansari, *The Politics of Nationalism in Modern Iran*, 2.

as well as lay people have taken refuge in the belief that Iran enjoys the blessing of God, the angel of history, and prodigious heroes and sages.”⁴³

In contrast to the comforts of an imagined past of Persian glory, the reality of Iran was that encounters with Russia and Britain in the 19th century resulted in an increasingly desperate struggle to protect the territorial integrity and sovereignty of the country. For the formation a particularly aggressive and potent form of anti-Westernism, the Russo-Persian war of 1804-1813, which resulted in the loss of significant territory in South Caucasus, was a genesis. As Iran suffered more military defeats at the hands of Russians, losing territories that had long been part of the country such as Nakhchivan and northern Azerbaijan, calls for an *Iranian nation* by intellectuals intensified. The idea of an Iranian nation could theoretically be traced back to the early 19th century, later to be actually built in practice via national education and state-led media by Reza Shah Pahlavi in the early 20th century.⁴⁴ The unstoppable decline of Iran was apparent to local and foreign observers in the late 19th century as the state not only lost a considerable amount of territory to the expanding Russian Empire in the Caucasus and Central Asia but also lost its full independence as it “was nominally transformed into a buffer zone between the British and Russian empires in Asia.”⁴⁵

The first sign of a national reaction against the West manifested with the Tobacco Revolt of 1892, when segments of Iranian middle class rose up to protest the tobacco concessions granted to the British in 1890, the last of a series of economic concessions given by the Qajar ruler Naser ad-Din Shah to Western powers.⁴⁶ The 1892 Revolt proved to be a key turning point in Iran’s path dependent political trajectory. Since 1872, Iran was giving trade concessions to Britain and Russia. The country’s mineral resources were being exploited by these foreign powers while Iranian statesmen barely preserved the sovereignty of Iran. In fact, the struggle between Britain

---

⁴³ Mehrzad Boroujerdi, “Contesting Nationalist Constructions of Iranian Identity,” *Critique: Critical Middle Eastern Studies* 7, no. 12 (1998): 47.

⁴⁴ Firoozeh Kashani-Sabet, *Frontier Fictions: Shaping the Iranian Nation, 1804-1946* (New Jersey: Princeton University Press, 1999): 46.

⁴⁵ Kamyar Abdi, “Nationalism, Politics, and the Development,” 53.

⁴⁶ Kamyar Abdi, “Nationalism, Politics, and the Development,” 55.

and Russia had effectively reduced Iran to a *de facto* semi-colony.⁴⁷ The 1892 Revolt aimed to halt Iran's intensifying economic colonization and it actually succeeded to some extent by leading to the cancellation of the tobacco concession.

The 1906 Revolution – which is widely seen as a large scale continuation of the Tobacco Revolt – obtained wide support from the clergy, merchants and nationalist intellectuals. The loss of territories, increased economic and political influence of Western powers over policy-making and the seeming inability of governments to counter these pressures can be counted among the main drivers behind the 1906 Constitutional Revolution. As a response to the 1906 Revolution, Russia and Britain signed an agreement in 1907 – dividing Iran into respective spheres of influence which was seen as a “gross interference and unprincipled betrayal” by the Iranian nationalist movement.⁴⁸ The aforementioned clash between a constructed past and the bitter reality is most apparent in the reaction of Iranian intellectuals to the 1907 Anglo-Russian agreement. This act completely marginalized the intellectuals and nurtured strong anti-Westernism as many Iranians reminisced about the lost glory of ancient Iran:

O... Iranians, Iran is in nuisance

The land of Darius is exposed to Nicholas [the Russian Czar Nicholas II]

The land of kings is at the mercy of monsters

Where is Islamic zeal? Where is patriotism?

My brave brothers, why such reticence?

Iran is yours, Iran is yours.⁴⁹

Since the 19th century, Russia had been the primary enemy of Iran as the two countries fought several wars. There was never any popular sympathy for Russia in the country but Britain was perceived by some intellectuals as a country that could support the 1906 Constitutional Revolution. After all, British intellectual trends were very supportive of human rights and the

---

⁴⁷ Richard Cottam, *Nationalism in Iran*, 9.

⁴⁸ Richard Cottam, *Nationalism in Iran*, 15.

⁴⁹ Yahya Aryanpour, *From Saba to Nima: One Hundred and Fifty Years of Persian Literature*, (Tehran, 1971) [in Persian]: 132.

idea of national emancipation.⁵⁰ A popular sentiment found in the works of reform-minded Iranian intellectuals of the time such as Sayyed Hassan Taqizadeh was the feeling of “betrayal” due to the Anglo-Russian pact that divided Iran into spheres of influence.⁵¹ The massive contradiction between British foreign policy and intellectual narratives must have caused Iranians to feel that the Western civilization was violating its own principles when dealing with non-Western societies – highlighting the role of double standards in igniting anti-Westernism. From 1907 onwards, the Iranian intelligentsia became increasingly hostile to the West as a whole. The earlier secularist narratives that blamed the Arabs for the decline of Iran were replaced by a discourse of anti-imperialism. The entire Western civilization, Britain and Russia in particular, have become the “villains” of almost all mainstream Iranian political movements ever since.

Out of the political instability of the late 1910s came a series of military coups, the last one launched by Sayyid Tabatabai and Reza Khan in 1921. Within a short time, Reza Khan consolidated his position and styled himself as Reza Shah Pahlavi in 1925. Reza Shah was an ardent nationalist, akin to the Kemalist Turkish Republic of these years, and initiated a series of radical westernization reforms in education, industry, transportation, military and communications. Reza Shah can be attributed for the elimination of foreign influence and the establishment of full sovereignty of Iran after decades of Western tutelage. The reign of Reza Shah was an important step for Iran’s transformation to a nation-state.

Reza Shah’s aim of building a strong Iran that is free of foreign influence was the very objective espoused by Iranian nationalists since late 19th century and during the 1906 Constitutional Revolution. The national education system was utilized to instruct the masses, creating a whole generation of anti-Western nationalists who would assert themselves later on (e.g. during the Mosaddeq era of the early 1950s). The glory of Iran’s imperial past was emphasized by 19th century nationalist intellectuals and this view became a key element of Iranian national identity during the rule of Reza Shah (1925-1941). Even the name Reza Shah chose for his newly-established dynasty, *Pahlavi*, was an ode to ancient Iran – a reference to

---

⁵⁰ Ali M. Ansari, *The Politics of Nationalism in Modern Iran*.

⁵¹ Ali M. Ansari, *The Politics of Nationalism in Modern Iran*, 53.

the language of the pre-Islamic Sassanid Empire. The glorification of pre-Islamic Iran reflected on public education curriculum, architectural styles of new public buildings and state ceremonies.⁵² The desire of the new state to “restore Iran to its former glory” was fully in-line with the political anti-Westernism of other Asian societies of the time such as Kemalist Turkey and Imperial Japan.

The earlier experience with foreign occupation during World War I shaped the Iranian nationalism of this era as Iranians (including Reza Shah) were convinced that Western powers were biding their time and Iran had to be strengthened to counter their potential claims.⁵³ The worst fears of Iranian nationalists were later realized during World War II – albeit Iran had declared its neutrality. In 1941, Britain and the Soviet Union invaded Iran and overthrew Reza Shah. As with the case of the first direct Western occupation during World War I, anti-Westernism reached extreme levels in the 1940s.⁵⁴ While Britain withdrew shortly after the end of the war in 1945, the Soviet Union made an unsuccessful attempt to continue its influence through establishing puppet governments in its controlled zone (i.e. in Iranian Kurdistan and southern Azerbaijan regions).

It can be argued that the main outcome of Western invasions of Iran has been the emergence of an “occupation syndrome” deeply established in the political culture of the country, namely the strong feeling of being under perpetual threat, besieged by enemies.⁵⁵ The Allied occupation of 1941 was followed by “fifteen years of economic disruption, inflation, food shortage, riot, assassination and rebellion.”⁵⁶ In contrast, the country was enjoying political stability and rapid economic development during the rule of Reza Shah Pahlavi before the occupation. Before the political stability of 1925-1941, there was another two decades long instability and foreign occupation due to the regular interventions of Britain and Russia. In light of this, it should not be surprising that the Iranians blamed Western powers for their troubles.

---

⁵² Kamyar Abdi, “Nationalism, Politics, and the Development,” 61.

⁵³ Richard Cottam, *Nationalism in Iran*, 160.

⁵⁴ Ali M. Ansari, *The Politics of Nationalism in Modern Iran*, 113.

⁵⁵ Atilla Sandıklı and Bilgehan Emeklier, “Iran at the Center of Chaos Scenarios,” 2.

⁵⁶ L. P. Elwell-Sutton, “Nationalism and Neutralism in Iran,” *Middle East Journal* 12, no. 1 (1958): 20.

4. The Rise of Iranian Anti-Westernism as a Mass Movement

In a late year as in 1949, a scholar could write this about Iran: “The modern history of Iran is largely a history of Big-Power rivalry. Owing to this fact, Iran during the past century and a half has often appeared to be a pawn of international diplomacy.”⁵⁷ Of course, the author of these words could not have possibly known how strongly the Iranian people would assert themselves to be a formidable force during the Oil Crisis (1951-1953). Today, if one was to write a history of modern Iran, one would not solely provide a narrative of big-power rivalry which downgrades the role of Iranian people to be an “extra” in the story. The story might have begun that way in the early 19th century but it has evolved dramatically throughout the 20th century, culminating in the formation of one of the most anti-Western regimes in the world after the 1979 Revolution. A key turning point of this – by no means inevitable – trajectory was the Oil Crisis. The dispute with Britain over the nationalization of the oil industry during the Mosaddeq era was beyond just a conflict over economic resources as it was seen by many Iranians as a “struggle for independence and national sovereignty.”⁵⁸

Dr. Mohammad Mosaddeq, a veteran politician, was able to rally the Iranian public through challenging the ongoing economic exploitation of Iranian resources by Britain. The objective of Mosaddeq and the National Front of Iran (*Jebhe-ye Melli-ye Irān* in Persian) was to eliminate the remaining British influence over Iranian economy and build an independent Iran – much like the first Pahlavi (1925-1941) era but based on a democratic model this time.⁵⁹ While the British was profiting heavily from the Anglo-Iranian Oil Company, there was widespread poverty in Iran.⁶⁰ In fact, despite the fact that the company was supposed to be a joint partnership, the Iranian government was not even permitted to audit the books.⁶¹ Under these circumstances, Mosaddeq wished to nationalize the company. Mosaddeq was appointed prime minister in 1951 and quickly became an anti-Western icon due to his leading role in the Oil Crisis of 1952-53 with Britain,

---

⁵⁷ George Lenczowski, *Russia and the West in Iran, 1918-1948: A Study in Big-Power Rivalry*, (New York: Praeger, 1949): 1.

⁵⁸ Firoozeh Kashani-Sabet, *Frontier Fictions*, 225-226.

⁵⁹ Kamyar Abdi, “Nationalism, Politics, and the Development,” 65.

⁶⁰ Stephen Kinzer, *All the Shah's Men*, 2.

⁶¹ Stephen Kinzer, *All the Shah's Men*, 259.

albeit one must admit that the radical anti-Westernism that is commonly attributed to Mosaddeq's persona has more to do with his portrayals by others than his actual thoughts.

Even though the Anglo-Soviet occupation of Iran officially ended in 1946, the British influence remained particularly in the economy through the British Imperial Bank of Persia and the Anglo-Iranian Oil Company. These were powerful symbols of "Iranian impotence" in the eyes of Iranian nationalists.⁶² Due to post-1941 occupation, anti-Western sentiment was very strong within a very large part of the Iranian public, mirroring the *zeitgeist* of the era as anti-colonial movements were challenging the authority of Western colonial empires all around the world, from Algeria and Egypt to India and Vietnam. The joy that Iranians felt with Mosaddeq's defiance of the British was shared by anti-colonial leaders and thinkers across Asia and Africa.⁶³ This shared sentiment can be explained only if anti-Westernism is evaluated as a political phenomenon that is the product of widespread frustration with the Eurocentric international political and economic system.

The 1953 coup that ousted Prime Minister Mosaddeq was organized by the CIA and MI-6.⁶⁴ Mosaddeq was a hero for many as he managed to nationalize the oil industry, the last obstacle to full Iranian sovereignty over its resources. The coup against Mosaddeq was perceived as the "most unforgivable insult" by nationalists, driving them towards further radicalization and militant anti-Westernism.⁶⁵ American involvement in this incident shaped the Iranians' perception of the US as it immediately came to be regarded as part of the "Western devils" aiming to destroy Iran. Over time, the US was given the role of the "main devil" in the nationalist imagination as the US consolidated its hegemony over the world and became heavily involved in Middle Eastern politics.

Just like the constitutionalists who sought the support of Britain in 1906, Mosaddeq initially desired to gain the support of the US against Britain. As such, the Iranian prime minister wrote letters to the US President

---

⁶² Ali M. Ansari, *The Politics of Nationalism in Modern Iran*, 130.

⁶³ Stephen Kinzer, *All the Shah's Men*, 3.

⁶⁴ Stephen Kinzer, *All the Shah's Men*.

⁶⁵ Kamyar Abdi, "Nationalism, Politics, and the Development," 66.

Harry Truman, hoping that Americans would be sympathetic to a society seeking independence from the very force the US itself fought and gained its freedom in the late 18th century. Akin to the disappointment of the constitutionalists with the British half a century ago, Mosaddeq and the National Front was unable to persuade the US as Washington chose to support Britain instead. This was a turning point for anti-Westernism in Iran as the subsequent behavior of the US and its support for the coup against Mosaddeq eliminated the last hope for positive relations between Iran and the Western world. In the following decades, the West as a bloc has been increasingly associated with conspiracy theories that portray Western powers as constantly trying to weaken Iran.⁶⁶ The CIA's much publicized role in the 1953 coup exacerbated the influence of conspiracy theories and anti-Westernism became a key element of the "mainstream" political discourse in the country.⁶⁷ The anti-colonial struggle of early 1950s has shaped the mind-set of contemporary generations of Iranian leaders while the overthrow of the popular nationalist leader Mosaddeq by foreign powers left a deep scar in the national psyche.⁶⁸

The early forms of Iranian nationalism took an anti-Arab stance as well as anti-Western, however, the post-1953 narratives have exclusively focused on the West regardless of ideology as secularist, Marxist and Islamist factions shared a common enemy in the form of the West and its local ally, the unpopular regime of Mohammad Reza Shah. Following the overthrow of Mosaddeq, Mohammad Reza Shah emerged as the absolute leader in the country, bent on rampant cultural westernization without the support of the parliament or any noteworthy political faction. From the beginning, Mohammad Reza Shah was an unpopular figure, labeled the "lackey of the British" by numerous Iranian newspapers.⁶⁹ This lack of legitimacy within the population of Iran and dependence on Washington for support was to be the Shah's ultimate downfall in 1979.

The reign of Mohammad Reza Shah dramatically radicalized the clergy and conservatives as the emphasis on pre-Islamic Iran was seen as artificial and foreign by thinkers such as Ali Shariati who called for a

---

⁶⁶ Ali M. Ansari, *The Politics of Nationalism in Modern Iran*, 140.

⁶⁷ Mehrzad Boroujerdi, "Contesting Nationalist Constructions," 46.

⁶⁸ Mahmood Sariolghalam, "Understanding Iran: Getting Past Stereotypes and Mythology," *The Washington Quarterly* 26, no. 4 (2003): 71-72.

⁶⁹ Stephan Kinzer, *All the Shah's Men*, 62.

return to the “real Shi’a roots” and tradition.⁷⁰ Ali Shariati also criticized the Western-dominated international system and Iran’s subservient status within it, regarded as a cultural, political and economic dependency of the West.⁷¹ Jalal Al-e Ahmad’s famous cultural critique of Iran’s state-led westernization under Mohammad Reza Shah, introducing the well-known derogatory term Westoxication (*Gharbzadegi* in Persian), depicted a Manichean struggle between the “Occidental West” and “Oriental East.”⁷²

In terms of the formation of the philosophical critique of the West by Al-e Ahmad and Shariati, the Pahlavi regime played the role of the antagonist. Shariati built on Al-e Ahmad’s critique and articulated Islam as a revolutionary ideology for social and political change, one that has re-constructed Iran as a country based on the essence of Shi’a Islam.⁷³ These views later reflected upon the Islamic Republic as demonstrated in the revisionism of Iran’s foreign policy and Supreme Leader Ruhollah Khomeini’s dualistic portrayal of the international system as *dar al-Islam* (the realm of believers and peace) and *dar al-harb* (the realm of non-believers and war).⁷⁴ The influence of these ideas has continued after the rule of Khomeini as his successor, Grand Ayatollah Ali Khamenei often makes references to the concept of *Gharbzadegi*, defining Western culture as an “illness that corrupts the soul of the Iranian nation.”⁷⁵

The role of cultural critiques has certainly been influential in shaping the mind-set of new generations in Iran, extending even to contemporary politicians such as Mahmoud Ahmadinejad as the former Iranian President often made references to thinkers such as Shariati in his public speeches, however the role of cultural arguments as a “primary” source of Iranian anti-Westernism has so far been overstated in the scholarly literature on anti-Westernism. Shariati’s ideas were very influential in mobilizing Shi’a

---

⁷⁰ Kamyar Abdi, “Nationalism, Politics, and the Development,” 67.

⁷¹ Arshin Adib-Moghaddam, “Islamic Utopian Romanticism,” 276.

⁷² Arshin Adib-Moghaddam, “Islamic Utopian Romanticism,” 275.

⁷³ Ali Mirsepassi, “Religious Intellectuals and Western Critiques of Secular Modernity,” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 26, no. 3 (2006): 427.

⁷⁴ Arshin Adib-Moghaddam, “Islamic Utopian Romanticism,” 279.

⁷⁵ Shabnam Holliday, “The Politicisation of Culture and the Contestation of Iranian National Identity in Khatami’s Iran,” *Studies in Ethnicity and Nationalism* 7, no. 1 (2007): 35-36.

Islam towards an anti-Western direction but the 1979 Revolution could have never been possible without the support of political anti-Westernists who were not necessarily affiliated with Shi'a conservatism but adhered to a variety of stances such as Marxism and secularist nationalism. "Down with the *American Shah*" was a popular slogan during the demonstrations of 1978-1979 and not just among the Islamist masses.⁷⁶ The form of anti-Westernism may vary from Jamal ad-Din's Islamist arguments to Dr. Mosaddeq's secular nationalism and the Pan-Islamism of Ayatollah Khomeini but there has been a great degree of continuity in terms of the political critique of the West among thinkers of different convictions and eras.

Arguably cultural critiques of the West have nurtured Khomeini's worldview, but the main source of anti-Westernism in the country has been the lessons Iranians have taken from their historical interaction with Western states. Khomeini's writings reveal the power of history in shaping the ideology of the Islamic Republic. For Khomeini, the clergy (*ulema*) has always been the main class that has served and led the Iranian masses in their struggle for emancipation, but they were "betrayed by machinations of foreign powers and their domestic allies."⁷⁷ Islam is defined as the first and last line of defense against the "imperialist West" and the US is regarded as the "Great Satan."⁷⁸ Khomeini's rhetoric makes constant references to Iran's historical experience with Western states, reminiscing of the Tobacco Revolt, the 1953 coup against Mosaddeq, the so-called pro-Western "puppet regime" of Mohammad Reza Shah – all of which are political events though cultural critiques of Western materialism are also used to further strengthen the anti-Western arguments. Nevertheless, the main analysis remains political rather than cultural.⁷⁹ It is doubtful if Khomeini could have successfully mobilized the Iranian masses against the Shah and Western powers as seen in the hostage crisis (though this was initially without Khomeini's will) with a purely cultural critique if not

---

⁷⁶ Richard Cottam, "Nationalism in Twentieth Century Iran and Dr Muhammad Musaddiq," in *Musaddiq, Iranian Nationalism, and Oil*, edited by J. Bill and R. Louis (Austin: Texas University Press, 1988): 11.

⁷⁷ Ali M. Ansari, *The Politics of Nationalism in Modern Iran*, 196.

⁷⁸ Ali M. Ansari, *The Politics of Nationalism in Modern Iran*, 197.

⁷⁹ See Ruhollah Khomeini, *Islam and Revolution: Writings and Declarations of Imam Khomeini*, (Berkeley: Mizan Press, 1981): 126-166.

for the widespread resentment and accumulated frustration that had been re-produced by nationalist discourses based on Iran's historical political events.⁸⁰

Political Islam has become a key driving force of anti-Westernism, especially after the 1979 Revolution, but its role in forming anti-Westernism should not be overstated. Differences between secular and conservative nationalisms in terms of their approach to the West are not as notable as commonly imagined. Their difference is merely regarding the methods to oppose and challenge the West. While the Islamists oppose the West both culturally and politically, the secularists wish to build an Iran that can compete with Western powers while emphasizing their cultural similarities such as the shared Indo-European roots of Persian and European languages.

After the 1979 Revolution, the public education curriculum was dramatically changed as the new textbooks initially rejected nationalism as a "Western" ideology, foreign to "Islamic Iran" and a product imported by "Westoxicated" and "degenerate" local elites.⁸¹ By 1981, only two years after the Revolution, Iranian scholars began to immediately shift from this early stance against nationalism towards more nationalist tendencies.⁸² The Iraqi attack on Iran impacted on this process and eased the return of nationalism to the official doctrine. After Islam and nationalism were synthesized into the official ideology of the new republic, anti-Westernism has become stronger than ever – combining both the cultural critiques of Western lifestyle and the political frustration that is the product of the long modern political history of Iran.

Since 1979, the Iranian clergy has proved that it is the most anti-Western of all groups, particularly in the cultural realm; however, it is important to recall that political anti-Westernism was an ideology that was adopted by all major political factions that participated in the 1979 Revolution. Even though the post-1979 Islamist regime is sometimes defined as a unique

---

⁸⁰ The decision of the Shah to visit the US for medical reasons after the 1979 Revolution sparked the occupation of the US Embassy in Tehran by Iranian students inspired by the fiery anti-Westernism of Khomeini. The hostage crisis and the Iraqi attack on Iran in 1980 further strengthened the anti-Western ideology as many Iranians believed that Iraq was attacking Iran as per the instructions of its alleged master, the US.

⁸¹ Kamyar Abdi, "Nationalism, Politics, and the Development," 70.

⁸² Kamyar Abdi, "Nationalism, Politics, and the Development," 72.

phenomenon in Iranian history, it has actually exhibited quite a high level of continuity with its predecessors in the 20th century, more so after the Iran-Iraq War as values such as nation, martyrdom and homeland have come to the foreground of official discourse and public imagination.⁸³ Whereas the nationalism of the preceding era had a more secular character, the Islamic Republic reformulated nationalism by synthesizing it with Islamic values based on ideas of Morteza Motahhari.⁸⁴

Not unlike the secular nationalists who imagined a pre-Islamic glorious Persian Empire, the Islamist critics of the West have constructed their own “golden age of Iran” as an alternative to the modern world and Western hegemony. Both groups have had one common characteristic in their respective ideologies, namely a deep dissatisfaction with the Eurocentric world order – which has driven them towards constructing alternative worlds. This search for another world was the force that united all opposition groups against the regime of the Shah in 1979. Ultimately, the faction that gained political power and acquired the chance to build their “imagined Iran” based on an anti-Western foreign policy was the Islamists.

5. Conclusion

Contrary to the arguments of the mainstream scholarly literature that emphasized the role of cultural reaction to Western civilization as the key reason behind anti-Westernism, this article has argued that the origins of anti-Westernism are primarily the political interactions between non-Western countries and Western states. Although cultural critiques of Western modernity, mostly produced by Islamist thinkers, have also impacted on the anti-Western outlook of the post-1979 Islamic Republic, this factor has been over-stated in the existing literature. If one wishes to understand the deep roots of Iranian disillusionment with the Western world and Iran’s revisionist foreign policy that challenges the international political system, the priority should be given to the series of path dependent political events that shaped the perception of the “West”: the territorial losses to Russia in the 19th century, the subsequent British and Russian tutelage over Iranian

---

⁸³ Richard Cottam, “Nationalism in Twentieth Century Iran.”

⁸⁴ Ali M. Ansari, *The Politics of Nationalism in Modern Iran*, 203.

politics and economy, the Allied occupations of the country during both World War I and World War II, the 1953 military coup against Iran's democratically-elected nationalist prime minister Dr. Mosaddeq and the unconditional American support for the authoritarian and corrupt rule of Mohammad Reza Shah (1941-1979).

As analyzed in the earlier sections of this article, the argument of "double standard" offered by Cemil Aydın in an attempt to explain anti-Westernism in the non-Western world certainly reflects reality in the case of Iran.⁸⁵ As the mind-set of Iranian intellectuals were shaped by the works of European Enlightenment thinkers who developed concepts such as national self-determination and universal human rights, the realization that the foreign policies of Western states such as Britain and the US were often violating these principles caused disappointment in these societies. In addition to the double standards, however, the clash between an imagined past and the realities of Western-dominated international system was also a main driver of anti-Westernism in Iran. As with many other non-Western nations, the Iranians have demanded respect and equality in global politics, and that they have been determined to acquire them regardless of the hardship of the process.

To sum up, the way in which the phenomenon of anti-Westernism is conceptualized in this article has the potential to shed light on the manifestation and continuing legacy of anti-Western sentiment across the non-Western world. As such, in-depth comparative studies among non-Western societies (e.g. Iran, China, Turkey, Egypt, Cuba, Venezuela, Japan) displaying notable trends of anti-Westernism could be helpful for us to better understand the workings of this potent political force in our age.

Bibliography

- Abdi, Kamyar. "Nationalism, Politics, and the Development of Archaeology in Iran." *American Journal of Archaeology* 105, no. 1 (2001): 51-76.
- Adib-Moghaddam, Arshin. "Reflections on Arab and Iranian Ultra-Nationalism." *MRZINE Monthly Review* (2006), <http://mrzine.monthlyreview.org/2006/aam201106p.html>.

---

⁸⁵ Aydın, *The Politics of Anti-Westernism in Asia*.

- Adib-Moghaddam, Arshin. "Islamic Utopian Romanticism and the Foreign Policy Culture of Iran." *Middle East Critique* 14, no. 3 (2005): 265-292.
- Ahmadi, Hamid. "Unity within Diversity: Foundations and Dynamics of National Identity in Iran." *Middle East Critique* 14, no. 1 (2005): 127-147.
- Akarlı, Engin Deniz. "The Tangled Ends of an Empire: Ottoman Encounters with the West and Problems of Westernization – an Overview." *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 26, no. 3 (2006): 86-105.
- Ansari, Ali M. *The Politics of Nationalism in Iran*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Aryanpour, Yahya. *From Saba to Nima: One Hundred and Fifty Years of Persian Literature*. (Tehran, 1971) [in Persian].
- Aydın, Cemil. *The Politics of Anti-Westernism in Asia*. New York: Columbia University Press, 2007.
- Aydın, Cemil. "Between Occidentalism and the Global Left: Islamist Critiques of the West in Turkey." *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 26, no. 3 (2006): 446-461.
- Bartlett, Jamie. "Conspiracy Theories Fuel Anti-Western Sentiment in the Middle East," *The New York Times*, September 13, 2012, <https://www.nytimes.com/roomfordebate/2012/09/12/does-mideast-democracy-complicate-diplomacy/conspiracy-theories-fuel-anti-western-sentiment-in-the-middle-east>.
- Boroujerdi, Mehrzad. "The West in the Eyes of the Iranian Intellectuals of the Interwar Years (1919-1939)." *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 26, no. 3 (2006): 391-401.
- Boroujerdi, Mehrzad. "Contesting Nationalist Constructions of Iranian Identity." *Critique: Critical Middle Eastern Studies* 7, no. 12 (1998): 43-55.
- Buruma, Ian and Avishai Margalit. *Occidentalism: A Short History of Anti-Westernism*. London: Penguin Press, 2004.

- Carrier, James. "Introduction," in *Occidentalism: Images of the West* edited by James Carrier, New York: Clarendon Press, 1995.
- Carrier, James. "Preface," in *Occidentalism: Images of the West* edited by James Carrier, New York: Clarendon Press, 1995.
- Cottam, Richard. "Nationalism in Twentieth Century Iran and Dr Muhammad Musaddiq." in *Musaddiq, Iranian Nationalism, and Oil* edited by J. Bill and R. Louis, Austin: Texas University Press, 1988).
- Cottam, Richard. *Nationalism in Iran*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1979.
- Elwell-Sutton, L. P. "Nationalism and Neutralism in Iran." *Middle East Journal* 12, no. 1 (1958): 20-32.
- Gheissari, Ali. *Iranian Intellectuals in the 20th Century*. Austin: University of Texas Press, 1998.
- Göksel, Oğuzhan. "Uneven and Development and Non-Western Modernities: A History Sociology Guide to the New Turkey." *New Middle Eastern Studies* 8, no. 1 (2018): 63-89.
- Guida, Michelangelo. "Al-Afghani and Namik Kemal's Replies to Ernest Renan: Two Anti-Westernist Works in the Formative Stage of Islamic Thought." *Turkish Journal of Politics* 2, no. 2 (2011), 57-70.
- Holliday, Shabnam. "The Politicisation of Culture and the Contestation of Iranian National Identity in Khatami's Iran." *Studies in Ethnicity and Nationalism* 7, no. 1 (2007): 27-45.
- Huntington, Samuel P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster, 1996.
- Kashani-Sabet, Firoozeh. *Frontier Fictions: Shaping the Iranian Nation, 1804-1946*. New Jersey: Princeton University Press, 1999.
- Khalidi, Rashid. *Resurrecting Empire: Western Footprints and America's Perilous Path in the Middle East*. London: Beacon Press. 2004.
- Khomeini, Ruhollah. *Islam and Revolution: Writings and Declarations of Imam Khomeini*. Berkeley: Mizan Press, 1981.
- Kia, Mehrdad. "Persian Nationalism and the Campaign for Language Purification." *Middle Eastern Studies* 34, no. 2 (1998): 9-36.

- Kinzer, Stephen. *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror*. New Jersey: Wiley, 2003.
- Knoope, Peter. "Anti-Westernism and Terrorism," *Clingendael: Netherlands Institute of International Relations*, January 17, 2017, <https://www.clingendael.org/event/anti-westernism-terrorism>.
- Lenczowski, George. *Russia and the West in Iran, 1918-1948: A Study in Big-Power Rivalry*. New York: Praeger, 1949.
- Lewis, Bernard. *What Went Wrong?: The Western Impact and the Middle Eastern Response*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Makrides, Vasilios. "Orthodox Anti-Westernism Today: A Hindrance to European Integration." *International Journal for the Study of the Christian Church* 9, no. 3 (2009): 209-224.
- Mirsepasi, Ali. "Religious Intellectuals and Western Critiques of Secular Modernity." *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 26, no. 3 (2006): 416-433.
- Said, Edward W. *Orientalism*. London: Pantheon Books, 1978.
- Sandıklı, Attila and Bilgehan Emeklier. "Iran at the Center of Chaos Scenarios." *Bilgesam Report* 40 (2012).
- Sariolghalam, Mahmood. "Understanding Iran: Getting Past Stereotypes and Mythology." *The Washington Quarterly* 26, no. 4 (2003): 69-82.
- Stein, Kenneth W. "Western Intrusion Collides with Tradition in the Middle East." *The Carter Center* (1991).
- Tavakoli-Targhi, Mohamad. "From Patriotism to Matriotism: A Topological Study of Iranian Nationalism, 1870-1909." *International Journal of Middle Eastern Studies* 34, no. 2 (2002): 217-238.
- Tavakoli-Targhi, Mohamad. *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism and Historiography*. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2001.
- Zonis, Marvin and Craig M. Joseph. "Conspiracy Thinking in the Middle East." *Political Psychology* 15, no. 3 (1994): 443-459.

European Morocco and European Turkey: Two Identity Construction Cases on the Path to the EEC

Volkan İpek* & Selin Türkeş Kılıç**

Abstract

This article analyzes Morocco's and Turkey's full membership application processes to the European Economic Community (EEC) in 1987 from an identity perspective. The construction of both Morocco's and Turkey's European-ness are explored alongside aspects of postcolonial and modernization theories rooted in the poststructuralist approach by taking official discourses of the political leaders in the two states at the time of application into account. In the conventional narratives of the establishment of their modern states, Morocco perceived Europe as its other due to the history of European colonialism, whereas Turkey perceived Europe as its other considering it a threat to its national unity prior to the establishment of the Republic in 1923. In spite of this, two states tried to add European-ness into their national identities through their application to the EEC in 1987. In this way, Morocco and Turkey aimed at demonstrating not why European but how much European they were. In Morocco's case, an obligation for demonstrating one's European-ness is explained through the lens of postcolonial theory, and in Turkey's case, the modernization paradigm is applied. Departing from these theoretical standpoints, the study focuses on official European-ness discourses by Moroccan and Turkish leaders, which had taken place as dynamic processes. In this respect, the article unravels how Europe and European-ness that was once regarded as the other by Turkey and Morocco were tried to be included into Moroccan and Turkish national identities on the path to become a full member to the EEC.

Keywords: Morocco, Turkey, European Economic Community, Identity, European-ness

* Asst.Prof, Yeditepe University, TR, Department of Political Science and International Relations, orcid.org/0000-0002-8476-9364, volkan.ipek@yeditepe.edu.tr

** Asst.Prof, Yeditepe University, TR, Department of Political Science and International Relations, orcid.org/0000-0002-2767-3649, mselint@gmail.com

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi
ISSN:2147-7523, E-ISSN: 2630-5631
Cilt: 6, Sayı: 2, ss. 43-70
Geliş Tarihi: 20.08.2019
Kabul Tarihi: 08.10.2019
DOI: 10.26513/tocd.607538

Avrupalı Fas ve Avrupalı Türkiye: Avrupa Ekonomik Topluluğu Yolunda İki Kimlik Oluşumu Durumu

Volkan İpek* & Selin Türkeş Kılıç**

Öz

Bu çalışma Fas'ın ve Türkiye'nin 1987 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)'na tam üyelik başvuru süreçlerini kimlik perspektifinden incelemektedir. Fas'ın ve Türkiye'nin AET'na tam üye olabilmek için göstermeleri gereken Avrupalılık kimliği, bu bağlamda, postyapısalcı yaklaşımın içinde barındırdığı postkolonyalizm ve modernizm teorileri temelinde, o dönemki iki ülke liderlerinin söylemleri temelinde incelenmiştir. Bu noktada Fas'ın Avrupalılığı Fransız sömürgeciliği temelinde boy gösterirken Türkiye'nin Avrupalılığı ise modernleşme çerçevesinde şekillenmiştir. Çalışmanın literatür için önemi ise bu iki ülkenin Avrupa'yı bu süreçlerde farklı nedenlerle "diğer" olarak görmesine rağmen AET başvuru sürecinde milli kimliklerine Avrupalılığı eklemeye çalıştıklarını göstermelerinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda ülkesindeki Avrupa simgesi Fransız sömürgeciliğine karşı direnen Fas ve Cumhuriyetin 1923 yılında ilanından önce milli bütünlüğü Müttefik Devletler tarafından tehdit altına alınan Türkiye kendilerini AET'na üye yapmak adına Avrupalı olduklarını iddia etmişlerdir ve bunu göstermeye çalışmışlardır. Makale bu bağlamda Türkiye ve Fas tarafından bir zamanlar "diğer" olarak kabul edilen Avrupa'nın AET'na tam üye olma yolunda Fas'ın ve Türkiye'nin ulusal kimliklerine dönemin liderleri tarafından nasıl eklenmeye çalışıldığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fas, Türkiye, Avrupa Ekonomik Topluluğu, Kimlik, Avrupalılık

* Dr. Öğretim Üyesi, Yeditepe Üniversitesi, TR, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, orcid.org/0000-0002-8476-9364, volkan.ipek@yeditepe.edu.tr

** Dr. Öğretim Üyesi, Yeditepe Üniversitesi, TR, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, orcid.org/0000-0002-2767-3649, mselint@gmail.com

1. Introduction

A column published in Turkish daily *Cumhuriyet* on 12 October 1987 was worthy to pay attention for scholars and students of European identity. Accordingly, *Cumhuriyet* referred to the Belgian journal *Le Soir*, which argued that the European Commission would reject the membership applications of Turkey and Morocco to the European Economic Community (EEC). The column directly quoted Claude Cheysson, the officer responsible for Mediterranean Affairs in the European Commission:

The membership applications of Morocco and Turkey, two countries from another world to Europe, are quite similar. The European Community believes that it is quite important to develop bilateral relations with Turkey and Morocco in the final analysis. However, the club of twelve, as the founders of the European Community, is deeply concerned about these states' membership applications to the organization. The application of Morocco, which is not geographically part of Europe, encountered judicial obstacles and therefore was rejected with no hesitation. The membership application of Turkey, on the other hand, was sent to the European Commission to be discussed in more detail. However, I do not believe that the Commission will respond to Turkey in a short time.¹

Cheysson's declaration about the future of the membership applications of Turkey and Morocco to European Community sounded quite pessimistic. All in all, he was a European bureaucrat who was working for a European organization. With this speech, Cheysson totally left Morocco out of the European context and opened Turkey's European being into discussion, which the European Commission would give a final decision later. However, at the time this speech was given, Turkey and Morocco were not European enough to be a member to the EEC in the short run.

As two states who applied for the EEC membership in the same year and month, this article aims at analyzing Morocco's and Turkey's membership application processes to the European Economic Community (EEC)² in

---

¹ "AET Fas'ın ve Türkiye'nin başvurularına hayır diyecek" *Cumhuriyet*, October 12, 1987 (Retrieved from Turkish National Library Archives).

² European Communities (EC) as consisting of three main bodies; European Coal and Steel Community (ECSC), European Atomic Energy Community (EURATOM) and the European Economic Community (EEC) was embedded into European Union (EU) in 1993. Membership to EC came through membership to the EEC. The article, thus, is meant to analyze the membership applications of Morocco and Turkey to the EEC in 1987, which is the today's EU.

1987. From a poststructuralist perspective, the analysis uncovers the discursive processes through which the political leaders in the two states argued for their European-ness in an attempt to become a member of the organization, which was clearly defined as a precondition by the article 237 of the Treaty of Rome implying that any European state might apply to become a member.

Moroccan and Turkish cases provide us with unique cases of European identity construction for two reasons. First, Morocco and Turkey do not fit the traditional notion of European-ness. On the contrary, they have long constituted the 'other' in the European identity construction, and likewise have established their own national identities in contrast to what constitutes Europe. The postcolonial past of Morocco and the Turkish independence war fought against allied European powers bring about a historical exclusionary component to the identity formations of the two states vis-à-vis Europe. In this respect, the constructions of European-ness in Moroccan and Turkish leaders' discourses reflect the dynamic nature of identities by revealing how the former 'other' can become to define a part of the 'self.' Second, both Morocco and Turkey's applications did not result favorably. While the EEC flatly rejected Morocco's application on the grounds of not being European, Turkey's application was deferred in 1989. Later, Turkey received candidacy status from the European Council in 1999, and commenced accession negotiations with the EU in 2005. Since the end of 2018, negotiations have been left open without meaningful progress towards accession, while the European leaders and public are still questioning the European-ness of Turkey. In this respect, they define the European identity from the perspectives of states who were not accepted as European in the sense that the states that have been located in the European geography. In this context, we are arguing that even though rejected and still being discussed, the membership applications of Morocco and Turkey to the EEC signify two alternative definitions to the meaning of being European. All in all, the article is aimed at adding Morocco's and Turkey's applications to the EU enlargement literature by answering the identity dimensioned questions such as how did these two states justify their European-ness in order to become members of the EEC, and how was the Moroccan case different from the Turkish case in terms of their membership application processes.

1.1. Theoretical Model: Construction of the Self and the Other

Post-structuralism treats foreign policy as a discursive practice that constitutes state identity. The process of constructing a particular identity entails the redefinition of objectives, interests and values which in turn shape the foreign policy actions. By the same token, foreign policies and interests feed into the construction of identities. In this framework, leaders' discursive constructions of state identity become visible tools of understanding the states' actions at the international arena. Thus, Moroccan and Turkish applications to the EEC can be understood by analyzing the European identity construction processes.

Having said this, claiming that the leaders' discursive practices (re) structured European identity does not necessarily imply that the leaders really believed in the European-ness of their nations. It is highly likely that the politicians for political reasons, in an attempt to justify their foreign policy decision of applying for EEC membership, used such identity-related arguments instrumentally.³ The argument can be substantiated with the theoretical distinction between "subjectivities" and "subject-positions" a.k.a. the political actor and its discursive position, which suggests that "the material character of discourse cannot be unified in the experience or consciousness of a founding subject; on the contrary, diverse subject positions appear dispersed within a discursive formation."⁴ In this respect, studying how a European identity is constituted in discursive practices reveals the subject-positions but does not question the European-ness of the actors. From a discourse analytical point of view, then, the question is not whether Turkey and Morocco are really European but rather how they are constructed as European. Thus, for the purposes of this research, the European identity is a representation rather than an empirical category.⁵ The research is thus built upon the assertion that European identity is a

---

³ Eylem Yilmaz and Pinar Bilgin, "Constructing Turkey's "western" identity during the Cold War: Discourses of the intellectuals of statecraft," *International Journal* 6, (2006): 39–59. <https://doi.org/10.2307/40204128>.

⁴ Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy* (London and New York: Verso, 2001).

⁵ Thomas Diez, "Constructing the Self and Changing Others: Reconsidering "Normative Power Europe," *Millennium - Journal of International Studies* 33, no. 3 (2005): 613–36. <https://doi.org/10.1177/03058298050330031701>.

discursive construction and thus contributes to the literature on collective European identity formation through official narratives.⁶

The post-structuralist scholarship assumes that identity construction is an ongoing and dynamic constitutive process through which the “self”, a.k.a the original object, defines itself by differences to the “other”(s). As such, identities are not pre-given but are constructed in reiterated constitutive practices in relation to the “other.” From this perspective, the making of the self is a narrative, discursive and relational act which always require difference.⁷ In this respect, constitutive other is, in fact, internal to the self, as the particular identity that lies outside is integral to the constitution of that identity. Having said this, it should also be noted that the sine qua non relationship between the self and the other is also a discursive practice. Two points come out of this. First, constructing self through the other does not necessarily require exclusion of the other. Defining the other as exogenous is just one among many variants of contradictory self-other relationship. As Norton puts it, “collective identities are created not simply in the difference between self and other but in those moments of ambiguity where one is other to oneself, and in the recognition of the other as like.”⁸ Once conceptualized in this way, the other can very well serve the actors with a menu of characteristics that are desired for one’s self-identity. Lacanian psychoanalytical literature elaborates on the intermingling nature of self and other “by studying identity formation as

---

⁶ Gerard Delanty, “Is There a European Identity?,” *Global Dialogue* 5, no. 3/4 (2003): 76–86.; Thomas Diez, “Constructing the Self and Changing Others: Reconsidering “Normative Power Europe,” *Millennium: Journal of International Studies* 33, no.3 (2005): 613-36; Klaus Eder, “Europe’s borders the narrative construction of the boundaries of Europe,” *Journal of Asian and African Studies* 41, no. 3 (2006): 255–71. <https://doi.org/10.1177/1368431006063345>; Iver B. Neumann, *Uses of the Other: ‘The East’ in European Identity Formation*, (Minneapolis:University of Minnesota Press, 1999); Ben Rosamond, “Discourses of globalization and the social construction of European identities,” *Journal of European Public Policy* 6, no. 1 (1999): 652–68. <https://doi.org/10.1080/135017699343522>; Bahar Rumelili, “Constructing identity and relating to difference: Understanding the EU’s mode of differentiation,” *Review of International Studies* 30, (2004): 27-47. <https://10.1017/S0260210504005819>.

⁷ Jacques Derrida, *Positions*, (Chicago: University of Chicago Press, 1981); Stuart Hall, “Who Needs Identity?” in *Questions of Cultural Identity*, (London: Sage Publications, 2003), 1–17.

⁸ Anne Norton, *Reflections on Political Identity* (Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1988), 7.

an attempt to overcome a lack, as a process of desire for the power of the other that produces an image of the self.”⁹ Secondly, the ongoing nature of the identity construction process entails that the identities are not static, but instead are in a process of constant redefinition. If identity is a “never-ending and self-defeating quest to project the self into the (...) order of the Other,”¹⁰ difference between the self and the other cannot be permanent and the collective identity can possibly be redefined in a way “to include what was previously its constitutive other.”¹¹

The article puts forward the discourses at the time of Morocco’s and Turkey’s applications to the EEC as integrated to their ongoing identity construction processes. The context of membership application provides the countries with a mode of communication in which leader discourses construct the collective identity (the applicant) vis-à-vis the constitutive other (the EEC). It is in this respect that we analyze the representations of Turkey and Morocco as European states in terms of historically continuous discursive practices in which they construct their identities vis-à-vis their previous others; namely, the enemy against which a war of independence was fought in the former case and the colonizer in the latter. The leader discourses are analyzed in continuity with the Republican Westernization project in the case of Turkey and with the postcolonial nationalism process in Morocco.

The literature on Morocco’s membership application to the EEC, on the other hand, revolves around its reasons rather than identity. The literature suggests that the EEC membership would help to modernize Morocco and to find new alliances in Moroccan foreign policy and to overcome economic difficulties, which are by that time identified as the reasons of Morocco’s membership application to the EEC. Being a full member to

---

⁹ Iver B. Neumann, “Self and other in international relations,” *European Journal of International Relations* 2, no. 2 (1996): 139–74. <https://doi.org/10.1177/1354066196002002001>

¹⁰ Charlotte Epstein, “Who speaks? Discourse, the subject and the study of identity in international politics,” *European Journal of International Relations* 17, no.2 (2011): 327–50. <https://doi.org/10.1177/1354066109350055>

¹¹ Bahar Rumelili, “Constructing identity and relating to difference: Understanding the EU’s mode of differentiation,” *Review of International Studies* 30, no.1 (2004): 27–47.

the EEC was a means to modernize the political life and monarchy.¹² This modernization was also done to stabilize the religious faith of the people who could use Islam as a challenge to the government.¹³ In terms of foreign policy, the support of EEC member states for Morocco against Algeria and the Sahraoui Arab Democratic Republic's membership admission to the Organization of the African Union was the primary motivation. The Moroccan state was also concerning that Europe would have isolated Morocco upon the accession of Greece in 1981, the accession of Spain in 1986, and the membership seeking of Turkey and Cyprus' in 1987. The probability of not to be able to sell its citrus fruit, tomatoes, table grapes, wine, and olive oil to Europe after 1981 was the greatest concern of the Moroccan state.¹⁴ To get some funds from the European Community (EC) as did Spain in 1981 and to close the government deficit was a second motivation following economic reasons.¹⁵

The literature on what the EEC/EU membership constitutes for Turkish national identity is twofold. On the one hand, there is considerable scholarly work arguing that Turkey's bid for EEC/EU membership poses a challenge regarding the actors' identity, which is claimed to have been constructed in opposition to the European other. According to Sener Aktürk, "no official or popular discourse that imagines the Turkish nation as part of a European family of nations has existed in Turkey in the 20th century; nor does any such discourse exist today."¹⁶ The second track in the literature claims that application for EEC/EU membership is actually in line with Turkey's constructed Western identity.¹⁷ The main concern of this article is not to

---

¹² Marc Tessler, *Morocco: Institutional Pluralism and Monarchical Dominance* (New York and London: Longman, 1982), 8-15.

¹³ Mansour El Ahmadi, *La monarchie et l'Islam* (Najah el Jadid: Ittissalat el Salon, 2006), 45.

¹⁴ Ahmed Aghrout and Keith Sutton, "Source in Regional Economic Union in the Maghreb," *The Journal of Modern African Studies* 28, no.1 (1990): 115-39.

¹⁵ Richard Pennell, *Morocco since 1830: A History* (London: Hurst & Company, 2000), 20-32.

¹⁶ Şener Aktürk, "National Identity in Turkey and the European Union," *European Journal of Sociology* 48, no.2 (2007):347-72. <https://doi.org/10.1017/S0003975607000409>

¹⁷ Eylem Yılmaz and Pınar Bilgin, "Constructing Turkey's "western" identity during the Cold War Discourses of the intellectuals of statecraft," *International Journal* 61, no.1 (2005): 39-59. <https://doi.org/10.2307/40204128>; Pınar Bilgin, "The 'Peculiarity' of Turkey's Position on EU-NATO Military/Security Cooperation:

find out whether Turkey and Morocco were/are Europeans. It also does not argue that the European/Western identities were the motives in Turkey's and Morocco's application to the EEC membership. The argument is rather that Turkish and Moroccan leaders engaged in a process of European identity construction parallel to their application to the EEC membership. This was primarily because at the time of their application the membership criterion was defined as being a European state. In this respect, the European identity was perceived by the two applicants to be the entrance ticket to the Community, and relevant discourses were adopted. As such, this research contributes to the literature by adding an applicant-centric approach to the identity dimension of the European enlargement process. It presents an account on European-ness from the eyes of the 'others.'

Given that the enlargement literature generally focuses on the countries whose applications are accepted by the EEC/EU, this study contributes to the literature by focusing on two countries' application processes. Despite the proliferation of scholarly work on Turkey within the enlargement literature, they focus on analyzing Turkey's accession in the post-1999 period. By focusing on Turkey's European identity construction process parallel to its –later rejected- application for EEC membership in 1987, this study provides an extended scope for enlargement studies. Further, by also analyzing Morocco's application process from an identity perspective, the study adds an actor that has long been neglected by European enlargement scholars. As such, the proposition is that both Turkey and Morocco can be evaluated in the scope of European enlargement due to the Europe definitions they developed in 1987, which is something that was all denied until now. The analysis reveals that Turkey and Morocco have built narratives on being European, which creates two entrance stories to the European Union today when the literature vastly discusses the exits. The argument put forward in this article is that Europe, being a traditional other in both Turkish and Moroccan cases, has become a point of reference of similarity in the identity construction processes in line with the actors' foreign policy objective of an EEC membership. Adopting the post-structural approach

---

A Rejoinder to Missiroli," *Security Dialogue* 34, no.3 (2003): 345–49. <https://doi.org/10.1177/09670106030343010>; Zeynep Arkan, "Imagining 'Europe': Constituting Turkey's Identity on the Path to EU Membership," *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 107, no. 2 (2016): 134–46. <https://doi.org/10.1111/tesg.12180>

to identity, the research underscores the leaders' discursive practices in reconstructing the self-identities of states by redefining their relationship with their previous other. In this way, the article presents an optimistic and constructive approach to the future of European integration.

1.2. The Case of Morocco¹⁸

Morocco's quest to become a member of the EEC is a clear example of King Hassan II's attempt to justify why Morocco was European according to the article 237 of the Treaty of Rome. It highlights how Morocco defines itself with respect to Europe as the other, on the basis of its perception of France and Spain that comes from the colonial period. Morocco's quest to become a member to the EEC is also a direct reflection of postcolonial nationalism, which attempts to analyze the ongoing impacts of the former colonizer over former colonized states after their independence, with the themes of critique to colonial, in-betweenness and admiration to Europe. According to postcolonial nationalism, critique to the colonial involves the efforts of state and non-state actors to nullify the impacts of the former colonizer in a certain period of time. However, the in-betweenness that was created in the society of the former colonized state by the former colonizer state does not let a full adoption of the rejection of the colonizer despite critique to the colonial because it automatically operates the admiration to Europe implying that state leaders of the former colonized state feel a political and also cultural rapprochement to the former colonizer state that ruled them.¹⁹ In-betweenness is the main responsible for this transition between critique to colonial and admiration to Europe in the postcolonial episode of the former colonized state.²⁰ The Moroccan case shows the

---

¹⁸ This part has been produced out of the PhD dissertation of Volkan İpek.

¹⁹ Anthony Smith, *National Identity* (Nevada: University of Nevada Press, 1991); Guy Martin, *African political thought* (New York: Palgrave Macmillan, 2012); James Harbeson & David Rotchil, *Africa in the world politics* (London & New York: Westview Press, 2013); Montserrat Guibernau, *Nationalisms: The nation-state and nationalism in the 20th century* (London & New York: Polity Press, 1996); Rupert Emerson, *Sömürgelelerin Uluslaşması* (İstanbul: Türkiye Siyasi İlimler Derneği, 1959).

²⁰ Edward Said, *Culture and Imperialism* (New York: Vintage Books, 1994); Homi Bhabha, "The Location of Culture," (New York: Routledge Classics, 1991); Nicholas Dirks, *Colonialism and Culture* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1992); Paul Gilroy, *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness* (Harvard: Harvard University Press, 1993).

instrumentalization of the in-betweenness or hybridity as Homi Bhabha calls it between the French and the locals created during the French Protectorate onto postcolonial Moroccan national identity to assert how European Morocco was by King Hassan II. The King's tree metaphor that described Morocco with roots in Africa and leaves in Europe that comes before he had sent the application letter to the EEC is a direct practice of this hybridity. As he first said in 1976, and repeated in the interview with the French journalist Eric Laurent in 1993:

*Morocco looks like a tree whose roots could be found in the land of Africa, and who breathes by its leaves that are turned to Europe by the wind. For this reason, life in Morocco is not vertical. It also goes horizontally to the Orient where we unite ourselves through cultural links and secular cults. We want not, we cannot break up with them.*²¹

By defining Morocco via a sense of belonging to Africa and France at the same time, King Hassan II was reconstructing a self-identity for Morocco in a way to cooperate the previous other, the colonizer France. In a statement, in which the impacts of in-betweenness and admiration for Europe were observed, he said:

*I want to tell the French people that I am closer to them more than they imagine as state and nation. Some of my attitudes that were commanded by the notion of state, I govern it without a spirit, I govern a state. I have some reactions, many times, that might seem absurd to the French people. As I was just saying, the French have absurd reactions to us as well. These are visceral reactions. Why? Because half of my culture is French. Half of my language is French, and when I started to speak my first words, I spoke both French and Arabic at the same time, with my Moroccan nanny and French governess.*²²

Redefining the Moroccan identity as half-French provided the ground for the King to argue for the European-ness of Morocco. In a letter addressed to the Head of Enlargement Uffe Elleman Jansen, King Hassan II justified how Morocco corresponds to Article 237 of the Treaty of Rome by arguing that Morocco was a European state because it shared a common culture and history with Europe. He was indirectly referring to France while

---

²¹ Eric Laurent, *Le génie de la modération: Réflexions sur les vérités de l'Islam* (Paris: Editions Plon, 1993).

²² King Hassan II, Interviewed by *Le Club de la presse du tiers monde*, April 9, 1980 (Retrieved from Rabat National Library Archives).

talking about Europe since the interpenetration of civilizations, history and destinies were determined by the French during the Protectorate. He wrote:

Mister President,

On 15th of June 1984, we sent a letter to President François Mitterrand, the President of the European Council by that time, in which we talked about the wish of Morocco to adhere to the Treaties that institute the European Community.

Apparently, we were guided by our conviction that it was then essential to give an institutional framework to ancient, multiple, and privileged links that unite the European Community and the Kingdom of Morocco, within the context of sustainability and intensification of the relations between the two sides.

...

Close geographically, Europe [France] and Morocco have been so united by history, our civilizations are so interpenetrated, and our destinies are so maintained.

Two world conflicts showed in this century that Morocco, crossed by the Mediterranean and Atlantic on the doors of the Arab world and Africa, integrates perfectly in the same place of peace and stability with European nations.

Strong of its fundamental choices, the Kingdom of Morocco did never stop to consolidate and deepen a democratic and liberal experience that, not only approaches to free Europe, but also that leads herself to adopt an institutional analogy that was created between the government systems of Europe and Morocco.

...

Please accept our best salutations, Mister President²³

King Hassan II's emphasis on the unity between Morocco and Europe was reiterated in an interview he gave to the BBC Channel, where he insisted that Morocco must have been regarded as a European state: King Hassan II emphasized that membership to the EEC would mean the reattachment of Morocco to Europe which he thought Morocco was always and a natural part of it. In-betweenness and admiration for Europe were one more time

---

²³ General Secretariat of the Council of the European Union, Transparency Service, Access to documents, 1049/2015. <https://www.consilium.europa.eu/en/general-secretariat/corporate-policies/transparency/>.

observable in his speech, in which he stated that Morocco is the assurance of a fixed relation between Africa and Europe:

Interviewer: You are always a long term candidate...

King Hassan II: More than ever, we cannot imagine a fixed relation between Europe and Morocco and Africa without trying to reattach Morocco to the European Communities, from one perspective to another.²⁴

Four days later, King Hassan II gave another speech that supported the political agenda of which he was trying to make Morocco an EEC member. By referring to concepts like democracy, liberalism and richness that were created by and against the French Protectorate, he asked for the support of the United Kingdom for the acceptance of the application, which he believed, was a valid one on the basis of the common past with Europe since 12th century:

Our democracy, our liberalism, our potentials, our richness lead us to become a member of the EEC. Our ambition for Europe is even bigger than it seems for Europe. We have been a part of Europe since the 12th century [The French activities and the French Protectorate]. We personally addressed a demand to the ex-president of the Community and we wish that it will contribute our ambition to convince the United Kingdom to support our demand and we become a member of the EEC.²⁵

King Hassan II justified the European-ness of Morocco by references to a Mediterranean identity he claims to share with the then new members of the Community; Spain and Portugal. The construction of the shared Mediterranean identity with Spain and Portugal, in return, enabled him to argue for Morocco's eligibility for an EEC member:

Morocco [as a part of French history] is a European state eligible for the European Economic Community that was actually divided into two parts. One part is composed of southern states, and the other part is northern states. We, Morocco, are similar to the southern states of the Common Market. Today, if the E.E.C accepts Spain and Portugal as members, we also must be accepted as member. If we cannot be a member of the E.E.C as Spain and Portugal are now, how will our commercial relations be with these two countries? It would be difficult to speak of justice.²⁶

---

²⁴ King Hassan II, Interviewed by *Le Matin de Sahara*, Rabat, July 12nd 1987 (Retrieved from Turkish National Library Archives).

²⁵ King Hassan II, Interviewed by *Le Matin de Sahara*, Rabat, July 17th 1987 (Retrieved from Turkish National Library Archives).

²⁶ Press declaration of King Hassan II, *Le Matin de Sahara*, October 2nd 1987 (Retrieved from Rabat National Library Archives).

He repeated the same argument to *Le Matin de Sahara* on October 9, 1987:

*Morocco estimates to be the closest to Europe, more than Greece. It is certain that the states of the Common Market are divided into two groups: the Southern group and the Northern group. Climatically, the states of the Southern group are concurrent with Morocco. Northern states are another subject. We have a geopolitical ambition to bring Southern Africa and Sub-Saharan Africa to Europe via the Mediterranean Sea.*²⁷

Discourses of King Hassan II on Morocco's quest to become a member of the EEC are also drastic reflections of how European-ness was tried to be incorporated into Moroccan national identity in the postcolonial episode. Accordingly, the narratives with reference to the colonial past especially with France used by King Hassan II before his step to apply for the EEC membership are substantiating the argument that a political discourse constructing a European identity for Morocco was preferred to support Morocco's foreign policy objective of entering the EEC. Besides, discourses of King Hassan II referring to the importance of France to justify why Morocco was European shows the non-static identity of Morocco in the postcolonial episode. The interpenetration between critique to the colonial and admiration for Europe that were reflected by the King's discourses shows how a nation that had regarded Europe as the other tried to add it into its national identity. Such an interpenetration shows that critique to the colonial clearly defined the difference between self and other, whereas admiration for Europe removed these differences. A European Morocco for King Hassan II, therefore, is the direct reflection of the Nortonian ambiguity. It is parallel to the in-betweenness of postcolonial nationalism that created by the French in Morocco's Protectorate period.

2. The Case of Turkey

Modernization was traditionally equated to Westernization in the Turkish case. The establishment of the Republic of Turkey brought about a consistent, carefully planned state policy of Westernization, which was accompanied by an allied national identity construction. The founder of the Republic Mustafa Kemal Atatürk took the Western civilization as a

---

²⁷ Press declaration of King Hassan II, *Le Matin de Sahara*, October 7th 1987 (Retrieved from Rabat National Library Archives).

whole including its culture in line with his determination that “western civilization was of one cloth and had to be adopted as a unit or not at all.”²⁸ The Kemalist elites believed that the only way to adopt the Western cloth on people, that is to say, to accommodate modernist principles into the society was the massive prohibition of historical and traditional culture²⁹ while the empire legacy was perceived to be the major obstacle in the Turkish nation’s inevitable path towards civilization:

*The Turkish nation is ready and resolved to advance, unhalting and undaunted, on the path of civilization.*³⁰

This was striking as the collapse of the Ottoman Empire, and the foundation of the Republic of Turkey were indeed a result of a war of independence fought against the European states of the Allied Powers. In this sense, the civilization that the Republican elite wanted to embrace initially belonged to the ‘others’ of the war of independence. Accordingly, in the discourses of the Republican elite, the past and the other were constructed to be the Ottoman Empire rather than Europe. “The fervent desire to break with the past”³¹ was soon evident in the Republican reforms of secularization including the abolition of the caliphate, disestablishment of state religion, closure of shrines, and dissolution of brotherhoods and dervish orders. Such institutional transformation was consistent with the ultimate goal of replacing the previous multi-national Ottoman identity with a coherent, homogenized modernist national identity. Thus, the nation-state was expressly built as a distinct category from the Empire:

*The new Turkey has no relationship to the old. The Ottoman government has passed into history. A new Turkey is now born.*³²

In this respect, the categories such as “old” and “new” or “traditional” and “Western” were extensively incorporated into new Republican

---

²⁸ Şerif Mardin, *European Culture and the Development of Modern Turkey* (Opladen: Leske + Budrich, 1990), 13–24.

²⁹ Kevin Robins, *Interrupting Identities: Turkey/Europe in: Questions of Cultural Identity* (London: Sage Publications 1996), 61–86.

³⁰ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London: Oxford University Press, 1968): 401.

³¹ Ayşe Kadioğlu, “The Paradox of Turkish Nationalism and the Construction of Official Identity,” *Middle Eastern Studies* 32, no.2 (1996): 177-193. <http://www.jstor.org/stable/4283799> reprinted in *Turkey: Identity, Democracy, Politics* (London: Portland or Frank Cass, 1998): 188.

³² Mustafa Kemal Atatürk quoted in Robins: 68.

discourses on identity and in this vein enabled the Kemalist elites to represent themselves as the sole bearers of progress.³³ The elites thus argued that progress would be possible by providing Turkish society with a new Western national identity that would replace the traditional identity of religion.³⁴ Hence the social revolution was an attempt for a thorough transformation of Turkish society towards a Western ideal, in which the traditional basis of individual identification was subjected to change. In his speeches, Atatürk reflected not only the desirability but also the exigency of becoming civilized; while he interchangeably used civilization with Westernization. He set the Republican resolution that modernization was required for the survival and permanence of the state:

*We cannot close our eyes and imagine that we live apart from everything and far from the world. We cannot shut ourselves in within our boundaries and ignore the outside world. We shall live as an advanced and civilized nation in the midst of contemporary civilization.*³⁵

The determination to reach the level of contemporary civilization resulted in the Western-oriented foreign policy. The post-structuralist framework enables the researcher to treat foreign policy within a co-constitution process with identity in which not only the dominant narratives of foreign policy construct a self-identity but also the constructed identity shapes the foreign policy of the states. The analysis suggests that the early Republican foreign policy objectives were thence shaped in line with the fledgling modernist identity. Befittingly, on the day of founding the Republic, Mustafa Kemal unambiguously set the goal as having a close relationship with the European states:

*Our object now is to strengthen the ties that bind us to other nations. There may be a great many countries in the world, but there is only one civilization, and if a nation is to achieve progress, she must be a part of this one civilization... The Ottoman Empire began to decline the day when, proud of her success against the West, she cut ties that bound her to the European nations. We will not repeat this mistake.*³⁶

---

³³ Reşat Kasaba, *Kemalist Certainties and Modern Ambiguities in Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* (Seattle: University of Washington Press, 1997), 15–36.

³⁴ Yücel Bozdağlıoğlu, *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach* (New York and London: Routledge, 2003): 46.

³⁵ Robins, *Interrupting Identities*, 67.

³⁶ Yücel Bozdağlıoğlu, *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach* (New York and London: Routledge, 2003): 51.

Subsequently, Western-identity-seeking Turkey's objective of securing closer ties with Europe has shaped its foreign policy. In the early years of the Republic, Turkey was mainly preoccupied with balancing revisionist powers' measures and conducting a series of agreements and pacts of non-aggression with its neighbors as well as European powers with the ultimate aim of maintaining the status quo and consolidating the security of the new Turkish state. Although Turkey refrained from becoming dependent on the West, either economically or militarily in the interwar period, even then a Western inclination can be traced in the friendly relations with the European powers.³⁷ The 1939 Treaty of Alliance signed by Turkey, Britain, and France at the brink of the World War I was the herald of the future foreign policy trend to become a formal ally of the West. Although the İnönü government carefully shifted alliances to remain non-belligerent throughout the war, Turkey neither abandoned the Western alignment in foreign policy, nor the Westernizing trend of its internal development.³⁸

After the Second World War, Turkey institutionalized its Western-oriented foreign policy by becoming member of the Western organizations; namely of the OECD in 1948, the Council of Europe in 1949, and the NATO in 1952. The establishment of political, economic and cultural relations with the West through the membership of these organizations thus enabled Turkey more than anything to institute itself as a "European power."³⁹

The historical context provides that the search for the EEC membership has been a consistent indication of the dominant pro-Western approach in Turkish foreign policy. It is in this respect that by the 1980s, the Turkish policymakers saw the eventual integration into the EEC not only as the sole viable option but also as the end result of a long process of westernization. At this point, it is important to note that from the 1950s to 1990s such arguments were facilitated by the Cold War conjuncture, in which the Western European states and Turkey were allies against the Soviet Union. This principally security-based relationship was institutionalized under the

---

³⁷ Mustafa Aydın, "Determinants of Turkish foreign policy: changing patterns and conjunctures during the Cold War," *Middle Eastern Studies* 36, no.1 (2006): 103–39. <https://doi.org/10.1080/00263200008701300>.

³⁸ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 302.

³⁹ Meltem Müftüleri-Baç, *Turkey's Relations with a Changing Europe* (Manchester, New York: Manchester University Press, 1997), 53.

NATO umbrella, and was considered by Turkish leaders as a more profound bond than a plain defense alliance between Turkey and the West. That is, from the perspective of Turkish statecraft, NATO was also “a community that manifested the common values shared by its members”⁴⁰ and Turkey’s NATO membership correspondingly meant value-based belongingness to Western civilization. The common values that Turkish actors claimed to share with NATO members normalized Turkey’s quest for closer relations with the political and economic organizations of the West, such as the Council of Europe and the EEC. For instance, in 1984 the opposition leader Necdet Calp declared: “Turkey, as an indispensable member of the democratic club, has to operate regularly with the Council of Europe.”⁴¹ In a similar manner in 1987 Halefoglu justified the government’s decision of application to the EC by referring to the value-laden dimension of relations with the West. The foreign minister claimed that “the elements that brought Turkey closer to Western Europe were not simply defense cooperation, but also parliamentary democracy ideals because Turkey and Western European countries were sharing the same political values.”⁴²

As such, the formulation of Turkish national identity towards the ideal of a Western nation has unavoidably resulted in a Turkish bid for membership in the EEC, precisely like it had resulted in the Turkish bid for membership in the NATO, the Council of Europe or any other Western organization. Such continuity manifests itself in political discourses on Turkey’s application for EC membership throughout the 1980s. For instance, when the ANAP⁴³ government was considering applying for membership in 1985, the Foreign Minister Halefoglu justified the policy as follows:

*The dreams of those who think that Turkey can be removed from Western Europe are condemned to be wasted.*⁴⁴

---

⁴⁰ Eylem Yılmaz and Pinar Bilgin, “Constructing Turkey’s “western” identity during the Cold War: Discourses of the intellectuals of statecraft,” *International Journal* 61, no.1 (2006): 52.

⁴¹ Press release, *Cumhuriyet*, January 25th 1984 (Retrieved from Turkish National Library Archives).

⁴² Press release, *Milliyet*, April 15th 1987 (Retrieved from Turkish National Library Archives).

⁴³ ANAP (The Motherland Party) was founded by Turgut Ozal in 1983 and served as the governing party from 1983 to 1991.

⁴⁴ Press release, *Cumhuriyet*, July 22nd, 1985 (Retrieved from Turkish National Library Archives).

On the one hand, this statement revealed the Turkish government's perception of an EEC membership as a part of the Western-oriented foreign policy. On the other hand, it engaged in the construction of a Western identity for Turkey by portraying it as a natural member of the Western European family. That is, while Halefoglu stated that the ultimate goal of Turkey was full membership, he also argued that Turkey already belongs to Western Europe. In a similar vein, one year before the application, then Prime Minister Ozal expressed his determination for membership as he claimed:

*Turkey would never give up its effort to take its natural place in Europe.*⁴⁵

Such statements operated on an already established Turkish understanding that Turkey belongs to Europe. Hence, the leaders were taking upon the aforementioned Republican discourse and emphasizing the Western modernist dimension of Turkish national identity in justifying their decision to apply for the EC membership.

Likewise, when Prime Minister Ozal announced Turkey's application for the EC membership, he explicitly referred to the Republican project of modernization. According to Ozal, the application was part of Westernization, while Westernization was an ideal of Atatürk and a track that Atatürk guided them [Ozal and his party] towards.⁴⁶ Akin emphasis was also embedded into ANAP's election manifesto in the same year. While the membership application stood out as one of the chief elements of the party program, in its foreword Ozal heralded the fulfillment of a national liability as he presented the application as:

*The target of the contemporary level of civilization that Ataturk set, a long-desired step that nobody had previously dared to take due to Turkey's earlier troubles.*⁴⁷

In doing so, Ozal constructed the EEC membership application as a momentous point in a continuous path of Turkey's Westernization. As such, the ideal of the EEC membership was perceived as a part of the

---

⁴⁵ Press release, *Hürriyet*, October 7th 1986 (Retrieved from Turkish National Library Archives).

⁴⁶ Press release, *Milliyet*, April 15th 1987 (Retrieved from Turkish National Library Archives).

⁴⁷ *Electoral Manifesto of the Motherland Party* (Ankara: Tisa Matbaası, 1987), 2.

larger civilization project to which Turkey was devoted. At this point, it is important to note that although the Westernization project has its roots in the early Republican era and the Western-oriented foreign policy of the Republic has been claimed to be shaped accordingly, the EEC membership is not a natural but rather a constructed ideal.

From a post-structuralist approach, neither identity nor policy is structural but rather are (dis) continuously constituted in an overflowing and incomplete web of discourses.⁴⁸ That is, there are different actors producing discourses through which roles, identities, policies are constructed accordingly. Thus, one would expect some discourses to overlap while the others would eventually contradict with each other. This assumption opens up the scholarly inquiry for hegemonic discourses. In this context, the dominant discourses are subject to variance and discontinuity and thus are historically contingent.⁴⁹ This is so, not only because dominant actors change, but the discourse of the very same actors may also change throughout time in line with changes in policies and values, images that the actors choose to identify with.

This is indeed the case when we compare Ozal's speeches and ANAP's election manifesto of 1987 to those of 1983. In the 1983 party program of ANAP,⁵⁰ the word Europe was not uttered once, revealing a relative disinterest towards Europe in contrast to the 1987's discourse of being a natural part of Europe. Instead, the program revealed that ANAP was committed to developing ties with the West, as a more general concept in the Cold War context. In this type of interest-based relationship, the role that the Turkish government envisaged for Turkey was restricted to being a bridge between the West and the Middle East. ANAP's 1983 election manifesto⁵¹ referred to Europe in a similarly limited manner and reiterated the bridge identity for Turkey between Europe and the Middle East. In

---

⁴⁸ Roxanne L. Doty, *Imperial Encounters* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996), 6.

⁴⁹ Jennifer Milliken, "The Study of Discourse in International Relations: A Critique of Research and Methods," *European Journal of International Relations* 5, no.2 (1999): 225–54, <https://doi.org/10.1177/1354066199005002003>.

⁵⁰ *Party Program of the Motherland Party* (Retrieved from <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/609?show=full>).

⁵¹ *Electoral Manifesto of the Motherland Party* (Ankara: Tisa Matbaası, 1983).

this sense, before the policy to apply for the EC membership was on the table, Turkey was not represented as inherently European but rather as a state not within but close to Europe with a unique capacity to tie Europe to the Middle East. In such a discourse, Turkey was neither European nor Middle Eastern. This is in clear contrast with the 1987 election manifesto of ANAP, which depicts Turkey as a European state in statements such as:

*Turkey has been pursuing a different policy from those of other south European countries.*⁵²

The shift in the geographical categorization of Turkey in ANAP's official discourse is a manifestation of historical contingency of identity construction processes. According to Campbell "[h]uman collectivities are in constant need of aligning their various domains, including their identity, in line with their respective imagined communities in order to exist, and experience in an inherent tension between such alignment and the claim that this is a response to a stable and prior identity core."⁵³ That is, notwithstanding the consistency of the EC membership goal has been consistent with Republican foreign policy goals, the government reconstructed the discourse on the European-ness of Turkey at the time of the application in a manner that presented the particular policy as a response to a stable European identity. Hence, although Ozal and his party ANAP present the application to the EC as a natural outcome of a continuous process of Westernization, it is indeed a tool over which a Turkish national identity is (re)constructed by consciously highlighting certain shares of the Republican past.

3. Conclusion

Turkey and Morocco are two states that wanted to be part of the EEC in 1987. They developed a European-ness argument that explained why they had to be considered as European states according to Article 237 of the Treaty of Rome that said only European states could apply for membership. Both Turkey and Morocco defined their European-ness through their quests to become a part of the EEC. As a result, membership to the EEC

---

⁵² *Electoral Manifesto of the Motherland Party* (Ankara: Tisa Matbaası, 1987), 4.

⁵³ David Campbell, *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998), 12.

triggered King Hassan II and Turgut Ozal to justify the European aspect of their states' national identity, and the two men settled their European-ness arguments on historical ties with Europe. Nonetheless, a significant difference prevails in these two states' membership applications. Turkey perceived Europe as the continuum of the Turkish civilization's orientation that goes back to its foundation, whereas Morocco perceived Europe as the impact of the French Protectorate on the postcolonial Moroccan national identity. The fact that Turkey was not colonized or protectorated plays an essential role in the occurrence of this difference.

Moreover, the European-ness of Turkey is stronger as its application was welcomed with more optimism, whereas Morocco's one was rejected within three months after it had submitted the application. Deliberately, the EEC/EU's perception of Turkey has identity and foreign policy basis, whereas the perception of Morocco has only foreign policy basis in the post-1987 period. The non-availability of discourses that locate European-ness into the orbit of the Moroccan national identity from King Hassan II and King Mohamad VI, in addition to recent developments such as the agreement of fishery between Morocco and the EU on 16 November 2018, shows the foreign policy dynamics of bilateral relations rather than identity.

The article focuses on the processes of the European identity constructions parallel to the foreign policy goal of EEC membership. Accepting the rationality of developing a justification to add European-ness to the national identity for Morocco and Turkey in a period when EEC was defining the criterion for membership via European identity, the article does not claim that these two countries were/are European but instead treats the European identity as a social construct rather than an objective condition. That is, European-ness was perceived as an entrance ticket to the community by the two states that were seeking membership at the time. Thus, in line with Article 237 of the Treaty of Rome, Turkey and Morocco managed to come up with two distinct discursive practices on why they were European. The argument can further be substantiated with the divergence in the two states' identity construction processes in line with the post-1987 developments in their relations with the EEC/EU. Following the rejection of its membership application in 1987 for not being a European state, Morocco's relations with the EEC were completely separated from the enlargement path and

settled on the basis of economic relations. When the membership goal was forsaken, the accompanying discursive practices on the European-ness of Morocco were also abandoned, revealing the relationship between the processes of identity construction and foreign policymaking. Turkey, on the other hand, continued its EU accession process, albeit slowly. In response to Turkey's application, the European Commission gave a negative opinion in 1989, referring to the political and economic situation in Turkey and the EEC's inability to become involved in new accession negotiations right after the southern enlargement. As such, the Commission endorsed Turkey's eligibility for membership without questioning its European-ness, still rejected the application on the grounds that both actors were not yet ready for each other. Hence, such a rejection did not completely vanish Turkey's membership ideal. In this vein, Turkey carried on with its path towards membership, achieved candidacy status in 1999, and started the 'open-ended' accession negotiations in 2005. In the meantime, Turkish leaders continued to (re)construct a European identity for Turkey. However, the de facto freezing of negotiations due to member state vetoes and the fading of the credibility of the membership objective resulted by 2012 in replacement of the Europe-oriented democracy narrative with an authentic Muslim identity discourse which "boiled down to a rejection of the Western hegemony in world politics and the legacy of Westernization, including the pro-Western secular societal sectors, in domestic politics."⁵⁴ To put it in simple terms, while Moroccan leaders abandoned European identity discourses after the definite rejection of Moroccan application for EC membership, Turkey loosened the related discourses and distanced itself from the Western identity, suggesting a process of European identity construction, which is shaped by the foreign policy objective. This substantiates the argument that Turkish and Moroccan leaders have perceived the European identity as the entry permit to the Community. Further, it reveals the contextual and relational character of identities on the foreign policy axis.

---

⁵⁴ Menderes Çınar, "Turkey's 'Western' or 'Muslim' identity and the AKP's civilizational discourse," *Turkish Studies* 19, no.2 (2018): 176–97.

Bibliography

- Aghrout Ahmed and Keith Sutton. "Source in Regional Economic Union in the Maghreb." *The Journal of Modern African Studies* 28, no.1 (1990): 115-39.
- Aktürk, Şener. "National Identity in Turkey and the European Union." *European Journal of Sociology* 48, no.2 (2007): 347-72.
<https://doi.org/10.1017/S0003975607000409>.
- Arıkan, Zeynep. "Imagining 'Europe': Constituting Turkey's Identity on the Path to EU Membership." *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 107, no. 2 (2016): 134-46.
<https://doi.org/10.1111/tesg.12180>.
- Aydın, Mustafa. "Determinants of Turkish foreign policy: changing patterns and conjunctures during the Cold War." *Middle Eastern Studies* 36, no.1 (2006): 103-39.
<https://doi.org/10.1080/00263200008701300>.
- Bhabha, Homi. *The Location of Culture*. New York: Routledge Classics, 1991.
- Bilgin, Pinar. "The 'Peculiarity' of Turkey's Position on EU-NATO Military/Security Cooperation: A Rejoinder to Missiroli." *Security Dialogue* 34, no.3 (2003): 345-49.
<https://doi.org/10.1177/09670106030343010>.
- Bozdağlıoğlu, Yücel. *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach*. New York and London: Routledge, 2003.
- Campbell, David. *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998.
- Çınar, Menderes. "Turkey's 'Western' or 'Muslim' identity and the AKP's civilizational discourse." *Turkish Studies* 19, no. 2 (2018): 176-97.
- Delanty, Gerard. "Is There a European Identity?." *Global Dialogue* 5, no.3/4 (2003): 76-86.
- Derrida, Jacques. *Positions*. Chicago: University of Chicago Press, 1981.
- Stuart, Hall. *Who Needs Identity? Questions of Cultural Identity*. London: Sage Publications, 2003.

- Diez, Thomas. "Constructing the Self and Changing Others: Reconsidering "Normative Power Europe." *Millennium - Journal of International Studies* 33, no.3 (2005): 613–36.
<https://doi.org/10.1177/03058298050330031701>.
- Dirks, Nicholas. *Colonialism and Culture*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1992.
- Doty, Roxanne L. *Imperial Encounters*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.
- Eder, Klaus. "Europe's borders the narrative construction of the boundaries of Europe." *Journal of Asian and African Studies* 41, no. 3 (2006): 255–271.
<https://doi.org/10.1177/1368431006063345>.
- El Ahmadi, Mansour. *La monarchie et l'Islam*. Najah el Jadid: Ittissalat el Salon, 2006.
- Emerson, Rupert. *Sömürgelerin Uluslaşması*. İstanbul: Türkiye Siyasi İlimler Derneği, 1959.
- Epstein, Charlotte. "Who speaks? Discourse, the subject and the study of identity in international politics." *European Journal of International Relations* 17, no. 2 (2011): 327–50.
<https://doi.org/10.1177/1354066109350055>.
- Gilroy, Paul. *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*. Harvard: Harvard University Press, 1993.
- Guibernau, Montserrat. *Nationalisms: The nation-state and nationalism in the 20th century*. London & New York: Polity Press, 1996.
- Harbeson James and David Rotchild. *Africa in the world politics*. London & New York: Westview Press, 2013.
- Kadioğlu, Ayşe. "The Paradox of Turkish Nationalism and the Construction of Official Identity." *Middle Eastern Studies* 32, no. 2 (1996): 177-93 reprinted in *Turkey: Identity, Democracy, Politics* (London: Portland or Frank Cass, 1998): 188.
<http://www.jstor.org/stable/4283799>.
- Kasaba, Reşat. "Kemalist Certainties and Modern Ambiguities" in *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*. Seattle: University of Washington Press, 1997.

- Laclau Ernesto and Chantal Mouffe. *Hegemony and Socialist Strategy*. London and New York: Verso, 2001.
- Laurent, Eric. *Le génie de la Modération: Réflexions sur les vérités de l'Islam*. Paris: Editions Plon, 1993.
- Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. London, Oxford University Press, 1968.
- Martin, Guy. *African Political Thought*. New York: Palgrave Macmillan, 2012.
- Mardin, Şerif. *European Culture and the Development of Modern Turkey*. Opladen: Leske + Budrich, 1990.
- Milliken, Jennifer. "The Study of Discourse in International Relations: A Critique of Research and Methods." *European Journal of International Relations* 5, no. 2 (1999): 225–54.
<https://doi.org/10.1177/1354066199005002003>.
- Müftüler-Baç, Meltem. *Turkey's Relations with a Changing Europe*. New York: Manchester University Press, 1997.
- Neumann, Iver B. *European Identity Formation*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999.
- Norton, Anne. *Reflections on Political Identity*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1988.
- Pennell, Richard. *Morocco since 1830: A History*. London: Hurst & Company, 2000.
- Robins, Kevin. "Interrupting Identities: Turkey/Europe in: *Questions of Cultural Identity*. London: Sage Publications, 1996.
- Rosamond, Ben. "Discourses of globalization and the social construction of European identities." *Journal of European Public Policy* 6, no. 1 (1999): 652–68.
<https://doi.org/10.1080/135017699343522>.
- Rumelili, Bahar. "Constructing identity and relating to difference: Understanding the EU's mode of differentiation." *Review of International Studies* 30 (2004): 27-47.
<https://10.1017/S0260210504005819>.

- Said, Edward. *Culture and Imperialism*. New York: Vintage Books, 1994.
- Smith, Anthony. *National Identity*. Nevada: University of Nevada Press, 1991.
- Tessler, Marc. *Morocco: Institutional Pluralism and Monarchical Dominance*. New York and London: Longman, 1982.
- Yılmaz, Eylem and Pinar Bilgin. "Constructing Turkey's "western" identity during the Cold War: Discourses of the intellectuals of statecraft." *International Journal* 61, no. 1 (2006): 39-59.
<https://doi.org/10.2307/40204128>.

Primary Sources

- King Hassan II, Interviewed by *Le Matin de Sahara*, Rabat, July 12nd 1987 (Retrieved from Turkish National Library Archives).
- King Hassan II, Interviewed by *Le Matin de Sahara*, Rabat, July 17th 1987 (Retrieved from Turkish National Library Archives).
- Press declaration of King Hassan II, *Le Matin de Sahara*, October 2nd 1987 (Retrieved from Rabat National Library Archives).
- Press declaration of King Hassan II, *Le Matin de Sahara*, October 7th 1987 (Retrieved from Rabat National Library Archives).
- AET Fas'ın ve Türkiye'nin başvurularına hayır diyecek, *Cumhuriyet*, October 12th 1987 (Retrieved from Turkish National Library Archives).
- Party Program of the Motherland Party*, Ankara, 1983 (Retrieved from <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/609?show=full>).
- Electoral Manifesto of the Motherland Party*. Ankara: Tisa Matbaası, 1983.
- Electoral Manifesto of the Motherland Party*. Ankara: Tisa Matbaası, 1987.
- Press release, *Cumhuriyet*, July 22nd, 1985 (Retrieved from Turkish National Library Archives).
- Press release, *Hürriyet*, October 7th, 1986 (Retrieved from Turkish National Library Archives).
- Press release, *Milliyet*, April 15th, 1987 (Retrieved from Turkish National Library Archives).

Electoral Manifesto of the Motherland Party (1987): 2.

Press release, *Cumhuriyet*, January 25th 1984 (Retrieved from Turkish National Library Archives).

Press release, *Milliyet*, February 15th 1987 (Retrieved from Turkish National Library Archives).

King Hassan II, Interviewed by *Le Club de la presse du tiers monde*, April 9th 1980 (Retrieved from Rabat National Library Archives).

General Secretariat of the Council of the European Union, Transparency Service, Access to documents, 1049 (2001).

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi
ISSN:2147-7523, E-ISSN: 2630-5631
Cilt: 6, Sayı: 2, ss. 71-100
Geliş Tarihi: 03.05.2019
Revizyon Tarihi:11.07.2019
Kabul Tarihi: 23.07.2019
DOI: 10.26513/tocd.560167

Savaşın Propaganda Cehesi: İran Sinemasında Suriye İç Savaşı

Nail Elhan*

Öz

2011 yılında başlayan Suriye'deki iç savaş, devlet ve devlet-dışı aktörlerin dahli ile birlikte uluslararası bir hal almıştır. Savaşın tarafı olan aktörler, silahlı mücadelelerinin yanı sıra propaganda faaliyetlerinde de bulunmuşlar ve izledikleri politikalara meşruiyet kazandırma çabası içerisinde olmuşlardır. Bu süreçte İran da Suriye İç Savaşı'nda taraf olan ve propaganda faaliyetleri yürüten aktörlerden olmuştur. İran, 1979 yılındaki devrimin ardından değişen dış politika paradigması çerçevesinde Suriye savaşına müdahil olmuş ve savaş sürecinde mezhepçilik yaptığı, iç meselelerini göz ardı ettiği gibi gerekçelerle eleştirilmiştir. Bu eleştirilere karşı yumuşak bir güç olarak sinemayı propaganda aracı olarak kullanan İran, böylelikle hem dış politikada hem de iç politikada meşruiyet zemini aramıştır. Bu aşamada İran yönetimi tarafından propaganda amaçlı kullanılan “Şam Saatine Göre” filmi, İran'ın bu girişiminin bir ürünü olmakla beraber, devletin Suriye'deki iç savaşı algılayışına ve savaş sürecinde ürettiği söyleme örnek oluşturmaktadır. Çalışma bu bağlamda, 1979'daki İslami devriminden günümüze kadar İran'ın sinemayı bir propaganda aracı olarak kullanımını “Şam Saatine Göre” filminden hareketle, İran-Suriye ilişkileri ve Arap Baharı çerçevesinde ele almaktadır. Çalışmada Teun A. Van Dijk'in eleştirel söylem analizi yöntemi kullanılarak “Şam Saatine Göre” filminin analizi yapılmaktadır. İran'ın Suriye'deki savaşı algılayışının görsel ve söylemsel yollar ile yeniden inşa edildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Çalışma, Suriye İç Savaşı, Arap Baharı ve İran'ın bu iki meseleye bakış açısı konusunda literatüre katkı sunma amacındadır.

Anahtar Kelimeler: İran, Suriye, Arap Baharı, Suriye İç Savaşı, Direniş Cehesi, Propaganda

* Arş. Gör., Hitit Üniversitesi, TR, Uluslararası İlişkiler Bölümü, orcid.org/0000-0002-5058-0280, nail.elhan@gmail.com

Turkish Journal of Middle Eastern Studies
ISSN:2147-7523, E-ISSN: 2630-5631
Vol: 6, No:2, pp. 71-100
Received: 03.05.2019
Revised: 11.07.2019
Accepted: 23.07.2019
DOI: 10.26513/toed.560167

The Propaganda Front of War: The Syrian Civil War in the Iranian Cinema

Nail Elhan*

Abstract

The civil war in Syria started in 2011, internationalized with the involvement of states and non-state actors into the conflict. The actors in the war involved in propaganda activities as well as armed struggle and were in an effort to legitimize their policies. Iran is one of the actors which intervened in the civil war and carried out propaganda activities. Iran has been involved in the civil war in the framework of the changing foreign policy paradigm after the 1979 revolution. It is criticized because of fueling sectarianism and ignoring internal issues. Iran, which uses cinema and propaganda as a soft force against these criticisms, has thus sought legitimacy in both foreign and domestic politics. The film “Damascus Time,” in this respect, is a product of this initiative of Iran. It is an example of Iran’s perception of the civil war, its rhetoric and discourse during the civil war. In this regard, the study deals with Iran’s use of cinema as a propaganda tool since the Islamic Revolution of 1979 within the context of Iran-Syria relations and the Arab Spring. In this study, Teun A. Van Dijk’s critical discourse analysis method is used in order to analyze the film, “Damascus Time.” It is concluded that Iran’s perception of war in Syria is reconstructed through visual and discursive ways. The study aims to contribute to the literature on the Syrian civil war, the Arab Spring and Iran’s perception of these two events.

Keywords: Iran, Syria, Arab Spring, Syrian Civil War, Resistance Front, Propaganda

---

* Res. Asst., Hitit University, TR, department of International Relations, orcid.org/0000-0002-5058-0280, nail.elhan@gmail.com

1. Giriş

Orta Doğu'nun geneline etki eden Arap Baharı'nın bir parçası olarak Suriye'de başlayan iç savaş, Başar Esad'ın liderliğini yaptığı Baas Partisi rejimi, onun destekçileri ve ona karşı çıkan muhalif güçler arasında 2011 yılında başlamıştır. İnsan hakları, demokrasi ve ekonomik şartların iyileştirilmesi gibi istekler ile ortaya çıkan muhalefet, Suriye'deki mevcut rejimin değişmesi talebinde bulunmuştur. Söz konusu talepler ile ortaya çıkan ve Tunus, Mısır gibi ülkelerde diktatörlüklerin yıkılması ile başarıya ulaşan bu söylem, Suriye muhalefetine de ilham vermiştir. Ancak, Suriye ordusunun göstericilere karşı sert tutumu ve ülke çapında muhalefeti silahla bastırma politikası karşılıklı silahlı çatışmalara yol açmış; ülke, barışsız bir geleceğe ilk adımını atmıştır. Yaşanan gelişmeler, zaman içerisinde meseleye bölgeden ve bölge dışından çok sayıda aktörün dâhil olmasına kapı aralamıştır. IŞİD¹ ve El Nusra gibi radikal örgütlerin Suriye muhalefeti arasında güç kazanması ve dışarıdan Suriye'ye gelen çok sayıda cihatçının iç savaşa dâhil olması ile birlikte, Suriye İç Savaşı uluslararası bir mesele haline bürünmüştür. Olası bir rejim değişikliği ve bunun ortaya çıkaracağı sonuçlar, ideolojik ve politik motivasyonlarla hareket eden devletlerin ve devlet dışı aktörlerin harekete geçmesine neden olmuştur. Sonuç olarak, 2011 yılında başlayan Suriye İç Savaşı, günümüze gelindiğinde çok sayıda devletin ve devlet dışı aktörün birbirlerinden çok farklı siyasal amaçlarla dâhil olduğu, bunlar arasında barışı öteleyip savaşı kısa bir süreliğine ertelenen çoğu ateşkesin yapıldığı² ve bu süre zarfında çok sayıda sivilin hayatını kaybettiği ve bir o kadarının da ülkelerini terk etmek zorunda kaldığı uluslararası bir mesele haline gelmiştir.

Uluslararasılaşan iç savaş, sadece karşıt grupların birbirleri ile silahlı mücadelesine tanık olmamış, kullanılan sert gücün yanı sıra, aktörlerin çoğu, savaşta bulunmalarına ve silahlı faaliyetlerine meşruiyet kazandıracak,

¹ Irak Şam İslam Devleti'ni ifade etmek amacıyla çeşitli dillerde farklı kısaltmalar kullanılmaktadır. Örneğin Türkçe kısaltması olarak IŞİD, Arapça ve İngilizce kısaltmalar olarak da DAESH (*ad-Dawlah al-Islamiyah fil- 'Iraq wa ash-Sham*) ve ISIS (*Islamic State in Iraq and Syria*) ifadeleri kullanılmaktadır. Bu çalışmanın konusu olan filmde de IŞİD, DAESH olarak anılmaktadır. Karışıklığa yol açmaması açısından, bu çalışmada Irak Şam İslam Devleti'nin Türkçe kısaltması olan IŞİD ifadesi kullanılmaktadır.

² Bu ifade, David Fromkin'in *A Peace Ending the All Peace* kitabının başlığından esinlenilerek kullanılmıştır.

kendilerine yeni militanlar ve destekçiler katacak, aynı zamanda hem rakiplerine, hem de dünya kamuoyuna olumlu ya da olumsuz mesaj verecek propaganda politikaları da izlemişlerdir. Video savaşları olarak anılan ve Esad yanlıları ile muhaliflerin birbirlerini sivillere karşı kimyasal saldırılarda bulunmakla itham etmelerine ilişkin görüntü ve açıklamalar,³ silahlı örgütlerin propaganda malzemesi olarak müzik ve marş kullanımları,⁴ sosyal medyanın bir propaganda aracı haline getirilmesi ve özellikle IŞİD'in katliam görüntülerini profesyonel yöntemler ile videolaştırması ve yayması⁵ bu kapsamda değerlendirilebilecek örneklerdendir. Özellikle IŞİD'in faaliyetlerine bakıldığında, propagandanın örgütün stratejisinde ne denli merkezi bir role sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Örgüt, neredeyse gerçekleştirdiği her faaliyeti birer medya çıktısına dönüştürmektedir.⁶

Devletlere bakıldığında ise propaganda faaliyetlerinin örgütlere kıyasla daha geniş kaynaklar kullanılarak, daha geniş kitleler için tasarlandığı söylenebilir. Savaş dönemlerinde daha da yoğunlaşan bu durum, Suriye İç Savaşı'nda da dikkat çekmektedir. Suriye İç Savaşı'nın tarafı olan devletler, savaştaki rollerini hem iç kamuoylarına hem de uluslararası topluma açıklama gereği içerisindeyler. İran da hem Suriye'deki savaşın önemli taraflarından, hem de propaganda savaşlarının önemli aktörlerinden biridir. İran, Arap Baharı olarak tanımlanan ayaklanmaların başlaması ve zamanla bölgeye yayılması ile birlikte yaşananları 'İslami Uyanış' olarak nitelendirmiş ve söz konusu hareketlerin 1979 yılındaki İran Devrimi'nden esinlenerek ortaya çıktığını iddia etmiştir. Ayaklanmaların Suriye'de de başlaması ile birlikte bu iddiasını terk etmiş ve Suriye'deki muhalefetin Batı ve İsrail yanlısı olduğunu vurgulamaya başlamıştır. Suriye'deki iç savaşın önemli

---

³ Robert Bunker, "The Assad Regime and Chemical Weapons," *Strategic Insights*, 18 Mayıs 2018, <https://ssi.armywarcollege.edu/index.cfm/articles/Assad-Regime-Chemical-Weapons/2018/05/18>

⁴ Ağâh Hazır, "Suriye İç Savaşı'nda Müzik Cephesi: Örgütler ve Şarkılar Üzerine Bazı Gözlemler," *Orta Doğu Analiz* 7, no. 71 (2015): 80-82. Ağâh Hazır, "Reflections on Musical Propaganda in the Syrian Civil War: A Comparison of the PKK/PYD, Daesh and Hezbollah," *Current Debates in International Relations & Law* içinde, Editörler: Övgü Kalkan Küçüksoğak & Abdullah Muhsin Yıldız, (Londra: IJOPEC Publication, 2018), 169-177.

⁵ "IŞİD'in Yeni Propaganda Aracı: Instagram," *BBC*, 22 Eylül 2017, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41360381>

⁶ Bünyamin Ayhan & Muhammet Emin Çifçi, "IŞİD, Propaganda ve İslamofobi," *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 1, no. 1 (2018): 17-32.

aktörlerinden olan ve rejimin yanında yer alan İran, Suriye'nin bölgedeki en önemli müttefiklerinden biridir.⁷ Suriye'deki iç savaşa dâhil olan ülke, bölge stratejileri ve öngörülerini kapsamında, politikalarında propagandaya da sıkça yer vermektedir. Bu çalışma, İran'ın Suriye İç Savaşı'na dâhil olmasını, savaşta rolünü ve savaşa bakışını 2018 yılında sinemalarda gösterime giren ve İran'ın IŞİD karşıtı mücadelesini ele alan “Şam Saatine Göre” adlı propaganda filmi üzerinden değerlendirecektir.⁸ Bu bağlamda, İran'ın Suriye'deki iç savaşa bakışı, IŞİD algısı, dini mesajları, İsrail politikası ve iç politikasındaki gelişmelere yaklaşımı ele alınacaktır. Çalışma bu kapsamda beş ana bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde, çalışmanın amacı ve çalışmada kullanılan metod açıklanacaktır. İkinci bölümde, propagandanın önemi, sinemanın bir propaganda aracı olarak ortaya çıkışı ve İran'ın sinemayı bir propaganda aracı olarak kullanımı üzerinde kısaca durulacaktır. Üçüncü bölümde, İran-Suriye ilişkilerinin ve İran'ın Suriye'ye verdiği desteğin arkasındaki zihniyet ele alınacaktır. İran'ın Suriye'deki iç savaşta izlediği politikalar ve geliştirdiği argümanlar tartışılacaktır. Dördüncü bölümde, “Şam Saatine Göre” filminin künyesine ve konusuna ilişkin bilgiler verilecek ve filmin İran'da aldığı tepkiler üzerinde durulacaktır. Son bölümde ise söz konusu film üzerinden İran'ın Suriye İç Savaşı'nı algılayışı, savaşta söylemleri ve bunların iç politika ile bağlantıları çalışmada kullanılan eleştirel söylem analizi yöntemi bağlamında ele alınacak ve elde edilen bulgular açıklanacaktır.

⁷ Rafke Risseeuw, “The Syrian-Iranian Nexus: A Historical Overview of Strategic Cooperation,” *Research*, (Brussels: Brussels International Center for Research and Human Rights, 2018): 3.

⁸ Son dönemde Suriye'deki savaşı konu eden ve çoğu belgesel türünde birçok film çekilmiştir. Halep'in kuşatılmasını ve Beyaz Kasklılar adlı sivil savunma örgütünün sivillere yaptıkları yardımı belgesel şeklinde aktaran *Last Men in Aleppo* (2017), iç savaşı eski bir radyo DJ'inin gözünden aktaran *The War Show* (2016), Suriye ordusu tarafından bombalanan Humus şehrinde iki genç erkeğin gündelik yaşamlarının ve savaşın yaşamları üzerindeki etkilerinin anlatıldığı *The Return to Homs* (2013), Suriyeli mültecileri konu eden *Salan Neighbor* (2015), Suriyeli siviller, savaşçılar, aktivistler ve gazeteciler ile yapılan mülakatlardan oluşan belgesel film *Cries from Syria* (2017), Suriye'de muhalefetin isteklerini ve taleplerini ele alan *Red Lines* (2014), sivil savaşın yol açtığı insani yıkıma odaklanan *7 Days in Syria* (2015) ve Türkiye-Suriye sınırına mültecilere yardım etmek amacı ile giden bir doktorun serüvenini anlatan *50 Feet from Syria* (2015) bu filmlerden bazılarıdır.

2. Amaç ve Yöntem

Bu çalışmanın amacı, İran'ın sinemayı kullanarak Suriye İç Savaşı'na dahilinin meşruluğunu hem iç, hem de dış kamuoyuna ideolojik söylemler üzerinden sağlama gayretinin açıklanması ve ortaya çıkarılmasıdır. Çalışma, İran'ın dış politikasını ve güncel bir konu olan Suriye İç Savaşı'nı ele alan literatür tarafından yeterince çalışılmamış bir mesele üzerinde durmakta olup İran'ın iç savaşa dahil olduktan sonra politikalarına meşruiyet kazandırma çabasının sinemada nasıl inşa edildiğini açıklamayı amaçlamaktadır. 2018 yılında gösterimi yapılan "Şam Saatine Göre" filmi, hem İran'ın dış politika öncelikleri, hem de Suriye meselesine yaklaşımını göstermesi bakımından örneklem olarak seçilmiş ve değerlendirilmiştir. Çalışmada Teun A. Van Dijk'in eleştirel söylem analizi (ESA) yönteminden faydalanılmıştır. Dijk'in analizi; metnin ideolojik sunumunu açıklamayı, ideoloji, söylem ve dil gibi kavramlara odaklanması, ideoloji ve söylem arasındaki ilişkiyi detaylandırması ve sosyal koşullar ile süreçleri dikkate alması bakımından önem taşımaktadır.⁹ ESA, paradigma odaklı olmaktan çok konu ve sorun odaklıdır. Söylemin üstü örtülü olarak amaçladığını ortaya çıkarılmayı amaçlamaktadır.

İdeolojinin, fikirlerin ve anlamların ortaya çıkarılabilmesi için söylem analizi gerekmektedir. Dijk'in bu bağlamda kullandığı yöntem metnin retorikini ve anlatısını kapsamakta olup iki başlık altında ele alınmaktadır. Bunlardan ilki, sesleri, sözcük seçimlerini ve cümle yapılarını ele alan mikro çözümleme yöntemidir. İkincisi ise tematik ve şematik anlatı üzerine odaklanan makro çözümleme yöntemidir. İkinci'ye göre dil, söylem analizinin en önemli veri kaynağıdır ve kendine has metinleri ve söylemi ile sinema da bir dil yapısına sahiptir.¹⁰ Sinemada diyaloglar, oyuncular ve kullanılan mekân ile bir araya gelerek anlamlı bir bütün oluşturmakta, görsel bir söylemde bulunmaktadır.¹¹ Bu bağlamda, Dijk'in analizinin sinema filmlerine uygulanması mümkündür. Bu çerçevede, Dijk'in önerdiği makro ve mikro

---

⁹ Teun A. Van Dijk, "Principles of Critical Discourse Analysis," *Discourse & Society* 4, no. 2 (1993): 249-283.

¹⁰ Barış Tolga Ekinci, "Argo Filmi Bağlamında Hollywood Sinemasında Söylem ve Yeni Oryantalizm," *Atatürk İletişim Dergisi*, no. 6 (2014): 56-57.

¹¹ Lokman Zor, "Van Dijk'in Eleştirel Söylem Analizinin Sinema Filmlerine Uygulanması ve Kazakistan Sineması'ndan Örnek Bir Film Çözümlemesi: Stalin'e Hediye," *Akademik Bakış Dergisi*, no. 61 (2007): 881.

yapılar, sinema filmlerinin söylemsel özellikleri dikkate alınarak bu çalışmada kullanılacaktır. Çalışmada filme ait görsel özellikler ve giriş/sonuç sekansı gibi ögeler mikro yapı içerisinde değerlendirilecektir. Filmin öyküsü, olay örgüsü, filmdeki karakterler ve yerler ise makro yapı çözümlemesi kapsamında analiz edilecektir. Filmin söylem çözümlemesi bu modele göre yapılacak olup bulgu ve analizler “Şam Saatine Göre” İran’ın Suriye Politikası başlıklı bölüm altında incelenecektir.

3. Propaganda, Sinema ve İran

Propaganda, düşüncelerin denetimi, kontrol edilmesi ve yönlendirilmesi anlamlarına gelmektedir.¹² Kitlelerin davranışlarını ve düşüncelerini etkilemek amacı için kullanılan propaganda ve metotlar, tarihi süreç içerisinde gelişmiştir. Medyanın bir propaganda unsuru olarak kullanılmaya başlanması, kaçınılmaz olarak sinemadan da bir araç olarak yararlanılmasının önünü açmıştır. Sinema, yaygın ve popüler bir araç olması hasebiyle sosyal, siyasal ve kültürel alanda önemli bir role sahiptir. Bu nedenle, düşüncelerin ifade ve empoze edilmesinde etkisi oldukça fazladır. Sinemanın propaganda faaliyeti olarak kullanılması, onun bu özelliğinden kaynaklanmaktadır. Sinema, orduların ve silahların yapabileceğinden daha fazlasını, daha etkili olarak ve daha az maliyetle kitlelere ulaştırabilmesi nedeniyle sıkça başvurulan bir araç haline gelmiştir. Özdemir’in de ifade ettiği üzere, ateşli silahların kitlelere yönelik en önemli kabiliyeti “imha” iken, propagandanın “ikna” etkisi yadsınamayacak bir güçtür.¹³ Bu bağlamda, sinemanın bir propaganda aracı olarak kullanılması, ‘insan zihinlerinin zapt edilmesi’ sürecinde etkili ve önemli bir araç olarak görülmelidir.¹⁴

Savaş, sinema ve propaganda arasındaki ilişki Birinci Dünya Savaşı dönemine kadar götürülebilir. Modern tarihe büyük bir yıkım olarak geçen bu savaş, aynı zamanda filme kaydedilen insan yapımı ilk felakettir.¹⁵ Gün-

¹² Rejandra Kumar Sharma, *Social Change and Social Control* (Yeni Delhi: Atlantic Publishers, 1997), 285.

¹³ Seçil Özdemir, “İran’ın Bir Dış Politika Enstrümanı olarak Propaganda” *İRAM Analiz*. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), (2017): 5.

¹⁴ Garth Jowett & Victoria O’Donnell, *Propaganda and Persuasion*, (Londra: SAGE Publications, 2006), 50.

¹⁵ Christina Stojanova, “The Great War: Cinema, Propaganda, and The Emancipation of Film Language,” *Acta Universitatis Sapientiae, Film and Media Studies*, no.14 (2017): 132.

müze gelindikçe, ülkeler sinemanın kitleleri mobilize etme potansiyelini kavramaya ve onu bir propaganda aracı olarak kullanmaya başlamışlardır. Hollywood'un bir dış politika enstrümanı olarak ABD tarafından kullanımı¹⁶ ve Sovyetler Birliği'nin sinemayı hem iç, hem de dış politikada bir propaganda unsuru olarak kullanması bunun en önemli örneklerindedir.¹⁷ Uzun vadede düşünüldüğünde, kitlelerin algılarını ve eylemlerini yönlendirmede etkili bir güç olan propaganda, İran tarafından da sıklıkla başvurulan bir yöntem olmuştur. Özellikle 1979 yılındaki devrimin ardından resimler, posterler ve tarihten beslenen dini görüntüler ile İran'da etkili bir propaganda kültürü oluşmuştur. Popüler inanışlar ve ritüeller pullara, banknotlara ve sakız ambalajlarına dönüştürülmüştür ve devrim ve savaş için toplu bir seferberliğe yönlendirilmiştir.¹⁸ Sinema ise bir propaganda aracı olarak devrimin henüz ilk yıllarında keşfedilen bir alan olmuştur.

1979 yılındaki devrimden sonra kurulan yeni rejim, mevcut anlayışı değiştirerek Batı'dan bağımsız ve ahlaka uygun bir yeni sinema kurma gayreti içerisinde olmuştur. Devrimin ilk yıllarında çok sayıda sinema, ahlaksızlık ve Batı yanlısı olma gibi gerekçelerle kapatılırken, devrimin lideri Ayetullah Humeyni sinemaya karşı olmadıklarını, ama ahlakın da önemli bir unsur olduğunu vurgulamıştır.¹⁹ Humeyni'ye göre, bir film yüz cilt kitap ve dergiden daha fazla etki gücüne sahiptir ve İslami rejimin halka anla-

---

¹⁶ David Robb, *Operation Hollywood: How the Pentagon Shapes and Censors the Movies*. (New York: Prometheus Books, 2004); Tony Shaw, *Hollywood's Cold War*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007); Tony Shaw, *Cinematic Cold War: The American and Soviet Struggle for Hearts and Minds*, (Kansas: University Press of Kansas, 2010); Usama Shafique & T. A. Khan, "Hollywood Propaganda Movies and Muslims," *Journal of Mass Communication*, no.8 (2013): 65-77.

¹⁷ Çağrı İnceoğlu, "Sovyet Propaganda Animasyonlarında Batı ve Batılı İmgesi," *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, no.19 (2013): 23-40.

¹⁸ Peter Chelkowski, & Hamid Dabashi, *Bir Devrimi Sahnelemek: İran İslam Cumhuriyeti'nde Propaganda Sanatı*, (İstanbul: Kitap Yayınları, 2018), 6. Ayrıca Bu konuda yapılmış örnek çalışmalar için bkz. Nail Elhan, "Banal Nationalism in Iran: Daily Re-Production of National and Religious Identity," *İnsan ve Toplum* 6, no.1 (2016): 119-136 ve Nail Elhan, "İran'ın Uluslaşma Sürecinde Süreklilik ve Değişim: Banknotlar ve Posta Pulları Üzerine Bir İnceleme," *Akademik Orta Doğu* 11, no.2 (2017): 85-97.

¹⁹ Agnes Devictor, "Classic Tools, Original Tools: Cinema and the Public Policy in the Islamic Republic of Iran (1979-1997)," *The New Iranian Cinema: Politics, Representation and Identities* içinde, Editör: Richard Tapper, (Londra: I.B. Tauris, 2002). 66-76.

tımı sinema vasıtası ile daha kolay olacaktır.²⁰ Bu bağlamda, sinemanın dini açıdan günah olmadığı açıklaması ile işe başlanmıştır ve devlet, milli bir sinema oluşturmak amacı ile sektöre girmiştir. Hem sağlayıcı (*promoting*), hem de kontrol edici (*monitoring*) olarak sektörde yer edinen devlet, bir yandan ahlaki ve dini kontrol yaparken, diğer taraftan da sinemacılara ekonomik destek vermiştir. Rejimin ön plana çıkarma gayretinde olduğu temaları işleyen filmler özellikle teşvik edilmiştir. Örneğin, İslami değerleri konu eden, Şah dönemlerini eleştiren ve Irak ile yapılan savaşı anlatan filmler desteklenmiştir.²¹ Bu çerçevede devlet, 1984 yılından itibaren savaş filmi yapımına öncelik vermiş ve kahramanlarını genellikle Devrim Muhafızları Ordusu (DMO)'dan ve Irak ile devam etmekte olan savaşta 'şehit' olanlardan ve dini liderlerden seçmiştir. Kahramanlar, az konuşan ve çok iş yapan sıradan insanlar olarak resmedilmişlerdir. Filmlerde, şehadet kavramı ve şehitler önemli unsurlar olarak yer almıştır ve savaş, vatan müdafaası olduğu kadar dini bir vazife olarak da ele alınmıştır.²² Rejimin hem ülkedeki nüfuzunu arttırabilmesi, hem de yeni kanunların halk tarafından benimsenmesi amacıyla propaganda amaçlı yararlanılan sinema, İran-İrak Savaşı'nda cepheye taşınmıştır.²³ Irak'ın 1980 yılında İran'a saldırması ile başlayan ve sekiz yıl süren savaş, bu tür filmlerin yapılmasında ve yönetmenlerin yetişmesinde önemli bir tetikleyici unsur olmuştur. "Şam Saatine Göre" filminin yönetmeni olan İbrahim Hatemikiya da film çalışmalarına bu süreç içerisinde başlamıştır.²⁴

İran'ın sinemayı bir propaganda aracı olarak kullanımının, Suriye'de 2011 yılında başlayan iç savaş sürecinde de devam ettiği gözlemlenmektedir. İç savaşı birinci dereceden bir güvenlik meselesi olarak gören İran, savaştaki rolünü ve önceliklerini sinema vasıtası ile propagandalaştırma gayreti içerisinde olmuştur. Sinemanın Suriye'deki iç savaş sürecinde İran tarafından bir propaganda aracı olarak kullanımına geçmeden önce, İran'ın Suriye ile ilişkilerinin ve Suriye İç Savaşı algısının açıklanması önemlidir.

²⁰ Sabire Batur, *Siyasal İslam Sineması Örneğinde İran Sineması*. (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007): 92.

²¹ Batur, *Siyasal İslam Sineması Örneğinde İran Sineması*, 110-111.

²² Mahrokh Shirinpour, *İran Sineması*, (İstanbul: Es Yayınları, 2007), 125.

²³ Caner Çakı, "İran-İrak Savaşında Kullanılan İran Propaganda Posterlerinin Gösterge Bilimsel Analizi," *İran Çalışmaları Dergisi* 2, no.1 (2018): 20.

²⁴ Mahrokh Shirinpour, *İran Sineması*, 120.

4. İnan-Suriye İlişkileri ve Suriye İç Savaşı

İnan ve Suriye arasındaki yakın ilişkiyi, 1979 yılında gerçekleşen İnan Devrimi'ne kadar götürmek mümkündür. 1979 yılındaki İslami devrim ile birlikte İnan'da ABD ve İsrail ile yakın ilişkileri olan Şahlık rejimi yıkılarak, yerine önceki dönemin neredeyse tam tersi bir yönde ABD ve İsrail karşıtı bir rejim kurulmuştur. İnan'ın devrim sonrası değişen tavrı onu, o yıllarda İsrail ile barış görüşmeleri yürüttüğü gerekçesi ile Mısır ile ve sınır anlaşmazlıkları neticesinde ise Irak ile gergin ilişkilere sahip olan Suriye'ye yakınlaşmaya sevk etmiştir. Filistin meselesinde benzer politikalar benimseyen ve Irak ile gergin ilişkilere sahip iki ülke, belirli ortak politikalar etrafında birleşmişlerdir. Nitekim Suriye, İnan'da kurulan İslami rejimi Arap dünyasında tanıyan ve desteklediğini belirten ilk ülke olmuştur. O dönemde Suriye Dışişleri Bakanı olan Abdulhalim Haddam, Ağustos 1979'da Tahran'a yaptığı ziyarette İnan Devrimi'ni "çağdaş tarih içerisindeki en önemli olay" olarak nitelendirip, Suriye'nin İnan Devrimi'ni "daha ortaya çıkmadan önce, devrim sırasında ve sonrasında" desteklediğini ifade etmiştir.²⁵ İki ülke ilişkileri, 1980 yılında Irak'ın İnan'a saldırması ile başlayan ve sekiz yıl süren savaştan sonra ve 1982 yılında İsrail'in Lübnan'ı işgal etmesinin arkasından gelen süreç içerisinde daha da yakınlaşmıştır. Suriye, 1980 ve 1988 yılları arasındaki savaşta Irak'a karşı İnan'ı destekleyen az sayıda ülkeden biridir. Suriye'nin amacı, Arap dünyasında kendisine rakip bir ülke olan ve İnan'a karşı olası bir zaferde kendisine tehdit oluşturacak olan Irak'ı dengelemektir. Diğer taraftan, 1982 yılında Lübnan'ın İsrail tarafından işgal edilmesi, Suriye'yi de İsrail tehdidi altına sokmuştur. Çıkar birlikteliği olan Suriye ve İnan, bu süreç içerisinde Lübnan'da Hizbullah'ın kurulmasına destek olmuşlardır. Hizbullah'ın kurulması ile birlikte, ileride bölgede İsrail ve ABD'nin çıkarlarını tehdit edecek olan 'Direniş Cephesi' de tamamlanmıştır.

2011 yılında Arap Baharı'nın bir parçası olarak Suriye'de başlayan iç savaş ile birlikte İnan-Suriye ilişkileri farklı bir boyuta taşınmıştır. İnan, Arap Baharı'nın başında Tunus ve Mısır gibi ülkelerde başlayan halk hareketlerini 1979 yılındaki İnan Devrimi'nden ilham alan ve Batı yanlısı yönetim-

---

²⁵ Bayram Sinkaya, "İnan-Suriye İlişkileri ve Suriye'de Halk İsyanı," *Orta Doğu Analiz* 3, no. 33 (2011): 39.

lerini düşürmeyi amaçlayan bir İslami Uyanış olarak değerlendirmiştir.²⁶ Buna göre, İran Devrimi'nin başarılarının bölge halklarına örnek olmaya devam ettiği iddia edilmiştir. İran'ın bu süreçteki temel hedefi bölgedeki Batı yanlısı yönetimlerin halk hareketleri aracılığıyla ortadan kalkması ve onların yerine İran'ın yakın ilişkide bulunabileceği rejimlerin kurulması ve bu süreç içerisinde İran'ın yükselişine zemin hazırlayan dinamiklere zarar verilmesini engellemek olmuştur.²⁷ Ancak, halk hareketlerinin 2011 yılında Suriye'de de ortaya çıkması ile İran'ın Arap Baharı söyleminde değişiklikler ortaya çıkmıştır. Suriye'de başlayana kadar İran Devrimi'nden ilham alan ve İslami Uyanış olarak adlandırılan halk hareketleri, Suriye'de gösterilerin artması ile birlikte ABD ve İsrail'in komplosuna evrilmiştir.²⁸

İran'ın Suriye'de iç savaşın başlamasından itibaren üç aşamalı bir tutum içerisinde bulunduğu iddia edilebilir. Ayaklanmaların henüz ilk safhasında, Suriye'nin muhaliflere karşı aşırı güç kullanımını eleştiren İran, Suriye'ye sorunun siyaset kullanılarak ve silahsız çözülmesi gerektiği çağrısında bulunmuştur. Bu kapsamda, Esad reform yapmaya ve sorunları diyalog ile çözmeye davet edilmiştir. Bu aşamada İran'ın desteği gösterilerin bastırılması için danışmanlık yapmak ve muhalefetin takibi için teknik cihazlar temin etmekten ibarettir. 2012 yılında çatışmaların şiddetlenmesi ve silahlı radikal örgütler ile muhalefetin rejim karşısında güçlenmesi, İran'ı ikinci aşamaya getirmiştir. Süreç içerisinde küresel güçlerin pozisyonlarının netleşmesi ile İran'ın da rejime olan askeri ve ekonomik desteği artmıştır. Arap Baharı'nın yaşandığı diğer ülkelerden farklı olarak, Suriye'deki olaylar demokratikleşme talep eden hareketler olarak değerlendirilmemiş ve halkın özgürleşmesi olarak görülmemiştir. Tam aksine, muhalefetin faaliyetleri İsrail'in ve ABD'nin desteğini alan ve Direniş Cephesi'nin bölgedeki gücünü zayıflatmayı amaçlayan bir girişim olarak görülmüştür. Zira Direniş Cephesi'nin faaliyet ve etki alanı Suriye'de iç savaşın başlaması

²⁶ Hakkı Uygur, "İran ve Arap Baharı," *SETA Analiz* 52, (Ankara: SETA, 2012): 11-12; Narges Bajoghli & Arang Keshavarzian, "Iran and the Arab Spring," *The Arab Spring: The Hope and Reality of the Uprisings* içinde, Editörler: Haas, Mark & Lesch, David. (Boulder: Westview Press, 2017), 174-193.

²⁷ Gülriz Şen, "İran ve Arap Baharı: Bağlam, Söylem ve Siyaset," *Orta Doğu Etütleri* 3, no. 2 (2012): 100.

²⁸ Ali Ansari, "İran Yazı, Arap Baharı'na Karşı," *Aljazeera*, Aralık 25, 2013, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/iran-yazi-arap-baharina-karsi>

ile tehdit altına girmiştir.²⁹ Suriye’de mevcut rejimin yıkılması ve yerine Batı yanlısı bir rejimin kurulması ihtimali, İran’ın Hizbullah ile bağlantısının kopmasına ve Direniş Cephesi’nin etki gücünü kaybetmesine yol açabilecektir. Son aşamada ise İran, DMO’dan askerleri Suriye’ye göndererek savaşın doğrudan bir parçası olmuştur. DMO bünyesindeki Kudüs Gücü, Suriye’de doğrudan çatışmalar içerisinde bulunmuştur.³⁰

İran, Suriye’deki iç savaşa dahlini iki retorik üzerine kurmuştur. Bunlardan birincisi, terörizme karşı savaştır. Buna göre, Suriye’deki güç boşluğundan faydalanarak güçlenen IŞİD ve El Nusra gibi aktörlerin uygulamaları terör faaliyetleri olarak görülmüştür. Bu örgütlerin Suriye’de yaşayan Şii nüfusa ve Şiilerin kutsal saydıkları mekânlara yönelik saldırıları birer terör eylemi olarak görülmüştür ve bu saldırılara karşı ‘engelleyci’ saldırıların yapıldığı iddia edilmiştir. İran’ın savaşa dahlini temellendirdiği ikinci retorik ise direniş cephesinin korunmasıdır. Böylelikle, İran’ın bölgedeki en önemli müttefiklerinden Suriye’nin korunması amaçlanmıştır. Zira Suriye, İran’ın dışişleri eski bakanı Ali Ekber Velayeti tarafından direniş cephesinin altın halkası olarak tanımlanmıştır.³¹

Devrim sonrasında İran’ın bölgedeki en önemli kazanımı, İsrail karşısında Filistin direnişine verdiği desteğin, Lübnan’da Hizbullah’ın güçlenmesinin ve Suriye ile kurulan yakın ilişkinin bir sonucu olarak güçlü bir eksen kurmuş olmasıdır. İran bu eksenı siyasi, finansal ve lojistik vasıtalarla desteklemektedir. Örneğin Hizbullah’ın Lübnan’da siyasi varlığını ve İsrail’e karşı gücünü koruması, İran’ın Suriye üzerinden göndereceği yardımlara bağlıdır. Dara Conduit bu bağlamda, İran’ı Hizbullah’ın oksijen deposu olarak nitelendirirken, Suriye’yi de bu oksijeni taşıyan hava borusu olarak tanımlamaktadır.³² Suriye, yalnızca bir müttefik değildir. Aynı zamanda, İran’ın savunma stratejisine stratejik derinlik kazandırması açısından son derece değerlidir.³³ Bu bağlamda, devrim veya isyan yoluyla Suriye’de

---

²⁹ Anoushirvan Ehteshami, *Iran: Stuck in Transition*. (Routledge: Londra, 2017), 234.

³⁰ Nader Uskowi, *Temperature Rising: Iran’s Revolutionary Guards and Wars in the Middle East*, (Londra: Rowman & Littlefield, 2019), 64.

³¹ Bayram Sinkaya, “Suriye Krizi Karşısında İran’ın Tutumu ve Şam-Tahran İttifakının Temelleri,” *Akademik Orta Doğu* 10, no. 1, (2015): 135.

³² Dara Conduit, “Hizbullah in Syria: The Limits of the Democracy/Moderation Paradigm.” *Orta Doğu Etütleri* 5, no. 2, (2014): 102.

³³ Bayram Sinkaya, “İran’ın Suriye Stratejisi,” *Akademik Orta Doğu* 11, no. 2, (2017): 50.

Esad yönetiminin yıkılması, ‘direniş ekseninin altın halkasının’ kopması anlamına gelecektir ve İran bölgedeki en önemli güç unsurlarından birisini kaybedecektir.³⁴ Bundan İran’ın, Hizbullah da dâhil, bölgedeki diğer müttefikleri de olumsuz etkilenecektir ve bölgesel güçleri zayıflayacak, etkileri azalacaktır. Bu nedenlerle İran, Suriye’deki iç savaşa dâhil olmuştur ve bölgede kendisi ile ilişkili olan tüm aktörlerle Suriye muhalefetine karşı rejimin yanında savaşımıştır.³⁵ Her ne kadar rejimi ayakta tutmayı başarmış olsa da, Suriye konusunda İran’ın dış politikasına yön veren iki ilkenin çatıştığı gözlemlenmektedir. Bu ilkeler, otoriter rejimlere karşı mazlum halkların savunulması ve İsrail’e karşı mücadeledir. 1979 yılındaki devrimden bu yana, Humeyni’nin *mustazaflin* olarak adlandırdığı baskı altındaki halkların savunulması, İran’ın öncelikli politikalarından olmuştur. Bu bağlamda İran Anayasası’nın 154. Maddesi, “İran; toplumların tümünde insan saadetini kendi gayesi bilir ve bağımsızlık, hürriyet, hak ve adalet yönetimini dünya insanların tümünün hakkı olarak tanır. Diğer milletlerin iç işlerine her tür müdahaleden tam olarak kaçınmakla beraber mazlumların zalimlere karşı haklı mücadelelerini dünyanın neresinde olursa olsun himaye eder” demektedir. İsrail karşıtlığı ise devrimden günümüze kadar İran’ın en önemli dış politika ilkelerinden olmuştur. İran, Suriye’de Esad’ı savunarak İsrail’e karşı mücadelede müttefikinin yanında yer almıştır.³⁶ Suriye’de rejimi desteklemek, İran’ın resmi ve anayasal söylemi olan mazlum halkların yanında durma ilkesine ters düşse ve diktatörü desteklemek anlamına gelse de, İran için İsrail’e karşı mücadele bir varlık sebebi, *raison d’être*, olarak daha ağır basmıştır. Suriye’de rejimin tehdit edilmesi, İran’ın da güvenlik meselesi olarak görülmüştür.³⁷ İran, sinemanın sağladığı propaganda gücünü öncelikle devrimi ayakta tutabilmek ve bölgede etkin bir devlet olabilmek için kullanmaktadır.³⁸ Bu kapsamda, Suriye’deki savaşa dahli mezhepçilik kapsamında değerlendirilen İran, kendisini bu ithamlar-

³⁴ Bayram Sinkaya, “Suriye Krizi Karşısında İran’ın Tutumu ve Şam-Tahran İttifakının Temelleri,” 154.

³⁵ Meliha Altunışık, “Orta Doğu’da Bölgesel Düzen ve Arap Baharı,” *Orta Doğu Analiz* 5, no. 53 (2013):77.

³⁶ Bajoghli & Keshavarzian, “Iran and the Arab Spring,” *The Arab Spring: The Hope and Reality of the Uprisings*, 175.

³⁷ Bayram Sinkaya, “Arap Baharı Sürecinde İran’ın Suriye Politikası,” *SETA Analiz*, (Ankara: SETA, 2012), 10.

³⁸ Seçil Özdemir, “İran’ın Bir Dış Politika Enstrümanı olarak Propaganda,” 20.

dan korumak ve mezhepçilik söyleminden soyutlamak amacı ile propagan-
da yürütmektedir. İlk olarak, bölgede İran'ın politikaları ile uyuşmayan ya
da İran'a eleştirel bakan aktörler İsrail ile hareket etmekle suçlanmaktadır.
Buna ek olarak, bölge ülkelerinin ve bölge dışındaki güçlerin İran'a karşı
sürekli bir mücadele içerisinde oldukları, İran'ın ilerlemesini istemedikleri
ve İran'ı engellemek için her yolu denedikleri ileri sürülmektedir. İkinci
olarak ise, eğer bu eleştirel aktörler İran içindeyse, devrim karşıtlığı, devlet
düşmanlığı, işbirlikçilik ve vatana ihanet gibi söylemler ön plana çıkarıl-
maktadır. 2012 yapımı olan ve yönetmenliğini Abdülkasım Talebi'nin yap-
tığı ve devlet tarafından da desteklenen Altın Tasmalar (*Ghaladehaye Tala*)
ve 2016 yılında İbrahim Hatemikiya tarafından yapılan Bodyguard filmleri
bu bağlamda düşünülebilir. Altın Tasmalar, 2009 yılında İran'da yaşanan
"Yeşil Devrim" sürecini ele almaktadır. 2009 yılında Hüseyin Musavi ön-
cülüğünde başlayan "Yeşil Devrim", İran'da mevcut düzende reform ya-
pılması talebi ile ortaya çıkmıştır. Filmde protestocular, Batı'ya ajanlık
yapan ve İran'da mevcut rejimi yıkıp yerine Batı yanlısı bir rejim kurmayı
amaçlayan kimseler olarak sunulmuştur. Bodyguard ise DMO'ya bağlı bir
askerin nükleer enerji çalışmaları yürüten genç bir mühendisin korumalı-
ğını yapmasını ele almaktadır. Filmde sık sık İsrail ve Batılı güçler tarafın-
dan öldürüldükleri iddia edilen bilim insanları konu edilmektedir. Nükleer
enerji konusu, İran'ın uluslararası ilişkilerinde öncelikleri arasındadır ve
bağımsızlık ve itibar meselesi olarak görülmektedir. Tarihi dış güçlerin iş-
gali, darbeler ve iç işlerine müdahale gibi olaylarla dolu olan İran'ın, hem
devlet olarak, hem de toplumsal düzeyde 'komplocu' düşüncenin egemen
olmasından dolayı, propaganda söylemlerinin karşılık bulduğu düşünüle-
bilir. Bunların dışında İran, kötüyeye karşı her zaman iyinin yanında yer alan
ve baskıcı güçlere karşı mazlum halkları savunan bir ülke olarak da işlen-
mektedir. "Şam Saatine Göre" filmi de bu kapsamda değerlendirilebilir.

Resim 1: Filmin tanıtımında kullanılan bir afiş

5. “Şam Saatine Göre” Filmi

“Şam Saatine Göre”, Farsça adı ile *Be Vaghte Sham*, yönetmenliğini ve senaristliğini İranlı yönetmen İbrahim Hatemikiya'nın yaptığı ve 2018 yılında gösterime giren bir propaganda filmidir. Film, Owj Sanat ve Medya Kurumu tarafından yapılmıştır. Bu kurumun, İran Hükümeti ve DMO ile bağlarının bulunduğu ve İran'ın yurtiçinde ve yurtdışında propaganda faaliyetlerini yürüttüğü iddia edilmektedir.³⁹

Filmde, Ali karakterini Babek Hamidiyan, Yunus karakterini Hadi Hejazi-fer ve IŞİD komutanı Ebu Ömer Şişani'yi ise Joseph Saklameh canlandırmaktadır. Film, her ne kadar savaşın ve IŞİD katliamının korkunç sahnelerini gösteriyor olsa da, filmde işlenen hikâye bir savaş öyküsünden çok daha fazlasını ifade etmektedir. Film, ileride de değinileceği üzere İran'ın

³⁹ Ishaan Tharoor, “Iran revs up for its latest Holocaust cartoon contest,” *Washington Post*, 12 Mayıs 2016, https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2016/05/12/iran-revs-up-for-its-latest-holocaust-cartoon-contest/?noredirect=on&utm_term=.ce9df258df2c

propaganda aygıtının bir tezahürü olarak değerlendirilebilse de, bugün son derece güncel olan birçok konuya da değinmektedir. Babalar ve oğullar arasındaki karmaşık bir ilişki, görev çağrısına karşı derinden hissedilen cevap verme ihtiyacı ve iyilik için kendini feda etme kavramları filmin hikâyesi içerisinde bütünleşmiştir.⁴⁰

Film, İran’da önemli sayıda kişinin beğenisini toplamıştır ve İran’da son zamanların en çok izlenen filmlerden biri olmuştur.⁴¹ “Fecr Film Festivali’nde üç dalda “Billur Simurg” kazanan filmin, Berlin Film Festivali’ne paralel olarak düzenlenen Avrupa Film Pazarı’nda da gösterileceği belirtilmiştir.⁴² Filmi seyredenler arasında İranlı yöneticiler de bulunmaktadır. İran’ın Suriye’deki savaşını yöneten ve ‘İran’ın Orta Doğu’daki kılıcı’⁴³ olarak adlandırılan DMO’nun Kudüs Gücü komutanı Kasım Süleymani, filmin yönetmeni ve senaristi İbrahim Hatemikiya’yı alnından öperek tebrik etmiştir.⁴⁴ DMO’nun komutanlarından Muhammed Bagheri, filmin İran askerlerinin IŞİD’e karşı gösterdikleri kahramanlığını sergilediğini söylemiştir.⁴⁵ İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif ise filmi, yönetmen Hatemikiya ile birlikte izlemiştir ve filmi sosyal medya hesabı aracılığıyla övmüştür. Zarif, sosyal medya hesabından paylaştığı yazıda, izlediği filmi eşsiz bir eser olarak yorumlamıştır.⁴⁶

Bunların yanı sıra, filmin Tahran’da yapılan reklam ve tanıtımları da ilginç olaylara sahne olmuştur. Tahran’da bulunan alışveriş merkezlerinden Ku-

⁴⁰ Robert Fantuna, “Damascus Time: An Iranian Movie,” *Counterpunch*, 20 Nisan 2018, <https://www.counterpunch.org/2018/04/20/damascus-time-an-iranian-movie/>

⁴¹ Rick Sterling, “Damascus Time: An Iranian movie about ISIS in Syria,” *Investigation*, 25 Mayıs 2018, <https://www.investigation.net/en/damascus-time-an-iranian-movie-about-isis-in-syria/>

⁴² “Şam Saatine Göre” Avrupa Film Pazarı’nda gösterilecek,” *Mehr*, 14 Şubat 2018, <https://tr.mehrnews.com/news/1869303/%C5%9Eam-Saatine-G%C3%B6re-Avrupa-Film-Pazar%C4%B1-nda-g%C3%B6sterilecek>

⁴³ Serdar Ataş, “İran’ın Orta Doğu’daki Kılıcı: Kasım Süleymani,” *Aljazeera*, 11 Kasım 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/iranin-ortadogudaki-kilici-kasim-suleymani>

⁴⁴ “Zarif; Şam Saatine Göre (2018) filmini övdü,” *Yeni Kaynak*, 19 Haziran 2019, <http://www.yenikaynak.com/haber/zarif-sam-saatine-gore-2018-filmini-ovdu.html>

⁴⁵ Mostafa Afzalzadeh, “Damascus Time:” A Drama Movie on the “Islamic State,” *Global Research*, 14 Mart 2018, <https://www.globalresearch.ca/damascus-time-a-drama-movie-on-the-islamic-state-isis-daesh/5632018>

⁴⁶ “Kasım Süleymani, Şam Saatine Göre (2018) filminin yönetmenini tebrik etti,” *Yeni Kaynak*, 19 Haziran 2019, <http://www.yenikaynak.com/haber/kasim-suleymani-sam-saatine-gore-2018-filminin-yonetmenini-tebrik-etti.html>

ruş Alışveriş Merkezi'nde yapılan tanıtım kapsamında, silahlı ve cihatçı görünümlü bir grup erkek, "Allah-u Ekber!" diye bağırarak alışveriş merkezi içerisinde turlamaya başlamışlardır. IŞİD'in Çeçen kökenli komutanlarından Ömer Şişani'yi çağrıştıran kızıl sakallı grup lideri de ata binmiş halde insanların arasında dolaşmıştır. Tekbir getiren silahlı adamların "Şam Saatine Göre" filminin tanıtımını yaptıkları ise daha sonra anlaşılmıştır.⁴⁷ Film, 24 Ağustos 2018 tarihinden itibaren Suriye'de de gösterime girmiş ve Halep, Şam, Humus ve Lazkiye gibi kentlerde izlenmiştir.⁴⁸ Suriye'yi, Lübnan ve Irak gösterimleri takip etmiştir.

6. "Şam Saatine Göre" İran'ın Suriye Politikası

"Şam Saatine Göre" filminin gösterime girdiği dönem, bölgede ve İran'da yaşanan çeşitli gelişmeler ile aynı zamana denk gelmektedir. Söz konusu dönemde IŞİD ile mücadele yoğunlaşmış ve örgüt büyük askeri kayıplara uğratılmıştır. İran ise bu dönemde mezhepçilik yaptığı ve iç sorunlarından çok dış meseleler ile ilgilendiği gibi gerekçelerle hem uluslararası aktörlerden hem de iç kamuoyundan gelen eleştirilere maruz kalmıştır. Filmde İran'ın kendine yöneltilen eleştirilere karşı insan hakları, din ve vatanseverlik gibi olguları kullanarak söylem geliştirdiği görülmektedir.

6.1. Mikro Yapılar

Filmin görselleri, giriş ve sonuç bölümleri, Dijk'in mikro yapı çözümlemesi kapsamında ele alınmıştır.

6.1.1. Filmin Görselleri

Filmde kullanılan görsellerin birbirine zıt olacak şekilde resmedildiği görülmektedir. Soldaki afişte masumiyeti ve temizliği sembolize etmesi açısından beyaz ağırlıklı bir ton kullanılmıştır. Görselde, İranlı pilotlar (arkada) ve kucağında bebeği ile bir kadın resmedilmektedir. Sağdaki afişte ise siyah ağırlıklı bir renk seçimi vardır. Görselde, IŞİD'in canlı bombası olan

⁴⁷ "Böyle Film Tanıtımı Olur Mu?," Sputnik, 9 Mayıs 2018, <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201805091033374635-film-tanitimi-tahran-avm-isid-baskini/>

⁴⁸ "Damascus Time set for Syria screening," *Iran Daily*, 2018, <http://www.iran-daily.com/News/220125.html?catid=11&title=-Damascus-Time--set-for-Syria-screening>

ve kaçırdığı uçak ile intihar saldırısı yapacak olan bir kadın resmedilmiştir. Kullanılan fona bakıldığında hem kara bir çarşaf giyinmiş IŞİD’li kadın bir militan, hem de bir uçak kokpiti görülmektedir. Görsellerde bir taraf hayatı sembolize ederken, diğer taraf ölüm ile eş değer tutulmaktadır.

Resim 2: Filmin tanıtımında kullanılan afişler

6.1.2. Filmin Girişi

Filmin girişinde, Suriye’deki duruma ilişkin bir değerlendirme yapılmakta ve İran’ın savaşta insani duruşu belirtilmektedir. Bu, filmde söylemi oluşturan ilk öğedir. Filmin konusuna dair bilgi veren giriş bölümü iletilmek istenen mesajla ilgili önemli ideolojik bilgiler vermektedir. Filmin girişinde Farsça olarak aşağıdaki metin yer almaktadır:

2010 yılının Ocak ayında çıkan iç savaş sebebiyle, Suriye bir krizin içerisine sürüklendi. IŞİD lideri Ebubekir Bağdadi, Suriye ve Irak’ta hükümet kurma sevdasındaydı. Şehirler birer birer düşerken, direnenler acımasız bir kuşatmaya maruz kaldılar. Büyük bir insanlık dramı yaşanıyor ve havayolu dışında erzak göndermenin imkânı yoktu. İranlı pilotlar, insani yardım ulaştırılmasında öncü olanlardandı.

Bu girişle başlayan filmin ilk sahnesi, İranlı pilotların canları pahasına IŞİD tehdidi altındaki Suriye’nin Fua ve Kefreyya bölgelerindeki sivillere havadan insani yardım götürmelerini anlatmaktadır. Aşağıdaki siviller, yurkardan gelen İran’a minnet duymaktadırlar. Ancak aşağıdaki IŞİD tehdidi, yardım paketlerini toplayan sivillere cinsiyet ve yaş gözetmeksizin saldırıya devam etmektedir. Bu sahnede, IŞİD terörü ve İran’ın insani yardımı birbiriyle yakından ilişkili bir biçimde sunulmaktadır.

Resim 3: İran'ın hava yolu vasıtasıyla yaptığı yardımlar

6.1.3. Filmin Sonu

Film, IŞİD'in söz konusu uçak ile Şam'a yapmayı planladığı saldırı ile sona gelmektedir. Uçağı, üzerine Şişani tarafından hazırlanmış bomba yüklü yelek giydirilen İranlı pilot Ali ve IŞİD'li bir militan birlikte kullanacaklardır. Ali, uçak havadayken çıkan ve kendisinin de yaralandığı çatışmada IŞİD militanlarını öldürür ve ardından, babasının da dâhil olduğu tutsakları paraşütlerle uçaktan atarak kurtarır. Geride sadece uçağı kullanan militan kalmıştır. Ardından, uçak Şam'da intihar saldırısı yapamadan, Ali'nin üzerindeki bomba yüklü gömleği patlatmasıyla havada infilak eder. Film, intihar saldırısının hedefindeki şehirde İranlı pilotun yaşamı pahasına kurtardığı çocukların sesleri ve görüntüleri ile sona ermektedir. Filmin sonunda, filmin "başsız kahramanlar silsilesinin serdarı Hüseyin bin Ali'ye ve günümüzde bedenleri Şam topraklarında yatan tüm şehitlere" armağan edildiği yazmaktadır. Son sahne ile İran'ın ve İranlıların insani yönlerine vurgu yapılmakta ve kendisinin de bir çocuğı olan babanın başka masum çocuklar için hayatını feda ettiği görülmektedir.

6.2. Makro Yapılar

Filmin olay örgüsü, mekânı, karakterleri ve bunların temsili, Dijk'in makro yapı çözümlemesi kapsamında ele alınmıştır.

6.2.1. Olay Örgüsü

Filmde, İran'ın Suriye'de IŞİD'e karşı mücadelesi, ikisi de pilot olan bir babanın (Yunus) ve oğlunun (Ali) IŞİD tarafından kuşatılmış olan Palmira kentindeki sivilleri oradaki havaalanında bulunan bir uçak ile kurtarma

mücadeleleri etrafında işlenmektedir. Her ne kadar İranlı pilotlar sivilleri kurtarmış ve Palmira'dan havalanmış olsalar da, uçakta bulunan IŞİD'li mahkûmlar uçağın kontrolünü ele geçirecekler ve uçağı Palmira'ya geri götürmek isteyeceklerdir. Bu minvalde gelişen hikâye, IŞİD'li militanların aynı uçakla Şam'a yapmayı planladıkları bir intihar saldırısının İranlı pilot Ali tarafından hayatı pahasına durdurulması ile son bulmaktadır.

6.2.2. Mekânlar ve Temsil

Filmin anlatısı içinde Suriye'nin iç savaş öncesi ve sonrası temsilleri arasındaki fark hissettirilmektedir ve iç savaşın yarattığı yıkımın altı çizilmektedir. Filmde, Suriye harap, yıkık ve dökük bir ülke olarak gösterilmektedir. Öyle ki, artık havaalanları kullanılmadığı için hayvan otlatılacak yerlere dönmüşlerdir. Filmin uzun bir bölümü ise uçak içinde geçmektedir. Uçaktakilerin kötü durumda ve yardıma muhtaç oldukları görülmektedir.

6.2.3. Karakterler ve IŞİD'in Temsili

Filmin ana karakterleri pilot Ali ve babası pilot Yunus olmakla beraber, yan karakterler olarak IŞİD şeyhi ve militanları da sayılabilir. Ali, filmde mazlumlara hizmet etmeyi önemli bir görev sayan bir karakter olarak sunulmaktadır. Öyle ki, insani yönü ve göreve olan bağlılığı kendi hayatının da önüne geçmiştir. Ali'nin babası Yunus ise benzer bir karakter olarak sunulmaktadır. Ancak oğlu ile geçmişten gelen bir soğuk ilişkiye sahiptir. Uzun görevler nedeniyle oğlundan uzak kalmıştır ve bu, ilişkilerine de yansımıştır. Şam Havaalanı'nda geçen sahnede, sivil halka yardım götüren İranlı pilotlardan birisi olan Ali'nin görev süresi bu son görev ile dolmaktadır ve artık İran'a dönme zamanı gelmiştir. İran'da kendisini bekleyen hamile bir eşi (Leyla) vardır. Ali, eşini uzun zamandır görmemiştir. Ali'ye İran'a geri dönmesi için belgelerini yine bir pilot olan babası Yunus getirmiştir. Ali'nin İran'a dönmesinin ardından, Yunus, Palmira'da IŞİD tehdidinden kaçarak havaalanına sığınmış olan sivilleri Şam'a getirecek bir planı uygulamaya başlayacaktır. Plana göre, İranlı pilot Palmira şehrine sızacak ve orada bekleyen sivilleri havaalanındaki uçakla tahliye ederek kurtaracaktır. Bu tahliye planı görevi, Yunus'a verilmesine rağmen, oğlu Ali de sivillerin kurtarılmasında son bir hizmet yapmak istemektedir ve İran'a dönmekten vazgeçmiştir. Palmira'ya gidecek olan helikoptere giz-

lice binen Ali, burada karısından gelen videoları izlerken görülmektedir. Videodan anlaşılacağı üzere, hamile olan karısı rahatsızlanmış ve annesi tarafından hastaneye kaldırılmıştır. Videonun devamında Leyla'nın annesi görülmektedir ve Ali'ye şunları söylemektedir:

Bize verdiğin söz bu muydu Ali? Kızımı bırakıp başka topraklara gitmen doğru değil. İnsan hem Hüda'yı, hem de hurmayı isteyemez.⁴⁹ O uçaklarda pilot olman daha önce de Leyla'yı tedirgin etti ve sonunda da çocuğunu kaybetti. Yine çocuk istiyoruz dediniz, tamam dedik. En azından ailenin yanında ol! Allah şahit ki, kendi memleketimizde de az sorunumuz yok! Bir şeyler yapmak istiyorsan kendi memleketinde yap! Allah korusun, bu çocuk da diğeri gibi olursa Leyla'yı unut!

Ancak Ali bu sözleri duymasına rağmen İran'a geri dönmemektedir. İran'ın sivilileri ve mazlumları önceleyen tavrı öne çıkmakta ve Ali, karısı ile çocuğunu kaybetme riskini göze alarak daha erdemli olduğunu düşündüğü bu göreve gitme kararından vazgeçmemektedir. Leyla'nın annesinin "kendi memleketimizde de az sorunumuz yok. Bir şeyler yapmak istiyorsan kendi memleketinde yap" sözü, İran'ın bölgedeki direniş örgütlerine yaptığı maddi ve lojistik yardımların ve Suriye'deki savaşa girmesinin yol açtığı maddi ve beşeri külfetin eleştirisini yapan İranlı muhaliflere yönelik bir mesaj olarak düşünülebilir.⁵⁰ İran'ın bölgedeki silahlı örgütlere yardımı ve Suriye'deki iç savaşa dâhil olması, İran içinden çok sayıda eleştirinin yükselmesine neden olmuştur. Özellikle 2009 yılındaki gösterilerden sonra, halk İran'ın ülke dışındaki faaliyetlerine tepki göstermeye başlamıştır. Ülke içerisinde artan ekonomik sorunlara rağmen İran'ın bölgedeki örgütlere sağladığı yardımlar ve İran dışındaki operasyonlarda çok sayıda askerinin hayatını kaybetmesi rejimin eleştirildiği konulardır. Halkın tepkisi, "Ne Gazze, Ne Lübnan, Canım Feda İran" ve "Suriye'yi bırak, bize bak" gibi sloganlardan da anlaşılmalıdır.⁵¹ Najad'a göre 1980 ve 1988 yılları arasındaki İran-İrak Savaşı'nda toplumsal gösteri haline gelen ve kamu-

⁴⁹ İsteddiği şey fedakârlık gerektirdiği halde fedakârlığa yanaşmamayı, ama istediğinden de vazgeçmemeyi ifade eden bir İran atasözü. Türkçedeki 'ne yardan ne de serden geçmek' ifadesi ile benzer bir anlama sahiptir.

⁵⁰ Payman Asadzade, "Iran's involvement in Syria is costly. Here's why most Iranians still support it," *Washington Post*, 17 Ekim 2017, https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/10/19/irans-involvement-in-syria-is-costly-heres-why-most-iranians-still-support-it/?noredirect=on&utm_term=.4920fa07aabb

⁵¹ Ali Fathollah Najad, "Iranians respond to the regime: 'Leave Syria alone!'," *Aljazeera*, 2 Mayıs 2018, <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/iranians-respond-regime-leave-syria-180501081025309.html>

ya açık yapılan asker cenazesi törenleri, Suriye'deki iç savaş sonrasında yapılmamaya başlanmıştır.⁵² Rejim, Suriye'de hayatını kaybeden askerleri kamusal alanın dışında defnetmekte ve ölümler gizlenmeye çalışılmaktadır. Film, bu eleştirilere de yer vermekte ve rejimin faaliyetlerine meşruiyet kazandırmaya çalışmaktadır. Sonuç itibarıyla İran'a göre, Tahran'ın savunması Şam'dan, Lübnan'dan başlamaktadır ve Suriye'de savaşmak veya Hizbullah'a destek vermek, İran'ın güvenliğinin de bir parçasıdır.

Ali'nin bu tavrı, İranlı komutanların arasındaki konuşmada da göze çarpmaktadır. İran, yardım gerektiren durumda müttefikleri Suriye'yi yalnız bırakmamakta ve sorumluluk almaktadır:

– *Asker: Peki Suriyeli pilotlar nerede efendim?*

– *Komutan: Hepsi şu an uçuşta. Onlar gelinceye kadar geç olabilir dediler. Şimdilik biz daha hazır durumdayız.*

– *Asker: Ruslardan neden yardım istememişler?*

– *Komutan: Şimdilik vazife bizim.*

Palmira'ya sızan Ali ve Yunus, havaalanına giderek sivillerle bir araya gelirler. Tahliye işlemi gece başlayacaktır ve her an IŞİD saldırısına uğrama ihtimalleri bulunmaktadır. Ali'nin pilot koltuğunda oturduğu uçak, içerisindeki siviller ve rehin alınmış IŞİD'li militanlarla birlikte havalanır. Siviller, kendilerine yapılan işkenceleri ve katliamları hatırlatarak uçakta bulunan Suriye askerlerinden IŞİD'lilerin esir alınmamasını ve hemen öldürülerek cezalandırılmalarını isterler. Bu noktada film, IŞİD'in İslam anlayışına eleştiri getirmektedir:

– *Sivil: Bunlar çocuklarımızı öldürdüler. Hangi vicdan bunların yaşamasına izin verir?*

– *Asker: İkimiz intikam almak değil. Unutmayın, biz insanız. Bunlar gibi canavar değiliz. İslam'ı bunlar değil, bizler yaşıyoruz.*

Havalanan uçak bir müddet sonra, sivillerin arasına karışmış IŞİD sempatisiz bir kadının çıkardığı bir kargaşa içerisinde IŞİD'li bir rehineye bıçak vermesi ve daha sonra bu rehinenin kendisini ve arkadaşlarını kelepçelerden kurtararak Suriye askerlerini öldürmeleri ile IŞİD'in kontrolü altına girecektir. Uçağa hâkim olan IŞİD'liler, İranlı pilotlardan tekrar Palmira'ya

---

⁵² Ali Fathollah Najad, "Iran: Fighting 'terror' publicly, mourning the dead secretly," *Aljazeera*, 1 Mayıs 2018, <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/iran-fighting-terror-publicly-mourning-dead-secretly-180430140249437.html>

dönmelerini isterler ve dönmemeleri durumunda uçaktaki sivilleri öldüreceklerini ilan ederler. Bu noktada, İranlılar ve IŞİD'liler arasında geçen konuşmalarda İranlılara 'mürtet' ve 'kâfir' gibi kelimelerle hitap edildiği görülmektedir. İranlılar böylelikle IŞİD'in kendi inançlarından başka inanç tanımaz fikirlerinden mustarip ve masum olarak resmedilmektedirler. İranlılar, IŞİD tehdidine karşı uyarılmaktadır ve IŞİD'e karşı mücadele eden devletin arkasında birleşmeleri amaçlanmaktadır. Burada İranlılara, IŞİD'in kendileri hakkındaki düşüncelerinin net olduğu, IŞİD'in Şii dini dışı ve katli vacip gördüğü mesajı verilmektedir. İranlıların yapması gereken, bu tehdiye karşı bir arada olmak ve devlete destek vermektir.

İranlı pilot Yunus ve IŞİD'liler, kadınların ve çocukların uçaktan indirilmeleri ve kalanlarla beraber Palmira'ya dönmeleri konusunda pazarlık ederler ve anlaşılır. IŞİD'lilere Palmira'lı bir şeyh liderlik etmektedir. Burada tekrardan İranlı pilotun sivil yaşamına ve insani değerlere verdiği önemin altı çizilmektedir. IŞİD için sivillerin hayatı pazarlık unsuru olarak araçsallaştırılırken, İranlı pilotun insani ve ahlaki tavrı öne çıkmaktadır.

Uçağın Palmira'ya doğru yeniden yola çıkması ile birlikte İranlılar ve IŞİD şeyhi arasındaki konuşmalar da artmaktadır. Savaşın iki tarafı temsil eden bu diyalogda, İran'ın gözündeki IŞİD imgesi ve IŞİD'in ötekileştirici tavrı ortaya çıkmaktadır:

– Şeyh: *İnşallah yeryüzünün haritası değişir ve herkes bir gün hilafet bayrağının altına girer. Bugün Irak ile Suriye ve yarın İran.*

İranlı pilot buna güler. Şeyh sözlerine devam eder:

– Komik mi? *Bir gün senin için Tahran'a geleceğim. Tabi eğer hayatta olursan ve hilafet orduları tarafından öldürülmezsen.*

– İranlı: *İran'a ulaşmak için yolunuz uzun, ama İsrail hemen yanı başınızda. Orayı neden fethetmiyorsunuz?*

– Şeyh: *Bizim derdimiz Yahudiler değil. İslam iddiasında bulunan ülkeler. Rafizi İran, Allah'ın evini işgal etmiş Suudiler ya da münafık Osmanlı Türkleri gibi.*

– İranlı: *Sen bu sözlere inanıyor musun?*

– Şeyh: *Ben bir ömür cihad için bekledim. Canım, Ebubekir Bağdadi'ye feda olsun.*

Resim 4: Filmde (sol) ve gerçek hayatta (sağ) Ömer Şişani.

Bu diyalog ile amaçlanan, IŞİD tehlikesine karşı hem İran kamuoyunu hem de dünyayı uyarmaktır. İran'a göre İslam adına savaşmak İsrail'i hedef almayı da kapsamaktadır. Ancak IŞİD'in İsrail yerine Türkiye, Suudi Arabistan ve İran gibi Müslümanların çoğunluk olarak yaşadıkları yerleri tehdit etmesi ile onun İslam adına savaşmadığı izlenimi uyandırılmaktadır.⁵³ Diğer taraftan, sahada farklı örgütleri destekleyen ve farklı siyasal çıkarları olan İran, Suudi Arabistan ve Türkiye'nin aslında aynı tehdide karşı savaştıkları gösterilmektedir.⁵⁴

Uçağı Palmira'da Ömer Şişani liderliğindeki IŞİD ordusu beklemektedir. Bu noktada, Şişani karakterini canlandıran oyuncunun gerçek Şişani'ye benzer bir biçimde kızıl bir sakala sahip olduğu unutulmamalıdır. Şişani, şeyhi İranlılar ile pazarlık etmek ve anlaşma yapmakla suçlar ve kâfirle anlaşma yapmanın cezası olarak şeyhin kafasını kılıcıyla keser. Böylelikle, IŞİD'in acımasızlığı ve vahşeti kendi militanlarını da öldürmeleri üzerinden seyirciye hatırlatılır. Seyirci, IŞİD'in şiddetini ve fanatizmini görür.

⁵³ IŞİD'in Suudi Arabistan'ı hedef göstermesi kısmı tartışmaya açık bir konudur. 1979'daki devrimden bugüne kadar Kâbe'nin ABD ve İsrail ile işbirliği yapan Suudi rejimi tarafından işgal edildiği iddiası İran tarafından savunulmaktadır. Hatta kimi uluslararası toplantılarda Kâbe'ye uluslararası statü kazandırılması da İran öncülüğünde tartışılmaktadır. Filmdeki diyalogda Kâbe'nin Suudiler tarafından işgal edildiği iddiası tarafımca aslında İran'a ait olan bir fikrin IŞİD'in ağzından dile getirildiği şeklinde değerlendirilmektedir.

⁵⁴ Filmin önemli mesajlarından birisi de Hristiyan bir kadının IŞİD'li bir militan tarafından köle yapılmak istenmesine İranlılar'ın karşı çıkarak kadını kurtarmalarıdır. Böylelikle, Müslüman olmayan kamuoyuna IŞİD'in amaçları ve uygulamaları hatırlatılmakta ve İran bayrağı altında birleşme çağrısı yapılmaktadır.

Militanlar insani duygularla hareket etmemekte olup mezhepçi ve nefret dolu bir dile sahiplerdir. Takip eden sahnelerde, IŞİD'in işkence ve katliamlarının ve işkencelerinin örneklerine rastlanmaktadır. Son olarak, filmde İranlılar akliselimeli, düşünerek hareket eden ve insani amaçlar ile yaşayan insanlar olarak gösterilmiştir. IŞİD militanları ise tam aksine akıllıca olmayan ve düşünmeden hareket eden insanlar olarak aktarıldığını belirtmekte fayda vardır. Filmde, IŞİD'li militanlar aklen dengesiz ve gerçek hayat ile mesafeli olarak karakterize edilmektedir. Örneğin bir militan bir yandan uçağı gitmek istedikleri yere yönlendirmek isterken, diğer taraftan uçağın uçuş sistemine zarar verecek şekilde kokpitte ateş açmaktadır.

7. Sonuç

Teun A. Van Dijk'in geliştirdiğı eleştirel söylem analizi yöntemi, son zamanlarda ideoloji, söylem ve dil gibi kavramlar üzerinde durarak ideolojik çıktılarının bu kavramlar ile ilişkisini çözümlerken sıklıkla kullanılmaktadır. Bu yöntem, metinleri ve bağlamlarını bir arada değerlendirmekte ve taşıdıkları anlamları çözümlenmektedir. Çalışmada bu kapsamda, İran'ın propaganda faaliyetlerini göstermesi açısından 2018 yılında gösterime giren "Şam Saatine Göre" filmi eleştirel söylem analizi yöntemi bağlamında ele alınmıştır. Film, IŞİD ile çatışmaların yaygınlaştığı ve İran'a yönelik içerden ve dışardan eleştirilen arttığı bir dönemde izleyiciye sunulmuştur. Bu dönem, iç savaşa dahline yönelik eleştirilerden bunalan İran'ın kendisine meşru bir zemin sağlamaya çalıştığı bir dönemdir.

Filmin ideolojik söyleminin merkezinde İran'ın Suriye'deki iç savaşı algılayışı ve kendisine biçtiğı rolün gösterilmesinin yanı sıra, ulusal ve uluslararası aktörlere İran'ın pozisyonunun sergilenmesi yer almaktadır. Buradan hareketle, İran'ın savaş süresince göstermiş olduğu insani ve barışçıl politikaların altı çizilmiştir. İran'ın insanı ve barışı önceleyen yaklaşımı, filmin girişinde gösterilen hava yardımcıları, İranlı pilotların hal ve tavırları ve filmin tanıtımında kullanılan görseller ile gösterilmiştir. Film afişlerinde kullanılan görsellerde beyaz ve siyah gibi birbirinden keskin bir biçimde farklı renk tonlarının kullanıldığı görülmektedir. Bunun İran'ı olumlarken beyaz tonların, IŞİD'e biçilen acımasız ve zalim rolü gösterilirken ise siyah tonların kullanımından tezahür ettiği görülmektedir. Filmde IŞİD karakterleri acımasız ve akıl sağlığı sorunlu kişiler olarak temsil edilirken,

İranlı karakterlerin aklîselim, insani ve kahramanca yönleri ön plana çıkarılmaktadır. Filmin taşıdığı söylem, IŞİD'in tüm insanlar için tehlikeli olduğudur. İran da pozisyonunu bu tespitten hareketle oluşturmaktadır. Buna göre İran'ın mevcut politikaları ve Suriye stratejisinin doğruluğu vurgusu yapılmaktadır. Bu bağlamda eleştirel pozisyonundaki ulusal ve uluslararası aktörlere mesaj iletilmek istenmektedir.

Sonuç olarak, 1979 yılındaki devriminden bu yana propaganda filmlerini etkin bir şekilde kullanan İran'ın "Şam Saatine Göre" filmi ile bu alanda ilerleme kaydettiği düşünülebilir. Irak ile sekiz yıl süren savaşı konu eden ya da Amerikan karşıtlığı temalı filmleri ile karşılaştırıldığında "Şam Saatine Göre" filminin etkisinin yerel ile sınırlı kalmadığı ve uluslararası alanda da etkili olmayı amaçladığı söylenebilir.

Kaynakça

- Altunışık, Meliha. "Orta Doğu'da Bölgesel Düzen ve Arap Baharı," *Orta Doğu Analiz* 5, no. 53 (2013): 77.
- Ayhan, Bünyamin, ve Çifçi, Muhammet Emin. "IŞİD, Propaganda ve İslamofobi," *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 1, no. 1 (2018): 17-32.
- Bajoghli, N ve Keshavarzian, A. "Iran and the Arab Spring," (Ed.) Haas, M ve Lesch, D, *The Arab Spring: The Hope and Reality of the Uprisings*, (Westview Press: Boulder, 2017), 174-193.
- Batur, Sabire. *Siyasal İslam Sineması Örneğinde İran Sineması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi: Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir, 2007).
- Chelkowski, Peter, ve Dabashi, Hamid. *Bir Devrimi Sahnelemek: İran İslam Cumhuriyeti'nde Propaganda Sanatı*, (The Kitap Yayınları: İstanbul, 2018).
- Conduit, Dara. "Hizballah in Syria: The Limits of the Democracy/Moderation Paradigm," *Orta Doğu Etütleri* 5, no. 2 (2014): 81-114.
- Çakı, Caner. "İran-İrak Savaşında Kullanılan İran Propaganda Posterlerinin Göstergebilimsel Analizi," *İran Çalışmaları Dergisi* 2, no. 1 (2018): 11-39.

- Devictor, Agnes. "Classic Tools, Original Tools: Cinema and the Public Policy in the Islamic Republic of Iran (1979-1997)," (Ed.). Tapper, R. *The New Iranian Cinema: Politics, Representation and Identities*, (I.B. Tauris: Londra & New York, 2012), 66-76.
- Ehteshami, Anoushirvan. *Iran: Stuck in Transition*, (Routledge: Londra, 2017).
- Ekinci, Barış Tolga. "Argo Filmi Bağlamında Hollywood Sinemasında Söylem ve Yeni Oryantalizm," *Atatürk İletişim Dergisi*, (6), (2014).
- Elhan, Nail. "Banal Nationalism in Iran: Daily Re-Production of National and Religious Identity," *İnsan ve Toplum* 6, no. 1 (2016): 119-136.
- Elhan, Nail. "İran'ın Uluslaşma Sürecinde Süreklilik ve Değişim: Banknotlar ve Posta Pulları Üzerine Bir İnceleme," *Akademik Orta Doğu* 11, no. 2 (2017): 85-97.
- Hazır, Agah. "Suriye İç Savaşı'nda Müzik Cephesi: Örgütler ve Şarkılar Üzerine Bazı Gözlemler," *Orta Doğu Analiz* 7, no. 71 (2015): 80-82.
- Hazır, Agah. "Reflections on Musical Propaganda in the Syrian Civil War: A Comparison of the PKK/PYD, Daesh and Hezbollah," (Ed.). Küçüksoğak, Ö. & Yıldız, A. M. *Current Debates in International Relations & Law*, (IJOPEC Publication: Londra, 2018), 169-177.
- İnceoğlu, Çağrı. "Sovyet Propaganda Animasyonlarında Batı ve Batılı İmgesi," *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi* 19, (2013): 23-40.
- Jowett, Gart, ve O'Donnell, Victoria. *Propaganda and Persuasion*, Londra: SAGE Publications, 2006.
- Özdemir, Seçil. "İran'ın Bir Dış Politika Enstrümanı olarak Propaganda," *İRAN Analiz*, Ankara: İran Araştırmaları Merkezi, 2017.
- Risseuw, Rafke. "The Syrian-Iranian Nexus: a Historical Overview of Strategic Cooperation," *Research*, Brussels: Brussels International Center for Research and Human Rights, 2018.
- Robb, David. L. *Operation Hollywood: How the Pentagon Shapes and Censors the Movies*. New York: Prometheus Books, 2014.
- Shafique, M. U. & Khan, T. A. "Hollywood Propaganda Movies and Muslims," *Journal of Mass Communication* 8, (2013): 65-77.

- Sharma, Rajanda Kumar. *Social Change and Social Control*, Yeni Delhi: Atlantic Publishers, 1997.
- Shaw, Tony. *Hollywood's Cold War*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007.
- Shaw, Tony. *Cinematic Cold War: The American and Soviet Struggle for Hearts and Minds*, Kansas: University Press of Kansas, 2010.
- Shirinpour, Mahrokh. *İran Sineması*, İstanbul: Es Yayınları, 2017.
- Sinkaya, Bayram. "İran-Suriye İlişkileri ve Suriye'de Halk İsyanı," *Orta Doğu Analiz* 3, no. 33 (2011): 38-48.
- Sinkaya, Bayram. "Arap Baharı Sürecinde İran'ın Suriye Politikası," *SETA Analiz*, Ankara: SETA, 2012.
- Sinkaya, Bayram. "Suriye Krizi Karşısında İran'ın Tutumu ve Şam-Tahran İttifakının Temelleri," *Akademik Orta Doğu* 10, no. 1 (2015): 131-160.
- Sinkaya, Bayram. "İran'ın Suriye Stratejisi," *Akademik Orta Doğu*, 11 (2), (2017): 49-64.
- Stojanova, C. "The Great War: Cinema, Propaganda, and The Emancipation of Film Language," *Acta Universitatis Sapientiae, Film and Media Studies* 14, (2017): 131-156.
- Şen, Gülriz. "İran ve Arap Baharı: Bağlam, Söylem ve Siyaset," *Orta Doğu Etütleri* 3, no. 2 (2012): 95-118.
- Uskowi, Nader. *Temperature Rising: Iran's Revolutionary Guards and Wars in the Middle East*, Rowman & Littlefield: Londra, 2019.
- Uygur, Hakkı. "İran ve Arap Baharı," *SETA Analiz* 52, Ankara: SETA, 2012.
- Van Dijk, Teun A. "Principles of Critical Discourse Analysis," *Discourse & Society* 4, no. 2 (1993): 249-283.
- Zor, Lokman. "Van Dijk'in Eleştirel Söylem Analizinin Sinema Filmlerine Uygulanması ve Kazakistan Sineması'ndan Örnek Bir Film Çözümlemesi: Stalin'e Hediye," *Akademik Bakış Dergisi* 61, (2007).

İnternet Kaynakları

Afzalzadeh, Mostafa . “Damascus Time”: A Drama Movie on the “Islamic State,” *Global Research*, 28 Şubat 2019,
<https://www.globalresearch.ca/damascus-time-a-drama-movie-on-the-islamic-state-isis-daesh/5632018>.

Ansari, Ali. “İran Yazı, Arap Baharı’na Karşı,” *Aljazeera*, 25 Ocak 2019,
<http://www.aljazeera.com.tr/gorus/iran-yazi-arap-baharina-karsi>.

Asadzade, Payman. “Iran’s involvement in Syria is costly. Here’s why most Iranians still support it,” *Washington Post*, 12 Kasım 2018,
https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/10/19/irans-involvement-in-syria-is-costly-heres-why-most-iranians-still-support-it/?noredirect=on&utm_term=.4920fa07aabb.

Ataş, Serdar. İran’ın Orta Doğu’daki Kılıcı: Kasım Süleymani,” *Aljazeera*, 11 Kasım 2017,
<http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/iranin-ortadogudaki-kilici-kasim-suleymani>.

BBC, “İŞİD’in Yeni Propaganda Aracı: Instagram.” Son erişim: 11 Kasım 2018,
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41360381>.

Bunker, Robert. Strategic Insights: The Assad Regime and Chemical Weapons, *Strategic Studies Institution*, 11 Kasım 2018,
<https://ssi.armywarcollege.edu/index.cfm/articles/Assad-Regime-Chemical-Weapons/2018/05/18>.

Fantuna, Robert. “Damascus Time: An Iranian Movie,” *Counter Punch*, 11 Kasım 2018,
<https://www.counterpunch.org/2018/04/20/damascus-time-an-iranian-movie/>.

İran Daily, “Damascus Time set for Syria screening.” Son erişim: 28 Şubat 2018,
<http://www.iran-daily.com/News/220125.html?catid=11&title=-Damascus-Time--set-for-Syria-screening>.

Mehr. “Şam Saatine Göre Avrupa Film Pazarı’nda gösterilecek,” Son erişim: 10 Kasım 2018,
<https://tr.mehrnews.com/news/1869303/%C5%9Eam-Saatine-G%C3%B6re-Avrupa-Film-Pazar%C4%B1-nda-g%C3%B6sterilecek>.

- Najad, Ali Fathollah. "Iran: Fighting 'terror' publicly, mourning the dead secretly," *Aljazeera*, 28 Şubat 2018, <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/iran-fighting-terror-publicly-mourning-dead-secretly-180430140249437.html>.
- Najad, Ali Fathollah. "Iranians respond to the regime: 'Leave Syria alone!'," *Aljazeera*, 28 Şubat 2018, <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/iranians-respond-regime-leave-syria-180501081025309.html>.
- Sputnik. "Böyle Film Tanıtımı Olur Mu?," Son erişim: 10 Kasım 2018, <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201805091033374635-film-tanitimi-tahran-avm-isisid-baskini/>.
- Sterling, Rick. "Damascus Time: an Iranian movie about ISIS in Syria," *Investigation*, 11 Kasım 2018, <https://www.investigaction.net/en/damascus-time-an-iranian-movie-about-isis-in-syria/>.
- Tharoor, Ishaan. "Iran revs up for its latest Holocaust cartoon contest," *Washington Post*, 3 Mart 2019, https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2016/05/12/iran-revs-up-for-its-latest-holocaust-cartoon-contest/?noredirect=on&utm_term=.ce9df258df2c.
- Yeni Kaynak. "Kasım Süleymani, Şam Saatine Göre (2018) filminin yönetmenini tebrik etti," Son erişim: 10 Kasım 2018, <http://www.yenikaynak.com/haber/kasim-suleymani-sam-saatine-gore-2018-filminin-yonetmenini-tebrik-etti.html>.
- Yeni Kaynak. "Zarif; Şam Saatine Göre (2018) filmini övdü," Son erişim: 10 Kasım 2018, <http://www.yenikaynak.com/haber/zarif-sam-saatine-gore-2018-filmini-ovdu.html>.

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi
ISSN:2147-7523, E-ISSN: 2630-5631
Cilt: 6, Sayı: 2, ss. 101-132
Geliş Tarihi: 25.07.2019
Kabul Tarihi: 03.10.2019
DOI: 10.26513/toecd.596725

Suudi Arabistan-İsrail Örtülü İttifakını Anlamlandırmak

Mehmet Rakipoğlu* & Menderes Kurt**

Öz

Bu çalışma Suudi Arabistan-İsrail arasındaki ilişkilerin tarihsel boyutuna değinerek son dönemdeki yakınlaşma belirtilerini anlamlandırmaya çalışmaktadır. İki ülke resmi düzeyde ilişkilere sahip olmamasına rağmen medyaya yansıdığı kadarıyla birçok noktada örtülü bir işbirliği içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu minvalde çalışma, iki aktörün son dönemdeki yakınlaşmasını bölgesel düzendeki değişim üzerinden açıklamaktadır. Bu noktada iki ülkenin yakınlaşmasını ABD'nin bölge politikası sonucu artan İran tehdidini dengeleme, Arap ayaklanmaları sonrası değişen güvenlik mefhumu, siyasal İslam'ın bölgede güçlenmesi ve bölge siyasetinde etkin rol oynaması gibi bölgesel düzende üç önemli parametrenin ortaya çıkması sağlamıştır. Söz konusu üç parametre iki ülkeyi yakınlaştırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Suudi Arabistan, İsrail, Bölgesel Düzen, Gizli İttifak, Yakınlaşma

* Arş. Gör., Batman Üniversitesi, TR, Uluslararası İlişkiler, orcid.org/0000-0002-6287-694, mehmet.rakipoglu@batman.edu.tr

** Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, TR, Ortadoğu Enstitüsü, orcid.org/0000-0002-9513-3417, kurtmndrs@gmail.com

Turkish Journal of Middle Eastern Studies
ISSN:2147-7523, E-ISSN: 2630-5631
Vol: 6, No: 2, pp. 101-132
Received: 25.07.2019
Accepted: 03.10.2019
DOI: 10.26513/toed.596725

Understanding the Saudi-Israeli Tacit Alliance

Mehmet Rakipoğlu* & Menderes Kurt**

Abstract

This study examines the rapprochement between Saudi Arabia and Israel. Despite the fact that both countries do not have official relations, they are in a tacit alliance regarding many aspects as reflected in the media. In this context, the rapprochement of the two countries is explained by “changes of regional order.” The basic argument of the study is that the changes of three parameters in the regional order have brought these two actors closer. First, the ascendance of Iran as a result of US policy towards the Middle East. Second, the notion of changing security after the Arab uprisings. Third, the strengthening of political Islam in the region and its active role in regional politics. These three parameters have caused a Saudi-Israeli rapprochement.

Keywords: Saudi Arabia, Israel, Regional Order, Tacit Alignment, Rapprochement

---

* Res. Asst., Batman University, TR, Department of International Relations, orcid.org/0000-0002-6287-694, mehmet.rakipoglu@batman.edu.tr

** PhD Student, Sakarya University, TR, Middle East Institute, orcid.org/0000-0002-9513-3417, kurtmndrs@gmail.com

1. Giriş

Suudi Arabistan'ın kurucu kralı Abdülaziz el-Suud dönemin Amerika Birleşik Devletleri (ABD) başkanı Dwight D. Eisenhower ile yaptığı ikili görüşmede şu ifadeleri kullanmıştı: “Komünistlerin bizim dostumuz olmadığını hatırlamak güzel olsa da, biz Araplar komünizmin çok uzak düşman olduğunu ve İsrail'in kendi arka bahçemizde keskin bir düşman olduğunu fark etmek zorunda kaldık.”¹ İsrail'i keskin düşman olarak tanımlayan el-Suud o dönem tamamen Suud devletinin mülkü olmayan ARAMCO'dan² İsrail'e petrol satışı yapmayacağına dair yazılı teminat almıştı.³ Dolayısıyla kuruluş yıllarında Suudi Arabistan'ın İsrail'e bakışı keskin ve karşıt-lık boyutundaydı. Fakat bu bakış yıllar geçtikçe yumuşamaya başlamıştır. Suudi Arabistan'ın savunma bakanı ve I. Velihtı olan *de facto* kral Muhammed bin Selman (bin Selman) bu minvalde birçok açıklama yapmıştır. *The Atlantic* dergisine verdiği röportajda “İsraillilerin kendi topraklarında yaşama hakkı olduğunu” söylemiştir.⁴ Bin Selman'ın bu minvaldeki ey-lemeleri ve açıklamaları son dönemdeki İsrail-Suudi Arabistan yaklaş-masının yeni bir işareti olarak görülmektedir. Bu denli yüksek profilden yapılan İsrail yanlısı açıklamalar ve Suudi Arabistan - İsrail yaklaşması nasıl açıklanabilir? Bu çalışma iki ülke arasındaki ittifakın ve yaklaşma-nın nasıl açıklanabileceğini ve neden şimdi gerçekleştiğini tartışmaktadır. Buna göre bölgesel düzendeki değişimin yarattığı sonuçlar iki aktörü gizli işbirliğine sürüklemiştir. Bu çalışmanın temel iddiası 2010 sonrası Orta-doğu'daki bölgesel düzenin ve siyasetinin parametrelerinin değiştiği ve bu değişimin Suudi Arabistan ve İsrail'i yakınlaştırdığıdır.

İsrail-Suudi Arabistan örtülü yaklaşması büyük yankı uyandırması ha-sebiyle pek çok araştırmaya konu olmuştur. Fakat konu üzerine oluşan literatür bu yaklaşmanın ABD'nin bölge politikaları sonucu gerçekleş-

¹ Eisenhower's Letter to Edward Lee Roy Elson, EM, WHCF, Official File 116-R, 31 Temmuz 1958, Louis Galambos ve Daun Van Ee (der), içinde *The Papers of Dwight David Eisenhower, The Presidency: Keeping the Peace*, Vol. XIX (Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 2001), Letter #797, 1027.

² Gawdat Bahgat, *Israel and the Persian Gulf: Retrospect and Prospect* (Florida: University of Florida, 2006), 118. ARAMCO Suudi Arabistan'ın milli petrol şirkettir.

³ Rosemarie Said Zahlan, *Palestine and the Gulf States* (New York: Routledge, 2009), 25.

⁴ Jeffrey Goldberg, “Saudi Crown Prince: Iran's Supreme Leader ‘Makes Hitler Look Good,’” *The Atlantic*, 2 Nisan 2018.

tiği üzerinde durmaktadır. Bu çerçevede daha çok literatür Obama dönemi ABD'nin İran politikasından endişe duyan Suudi Arabistan ve İsrail'in İran'ı dengelemek için ittifak kurduğunu iddia etmektedir.⁵ Bu çalışmaya göre mezkur argümanlar doğru fakat eksiktir. Nitekim Trump dönemi ABD'nin Ortadoğu ve İran politikasındaki radikal değişim söz konusu ittifakı sonlandırmamış aksine ilişkiler daha da derinleşmiştir. Bu noktada bu çalışmanın iddiası literatürden farklılaşarak şu şekilde özetlenebilir: İki ülke arasındaki yakınlaşma ve gizli işbirliği sadece İran'ı dengeleme üzerine inşa edilmemiştir. Bu çalışmaya göre iki ülkeyi yakınlaştıran ABD'nin bölge politikaları, İran'ın nüfuzunun artması, Arap ayaklanmaları sonrası bölgede mobilize olmasıyla siyasal İslam'ın temsilcisi Müslüman Kardeşler'in (İhvan) yükselişi ve radikal örgütlerin güçlenişiyle güvenliğin değişimi gibi birçok parametreden oluşan değişen bölgesel düzen ve jeopolitiktir.

Arap ayaklanmaları sonrası bölgesel jeopolitik ve düzende radikal değişimler meydana gelmiş ve siyasal kutuplaşmalar daha belirgin hale gelmiştir. Yaşanan bu gelişmeler bölgesel aktörler açısından yeni ittifaklar ve bloklaşmalar ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda her ne kadar aralarında diplomatik ilişkiler tesis edilmemiş olsa da Suudi Arabistan ve İsrail değişen bölgesel düzen ve jeopolitik karşısında aynı blokta yer almıştır. İdeolojik ve kimliksel aidiyetlerin birçok kez uluslararası ilişkilerde etkisiz kaldığı hipotezini doğrulayan iki ülke arasındaki bu yakınlaşma ve gizliden yürütülen işbirliği uluslararası ilişkiler disiplinindeki realist teorinin temel varsayımları ile açıklanabilir. Buna göre uluslararası politika aktörler arası

---

⁵ Ceyhun Çiçekçi, *Arap Baharı Sonrası İsrail Dış Politikası: Kavram, Bağlam, Pratik ve Kuram* (İstanbul: Kriter, 2018), 86-91; Jacob Abadi, "Saudi Arabia's rapprochement with Israel: the national security imperativeness," *Middle Eastern Studies* 55, no.3 (2019), Uzi Rabi ve Chelsi Mueller, "The Gulf Arab states and Israel since 1967: from 'no negotiation' to tacit cooperation," *British Journal of Middle Eastern Studies* 44, no. 4 (2017); Ozan Örmeci, "İsrail-Suudi Arabistan Yakınlaşması Gerçeğe Dönüşebilir Mi? Yapısalcı Realist Bir Analiz," *International Journal of Economics, Administrative and Social Sciences (IJEASS)* 1, no.1 (Aralık 2018); Gawdat Bahgat, *Israel and the Persian Gulf: Retrospect and Prospect* (University of Florida, 2006); Rosemarie Said Zahlan, *Palestine and the Gulf States* (New York: Routledge, 2009); Rene Rieger, "Saudi Arabia's Relations with Israel and Palestine," içinde *Saudi Foreign Policy: Conflict and Cooperation*, der. Partrick, N. (London: I.B. Tauris, 2016); Joshua Teitelbaum, "Saudi-Israeli Relations: Balancing Legitimacy and Security," *BESA Center Perspectives*, Paper no. 228 (17 Aralık 2013); Ian Black, "Just Below The Surface: Israel the Arab Gulf States and the Limits of Cooperation," *LSE Middle East Centre Report* (Mart 2019).

bir güç mücadelesidir. Bu mücadelede ahlaki değerlerin herhangi bir önemi yoktur. Diğer bir deyişle bu teoriye göre normatif değerler uluslararası ilişkileri belirlemez. Anarşik bir yapıya sahip olan uluslararası sistemde devletler çıkarlarına göre hareket eder. Ayrıca realist teoriye göre devletler ulusal güvenliğe ve devletin bekasına önem atfeder. Söz konusu teorianın zikredilen birkaç unsuru⁶ Suudi Arabistan-İsrail yaklaşmasını daha anlamlı kılmaktadır. Bu minvalde değişen bölgesel düzende Suudi Arabistan-İsrail arasında gizli işbirliği ortaya çıkmıştır. Söz konusu işbirliği gün geçtikçe daha da açığa çıkmaktadır. Bu çalışma iki ülkenin ne zaman veya ne koşullarda resmi ilişkiler tesis edip/edemeyeceğini tartışmamaktadır. Çalışma iki ülkeyi birbirine yakınlaştıran ve gizli işbirliğine götüren unsurları incelemektedir.⁷ Çalışma ilk olarak iki ülke arasındaki karşılıklı algıları ve ilişkilerin tarihsel arka planını incelenmektedir. İkinci olarak iki ülke arasındaki yaklaşma belirtileri kronolojik ve analitik bir çerçevede sunulmuştur. Son olarak iki ülkeyi yakınlaştıran bölgesel düzenin değişimi ve parametreleri ele alınmıştır.

1.1. Karşılıklı Algular ve Tarihsel Arka Plan

İsrail kuruluşundan itibaren bölgesel anlamda ittifak kurmaya istekli olmasına rağmen, Filistin meselesi dolayısıyla bölgedeki Arap devletleriyle normal ilişki kurma noktasında başarılı olamamıştır. İsrail ile kimliksel, siyasi ve dini engellerden ötürü normal bir ilişki kuramayan başta Suudi Arabistan olmak üzere diğer Körfez ülkelerinin İsrail ile olan ilişkileri Mısır, Suriye, Lübnan, Ürdün gibi İsrail'e doğrudan sınırdaş olan ülkelerden farklılık arz etmektedir. Suudi Arabistan özelinde konu ele alındığında, İsrail-Suudi Arabistan ilişkilerinin Mısır ve Ürdün'ün İsrail'i kabul süreci gibi sancılı olmaması beklenmektedir. Nitekim iki bölgesel aktör arasında herhangi bir askeri çatışma yaşanmamıştır. Fakat 1970'lerden itibaren Arap coğrafyasında belirleyici olmaya başlayan Körfez'in petrol zengini ülkelerinin bölgeye yönelik politika yapım süreçlerinde ve Filistin me-

⁶ Mustafa Aydın, "Uluslararası İlişkilerin "Gerçekçi" Teorisi: Kökeni, Kapsamı, Kritiği," *Uluslararası İlişkiler* 1, Sayı 1 (Bahar 2004), 33-60.

⁷ İki ülke arasındaki işbirliğinin gizli biçimde sürdürülmesi daha çok Suudi Arabistan'ın teo-politik yapısı ile alakalıdır. İşbirliğinin açıktan yürütülmesi halinde 1979'da yaşanan Kabe baskını ve daha şiddetli eylemlerin gerçekleşme ihtimali Suudi Arabistan tarafını İsrail ile işbirliğinde kısıtlamaktadır.

selesinde daha aktif ve belirleyici rol almaları İsrail ile olan ilişkilerinin normalleşmesini engellemiştir. Her ne kadar normalleşme birkaç bölgesel koşuldan ötürü gerçekleşmemiş olsa da İsrail tarafı Suudi Arabistan'ın bölgesel etkinliği, zengin enerji kaynaklarının varlığı ve iki ülke arasında sıcak çatışmanın yaşanmamasından ötürü Suudi Arabistan ile İsrail arasında diplomatik ilişkilerin kurulması noktasında istekli olmuştur. İsrail için normal ilişkilerin kurulmasında ön koşul olarak ortaya konulabilecek herhangi bir engel bulunmamaktadır. Nitekim çatışma üzerinden kurulan İsrail-Mısır, İsrail-Ürdün ilişkileri tarafların normal ilişki kurulma noktasında karşılıklı ön koşulları bulunurken, İsrail ve Suudi Arabistan arasında buna benzer bir durum söz konusu değildir.

Bununla birlikte İsrail açısından Suudi Arabistan, Arap ayaklanmalarına kadarki süreçte İsrail'e düşman olan ülkeleri ve devlet-dışı aktörleri finansal anlamda destekleyen ülke olmuştur. Nitekim Suudi Arabistan'ın 1967 ve 1973 savaşlarında İsrail ile savaşan ülkelere sağladığı finansal destek ve İsrail'i destekleyen ülkelere uyguladığı petrol ambargosu, pek çok ülkenin İsrail ile olan ilişkilerini kesmesine ve tavır değişikliğine gitmesine neden olmuştur. Ayrıca 1973 petrol ambargosunun Avrupa ve Japonya'da yarattığı rahatsızlık ABD'yi İsrail'e "barış için toprak" çerçevesinde baskı yapmaya itmiştir.⁸ Suudi Arabistan'dan kaynaklı bu problemler nedeniyle İsrail'de Suudi Arabistan'a yönelik olumsuz bir bakış oluşmuştur. Yine de İsrail'in Suudi Arabistan'a bakışı Irak, İran ve Suriye'ye olan bakışından önemli düzeyde farklılaşmaktadır. İsrail için Suudi Arabistan, 1981 ve 2002'deki belli şartlar karşılığında barış planları sunan ılımlı ve doğrudan tehdit oluşturmayan düşman kategorisinde yer almaktadır.⁹ Kısacası, Suudi Arabistan'ın İslami kimliği, İsrail'e düşman devlet ve devlet-dışı aktörleri desteklemesi gibi "olumsuz" özellikleri barındırmasına rağmen, ABD ile olan yakın müttefiklik ilişkisi, İsrail'e yönelik doğrudan düşmanlık güden hareketlerde bulunmaması, İsrail-Arap/Filistin barışına yönelik ortaya koyduğu barış planı önerileri, Suudi Arabistan'ı İsrail'in bir numaralı düşmanları listesinin dışında yer almasını sağlamıştır.¹⁰

---

⁸ Patrick Tyler, *A World of Trouble: The White House and the Middle East- from the Cold War to the War of the Terror*; (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2010), 173-175.

⁹ Gawdat Bahgat, *Israel and the Persian Gulf*, 115-116, 119-127.

¹⁰ Gawdat Bahgat, *Israel and the Persian Gulf*, 137.

Suudi Arabistan'ın İsrail'e yönelik bakışı ise dört dinamik ile açıklanabilir. Tarihsel olarak Suudiler İsrail'e karşı çatışmaya yönelik sert ve askeri bir tutumdan ziyade yumuşak ve barışçıl yolla yaklaşmıştır. Suudi Arabistan İsrail ile askeri olarak hiçbir şekilde karşı karşıya çarpışmamıştır.¹¹ Ayrıca Suudilerin Arap ordularına gönderdiği asker sayısı ve kapasitesi sembolik olmaktan öteye geçmemiştir.¹² Bu noktada Suudi rejiminin İsrail'e bakış açısını belirleyen ilk dinamik Suudi Arabistan'ın Soğuk Savaş konjonktüründeki tehdit algısıyla alakalıdır. Suudiler bu dönemde ABD'nin yanında Sovyetlerin karşısında pozisyon almıştır. İsrail her ne kadar ABD'nin müttefiği olsa da Suudiler, siyonizmin bir politik hareket ve sosyalist bir ideoloji arasında yer aldığını belirterek Arap-İsrail çatışmasına ABD-Sovyet rekabetinin bölgesel yansımaları bağlamında yaklaşmıştır. Soğuk Savaş'ın yeni yeni filizlendiği 1948 yılında kurulan İsrail Suudilere göre komünist-ateist Sovyetlerin desteği ile kurulmuştur.¹³ Dahası Suudilere göre İsrail, Sovyetlerin 19. yüzyılın ikinci yarısında Ortadoğu'ya nüfuz etmesini sağlamıştır.¹⁴ Benzer şekilde 1948 savaşının İsrail tarafından kazanılması muhafazakar Arap rejimlerinin düşmesine ve Mısır-Suriye ve Irak gibi radikal pan-Arabist ve Sovyet yanlısı rejimlerin bölgede kök salmasına neden olmuştur. Söz konusu Sovyet yanlısı rejimler Suudi Arabistan'ın rejim güvenliğine doğrudan tehdit oluşturmuştur. İsrail'in saldırgan tutumu Filistinlileri ve Arapları radikalleştirerek onları ABD karşıtlığına ve Sovyet taraftarlığına itmiştir. Bu durum da ABD'nin önemli bir müttefiği olan Suudi Arabistan'ı savunmacı konuma sürüklemiştir. Suudiler ABD'nin İsrail yanlısı politikasından vazgeçmesi için petrolü bir silah¹⁵ olarak kullanırken, ABD Suudilerin İsrail karşıtı politikasını yumuşatması için girişimlerde bulunmuştur.¹⁶ Örneğin 1967 Savaşı sonrası Suudi Arabistan'ın ABD ve İsrail karşıtlığının sonlandırılması için ABD Başkanı Johnson, Joseph

¹¹ Dwight D. Eisenhower, *The White House Years: Waging Peace, a Personal Account 1956-1961* (New York: Doubleday & Company, Inc. 1960), 118.

¹² Gawdat Bahgat, *Israel and the Persian Gulf*, 123, 124.

¹³ Gawdat Bahgat Korany ve Moataz A. Fattah, "Irreconcilable Role-Partners?: Saudi Foreign Policy between the Ulama and the US," içinde *The Foreign Policies of Arab States: The Challenge of Globalization*, der. Bahgat Korany ve Ali E. Hillal Dessouki, (New York&Cairo: The American University in Cairo Press, 2008), 391.

¹⁴ Gawdat Bahgat, *Israel and the Persian Gulf*, 115-121.

¹⁵ "The Gulf States and Israeli- Palestinian Conflict Resolution," *Baker Institute Policy Report*, Rapor 61 (Eylül 2014), 3.

¹⁶ Uzi Rabi ve Chelsi Mueller, "The Gulf Arab states and Israel," 580.

Sisco ve George Ball¹⁷ gibi iki önemli ismi Ortadoğu turuna göndermiştir. Kudüs, Amman, Beyrut ve Cidde'ye giden ABD temsilcileri dönemin Suudi Arabistan Dışişleri Bakanı Ömer Sakkaf ve kralın danışmanı Raşit Faron ile kralın İsrail karşıtlığının son bulunması amacıyla görüşme gerçekleştirmiştir.¹⁸

Suudi Arabistan'ın İsrail'e bakışını etkileyen ikinci dinamik ise dini ve kültürel faktörlerdir. İslami yorumlar kaynaklı olan bu faktörler, Suudilerin İsrail'i Arap ve Müslüman toprakları işgal etme niyetinde olan düşman/işgalci bir varlık olarak tanımlamasında ve İsrail karşıtı bir pozisyon almasında etkili olmuştur.¹⁹ Üçüncü dinamik İsrail'in 1967'den beri İslam'ın üçüncü kutsal şehri olan Kudüs'ü kontrol ediyor olmasıdır. "Mekke ve Medine'nin hizmetkari" olduğu iddiasında bulunan Suud rejimi, mezkur şehirlerden sonra İslam'daki üçüncü kutsal mescidi barındıran Kudüs'e ve şehrin Müslümanlar tarafından kontrol edilmesine büyük önem atfetmektedir. Dördüncü dinamik Filistin meselesinin Arap ve Müslüman coğrafyada merkezi konuma sahip olması ve Filistinli işçilerin Suudi Arabistan dahil Körfez monarşilerindeki varlığı²⁰ Suudi Arabistan'ın İsrail'e bakışını etkilemiştir.

Suudi Arabistan bağımsızlığını elde ettiği dönemde Haşimi monarşisinin bölgede devletleşmesini tehdit olarak algılaması dolayısıyla İsrail'in kuruluşuna nispeten göz yummuştur. Öte yandan 1948 Savaşı'nda ise Suudiler İsrail ile doğrudan savaş meydanında karşı karşıya gelmemiştir.²¹ 1967 savaşı da Suudilerin savaşın gidişatında etkisiz pozisyon aldığı bir diğer Arap-İsrail savaşıdır. Benzer şekilde 1973 (Yom Kippur) Savaşı'nda da Suudi Arabistan'ın desteği Araplar tarafından yeterli bulunmamıştır. Bunun yanında bölgede Arap milliyetçiliğini merkeze alarak revizyonist politikalar üreten Cemal Abdünnasır Suudi Arabistan monarşisine tehdit

---

¹⁷ Joseph Sisco ABD Başkanı Johnson döneminde dışişleri bakanı yardımcısıdır. George Ball ise dönemin dışişleri bakanlığı müsteşarıdır.

¹⁸ Rosemarie Said Zahlan, *Palestine and the Gulf States*, 38.

¹⁹ William B. Quandt, *Saudi Arabia in the 1980s: Foreign Policy, Security, and Oil* (Washington: Brookings Institution Press, 1981), 31.

²⁰ *Baker Institute Policy Report*, 2; Jaroslav Bureš, *Main Characteristic and Development Trends of Migration in the Arab World* (Prague: Institute of International Relations, 2008), 102–104.

²¹ Simha Flapan, *The Birth of Israel: Myths and Realities* (New York: Pantheon Books), 1987, 122.

oluşturmuştur. Bu minvalde Yemen'deki iç savaşa dahil olan Suudi Arabistan İsrail ile işbirliğine gitmiştir.²² İki ülke arasındaki işbirliği ilk defa 1964 yılında net şekilde ortaya koyulmuştu. Kraliyet yanlısı müttefikinin askeri ve ekonomik anlamda desteklenmesi için Suudi Arabistan, İsrail istihbarat servisi Mossad ile bir dizi görüşmelere başlamıştı. Mivtza Rotev (Operation Sauce) olarak bilinen operasyonla kraliyet yanlıları İsrail'den yardım aldı. Golan Tepeleri başta olmak üzere birçok stratejik noktayı kaybetmemek ve Arapları kendisine karşı tek yumruk olarak görmek istemeyen Tel Aviv yönetimi Nasır'ın yönettiği Mısır'ı ortadan kaldırmak için Suudilerle işbirliği yapmıştı.²³ Nasır'ın ölümü ve 1973 savaşının kaybedilmesiyle birlikte Araplar arasında başlayan liderlik rekabetinde finansal gücüyle Suudi Arabistan ön plana çıkmıştır. 1979'daki İran Devrimi ve Irak-İran Savaşı sonrası oluşan bölgesel konjonktür Suudi Arabistan ve İsrail tarafından benzer perspektiften okunmuştur. Bu minvalde iki ülkenin işbirliği halinde oldukları²⁴ ve yakınlaştıkları iddia edilmiştir.²⁵ Bu anlamda 1980'li yıllarda ve devam eden süreçte iki ülke birbirine yönelik ılımlı politikalar izlemeye başlamıştır.

1.2. Yakınlaşma Belirtileri

Ağustos 1981 tarihinde Suudi veliaht Fahd'ın önerdiği barış planı Suudi Arabistan'ın İsrail politikasındaki radikal değişimin en önemli işaretiydi. Bu planla birlikte Riyad yönetimi İsrail'i tanımama politikasından vazgeçmiştir.²⁶ 1991'deki Madrid Konferansı sonrası dönemde iki ülke arasındaki yakınlaşma çabaları bir kademe daha ilerlemiştir. Söz konusu konferansta ilk kez İsraili yetkililer görüşmelere gözlemci olarak katılan Körfez yetkilileri ile resmi olarak biraraya gelmiştir.²⁷ 1993'te Oslo Anlaşmasının imzalanması sonrasında da Suudi Arabistan dahil Körfez ülkeleri İsrail ile

²² Asher Orkaby, "Rivals with Benefits: Israel and Saudi Arabia's Secret History of Cooperation", *Foreign Affairs*, 13 Mart 2015.

²³ Joseph Mann, "The Syrian Neo-Baath Regime and the Kingdom of Saudi Arabia," *Middle Eastern Studies* 42, 5 Eylül 2006, 764.

²⁴ Gawdat Bahgat, *Israel and the Persian Gulf*, 125.

²⁵ Uzi Rabi ve Chelsi Mueller, "The Gulf Arab states and Israel," 581.

²⁶ Yoel Guzansky ve Sigurd Neubauer, "Israel and Saudi Arabia: A Changing Region, a Possible Partnership," *The National Interest*, 24 Temmuz 2014.

²⁷ Uzi Rabi ve Chelsi Mueller, "The Gulf Arab states and Israel," 583.

ticaret yapan firmalara yönelik olan yasağı kaldırmıştır.²⁸ Kral Abdullah'ın 2002'de sunduğu barış planı²⁹ Suudi Arabistan'ın İsrail'i tanımak istediğini ortaya koyan en net belgedir. Her ne kadar Abdullah'ın planı İsrail tarafından kabul edilmese de Arap Birliği'nin 1967'deki Hartum zirvesinde alınan kararların radikal şekilde değiştiğini göstermiştir. Bu zirveyle birlikte Suudiler Mısır, Ürdün, Lübnan, Filistin, Suriye gibi İsrail ile mücadeledeki ön cephe devletlerini (front-line states) finansal yönden desteklemiştir.³⁰

2003 yılında Saddam Hüseyin sonrası Irak'ta İran'ın bölgede başat aktör haline gelmesi de iki aktörü birbirine yakınlıştırmıştır.³¹ Öte yandan İran'ın bölgesel nüfuzunun en zirvede olduğu 2006 yılındaki İsrail-Hizbullah savaşı, Suudi yetkililer tarafından bölgesel güç dengesi ve düzene meydan okuyan bir gelişme olarak görülmüştür. Bu konjonktürde Suudi Arabistan Hizbullah'a karşı İsrail'i desteklemiştir.³² 2007'deki Annapolis barış planı da Suudi Arabistan'ın Filistin meselesinde aktif rol aldığını ve İsrail'e karşı daha orta yollu politikalar izlediğini göstermiştir.³³ İran'ın 2009'da kendi uydusunu üretmesi ve bununla bağlantılı olarak nükleer balistik füze projesini gündeme getirmesi Suudi Arabistan-İsrail arasındaki yakınlaşmayı artırmıştır. İngiliz Sunday Times'm³⁴ iddiasına göre Suudi Arabistan İran'ın nükleer tesislerine saldırması için İsrail'e hava sahasını açmıştır.³⁵ Öte yandan İsrail İsraili güvenlik firmaları Suudi Arabistan, Bahreyn ve BAE gibi Körfez ülkelerine hizmet ve teknolojik destek sağlamıştır. Örneğin 2012 yılında İran'ın Suudi Arabistan'ın milli petrol şirketi olan ARAMCO'ya ait 40.000 bilgisayarı hacklemesinde İsraili ileri

---

²⁸ Söz konusu yasak Arap Ligi tarafından 1948 yılında yürürlüğe girmiştir. Örgütün üyesi olan Suudi Arabistan da bu yasağa uygulamıştır. Fakat Suudilerin bu yasağı hayata geçirmedeğini dile getirenlerde mevcuttur. Martin A. Weiss, "Arab League Boycott of Israel," *CRS Report*, 25 Ağustos 2017, 2.

²⁹ Mai Yamani, "Two Faces of Saudi Arabia," *Survival* 50, no. 1 (2008), 143.

³⁰ Rosemarie Said Zahlan, *Palestine and the Gulf States*, 37.

³¹ Uzi Rabi ve Chelsi Mueller, "The Gulf Arab states and Israel," 578.

³² "Saudi supported Israel against Hezbollah during 2006 war", *The Middle East Monitor*, 16 Şubat 2019.

³³ Joseph Kostiner, "Saudi Arabia and the Arab-Israeli Peace Process: The Fluctuation of Regional Coordination," *British Journal of Middle Eastern Studies* 36, no.3, Aralık 2009, 417-429.

³⁴ Joshua Teitelbaum, "Saudi-Israeli Relations," 2.

³⁵ "Israel said to be working with Saudi Arabia on Iran strike plan," *Times of Israel*, 17 Ekim 2013.

düzeyle şirketler söz konusu sorunu çözmüştür. Aynı yıl Suudi Arabistan İsrail'den de ortağı olduğu AGT firmasından IntuView isimli bir yazılım satın almıştır.³⁶ 2013 yılında Suudi Arabistan'ın İsrail ile savunma işbirliği yaptığı iddia edilmiştir.³⁷

Öte yandan İran'ın nükleer programı ve Hamas desteği ile Filistin'de, Haş-di Şabi desteği ile Irak'ta, Hizbullah ile Lübnan'da ve birçok politik-askeri-ekonomik aktörle Suriye'de artan varlığına karşı Suudi Arabistan İsrail arasındaki örtülü (tacit) işbirliğini derinleştirmiştir.³⁸ 14 Temmuz 2015'te BMGK üyesi 5 ülke ve Almanya ile İran arasında Ortak Kapsamlı Eylem Planı olarak bilinen anlaşma imzalamıştır. Anlaşma Suudi Arabistan ve İsrail açısından ortak kaygılarla karşılanmıştır.³⁹

Bu minvalde Suudi Arabistan'ın eski İstihbarat başkanı Prens Türki al-Faysal İsrail gazetesi Haaretz'e bir röportaj vermiştir. Röportajda Faysal her ne kadar hayata geçirilmesi zor olsa da iki devletli çözümün hayata geçirebilir olduğunu belirtmiştir. Benzer şekilde Haaretz'e yazdığı açık görüş yazısında "Hayal ediyorum. Bir gün Riyad'dan direkt Kudüs'e uçuyorum. Bir taksile veya otobüsle Mescid-i Aksa'ya gidiyorum ve Cuma namazı kılıyorum. Sonra da Ağlama Duvarı'nı ve Kutsal Kabir Kilisesi'ni ziyaret ediyorum" ifadelerini kullanarak İsrail'e zeytin dalı uzatmış ve iki ülke arasındaki barışı ne kadar istediğini ortaya koymuştur.⁴⁰ Aynı yıl Suudi emekli General Enver Aşki İsrail Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Dore Gold ile bir toplantıda bir araya gelerek yıllardır zaten gizlice görüşen iki ülkenin artık ilişkilerini açık etmeye karar verdiklerini açıklamıştır. Türki el-Faysal 2016 yılında da İsrail yanlısı bir düşünce kuruluşunun bir toplantısında İsraili General Yaakov Amidror'la bir araya gelmiş ve ortak ılımlı mesajlar verilmiştir. Aynı yıl Temmuz ayı Enver Aşki beraberinde bir Suudi heyetiyle İsrail'i ziyaret etmiş ve İsrail Parlamentosu Knesset'i ziyaret ederek dostluk ve barış mesajları vermiştir. 2016 yılı Ağustos ayında, İsraili eski Bakan ve haham Michael Melchior, "Yakında vatandaşlarımız Suudi Arabistan'ı ziyaret edebilecek" şeklinde iddialı bir açıklama yap-

³⁶ Uzi Rabi ve Chelsi Mueller, "The Gulf Arab states and Israel," 589.

³⁷ Joshua Teitelbaum, 2.

³⁸ "Ex-Saudi intelligence chief reveals secret Israel-Saudi relations," *The Middle East Monitor*, 11 Şubat 2019.

³⁹ "Why Saudi Arabia and Israel oppose Iran nuclear deal," *Al Jazeera*, 14 Nisan 2015.

⁴⁰ Guzansky ve Neubauer, "Israel and Saudi Arabia."

mıştır. Ekim 2017’de Suudi Arabistan eski adalet bakanı Muhammed Abdülkerim el-İssa ve yine Suudi Arabistan’ın eski eğitim bakanı Halid bin Muhammed el-Angari Paris’te bir sinagogu ziyaret ederek İsrail’e olumlu ışık yakmıştır.⁴¹

2017 yılı sonlarında Suudi Arabistan’ın Elaph gazetesine verdiği röportajda İsrail Genelkurmay Başkanı Gadi Eizenkot, Suudi Arabistan başta olmak üzere tüm ılımlı Arap devletleriyle İran’ı dengelemek için istihbarat paylaşımına hazır olduklarını açıklamıştır.⁴² Yine 2017 yılında İsrail başbakanı Netanyahu’nun Arap ülkeleri ile İsrail arasındaki ilişkilerin hiç olmadığı kadar iyi dediği bir zaman diliminde Voice of Israel adlı radyonun iddiasını göre⁴³ ismi belirlenemeyen bir Suudi prens İsrail’e gizli bir ziyaret gerçekleştirmiştir.⁴⁴ 2018 yılı Mayıs ayında Suudi Arabistan 70 yıllık yasağı delerek Air India firmasına Yeni Delhi-Tel Aviv arası uçuşlarında Suudi hava sahasını kullanma izni tanımıştır. 2018 yılı Nisan ayında, bin Selman, “İsrail ve Filistinlilerin kendi devletlerini kurmaya hakları vardır” diyerek, Suudi Arabistan tarihinde ilk kez açık bir şekilde İsrail’i tanıma sinyalleri vermiştir.⁴⁵ Haziran 2017’deki Katar krizinde Suudi Arabistan İsraili yazılım firmasından yardım almıştır.⁴⁶ Aynı aylarda İsrail Tel Aviv’den Suudi Arabistan’a hacılar için direk uçuş girişiminde bulunmuştur. Son olarak İsrail basını bin Selman hakkında övgü dolu yazılar yayınlarken⁴⁷ bin Selman yönetiminde iki ülkenin daha yakın ilişkiler geliştirebileceğinin sinyallerini vermiştir.

2000’ler sonrası yakınlaşma belirtilerine bakıldığında Suudi Arabistan ve İsrail’in ilişkileri daha açık yürütmeye istekli oldukları söylenebilir. Geçmişte iki ülkenin yakınlaşmaları çoğunlukla geçici ve anlık tehlikeler karşısında şekillendiği veya tehditi ortadan kaldırma amaçlı olduğu görül-

---

⁴¹ Elliot Abrams, “The Saudis and Israel—Again,” *Council on Foreign Relations*, 23 Kasım 2017.

⁴² Amos Harel, “Israeli Military Chief Gives Unprecedented Interview to Saudi,” *Haaretz*, 17 Kasım 2017.

⁴³ “Saudi prince in ‘secret meeting’ with Israeli officials,” *The New Arab*, 10 Eylül 2017.

⁴⁴ “Saudi prince paid secret visit to Israel: Broadcaster,” *Anadolu Agency*, 8 Ağustos 2017.

⁴⁵ Ozan Örmeci, “İsrail-Suudi Arabistan Yakınlaşması,” 77-80.

⁴⁶ “Israeli Software Helped Saudis Spy on Khashoggi, Lawsuit Says,” *The New York Times*, 2 Aralık 2018.

⁴⁷ “İsrail basını Veliyaht Prens Bin Selman’a methiyeler dizdi,” *Sabah*, 23 Ekim 2018.

mektedir. Fakat Arap ayaklanmaları sonrası bölgesel düzendeki değişimler anlık tehlikeler yaratmak yerine bölgede iki ülke için kalıcı tehditler oluş-turmaya başlamıştır. Bu tehditler, iki ülke için sadece geçici olarak ya-kınlaşmanın ötesinde, ilişkileri var olan tehditlere karşı daha kurumsal bir zemine oturtma ve bölgede kendi lehlerine bir statüko oluşturma ihtiyacı-nı doğurmaktadır. Bu nedenle geçmişte kurulan kısa süreli ilişkiler yerine daha uzun ve kurumsal ilişkiler tesis etmeye yönelik hamleler atılmaktadır.

2. Yeni Bölgesel Düzen ve İsrail-Suudi Arabistan Yakınlaşması

İsrail ve Suudi Arabistan yakınlaşmasının neden şimdi gerçekleştiği soru-suna cevaben bu çalışmanın temel iddiası değişen bölgesel düzenin yarattığı sonuçların İsrail ve Suudi Arabistan yakınlaşmasını mümkün kıldığıdır. Araştırmanın sorusuna cevaben ortaya konulan bu iddianın kanıtlanması için öncelikle yapılması gereken bölgesel düzenden kastedilenin ne oldu-ğudur. Dolayısıyla “Bölgesel düzen nasıl tanımlanabilir?” sorusuna cevap verilmelidir. Bu çerçevede Ortadoğu’da bölgesel düzenden bahsediliyorsa, bölgenin kendi tanımlaması problemlili olduğu için bölgesel düzeni tanımlamak haliyle problem teşkil etmektedir. Söz konusu problemin aşılması ve bölgesel düzeni iyi ortaya koymak için hangi bölgeden bahsedildiği ve bu bölgeyi nasıl tanımlandığı önemlidir. Ortadoğu isimlendirmesi ve ta-nımlaması Batılılar tarafından yapıldığı için bölgenin yapay bir oluşum olduğu araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. Bölgenin sınırları, hangi alanı kapsadığı, hangi devletleri içerdiği, tanımlamasını hangi olgu-ya (tarihsel, coğrafi, kültürel vb.) göre yapılacağı kişiden kişiye, bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir.⁴⁸ Bölgenin tanımlaması üzerine yapılan tartışmaların karmaşasına girmeden bir bölgesel düzen tanımlaması yap-mak için tanımlama üzerine yapılan yorumların içerisinden genel veya ortalama bir tanımlamayı verili kabul edip onun üzerinden hareket edilme-lidir. Bu çerçevede bu çalışmada Ortadoğu denildiğinde; Mağrib, Maşrik (Levant) ve Körfez alt bölgelerinden oluşan, coğrafi sınırları Fas’tan İran’a

⁴⁸ Ortadoğu bölgesinin tanımlaması ve coğrafi sınırlarının nasıl belirlenmesine dair yapılan tartışmalar için bkz. Nikki R. Kiddie, “Is There a Middle East?,” *International Journal of Middle East Studies* 4, no. 3 (Temmuz 1973): 255-271; James P. Piscatori ve R.K. Ramazani, “The Middle East,” içinde *Comparative Regional Systems: West and East Europe, Nort America, The Middle East, and Developing Countries*, der. Werner J. Feld ve Gavin Boyd (New York: Pergamon Press, 1980): 274-299.

uzanan, içerisinde Arap devletlerini ve İıran, Türkiye ve İsrail gibi Arap olmayan  devleti içeren, Arap kültürü, İslami kültürü ve Osmanlı ve Sa-fevi İmparatorluklarının tarihsel mirasının hakim olduğu bölge kastedilmektedir. Tanımlanan bölgenin farklılıkları olmakla birlikte dışarıdan bir bütün olarak algılanması, işbirlikleri, çatışmaları, tarihsel gelişimleri, dil ve din ve ideolojik paylaşımları, benzer olay ve olgulardan etkilenmeleri gz önüne alınarak bir bütün olarak ele alınmaktadır.

Ortadoğu'ya dair bu verili tanımlamayı yaptıktan sonra bölgesel düzen şöyle tanımlanabilir: "içsel ve dışsal olarak kendine zgu bir arena olarak tanınan... genel olarak iki aktör tarafından yaratılan ve sürdürülen nispeten düzenli ve yoğun etkileşim biçimleri."⁴⁹ Bir diğer ifadeyle bölgesel düzen, belirli bir bölgenin aktörleri arasındaki müzakereler, ortak varsayım, normlar ve kurumların oluşturduğu çeşitli etkileşim biçimleri yani bölgeyi oluşturan dinamikler veya dinamikler bütünüdür.⁵⁰ Bu çerçevede düzen  olgu üzerinden tanımlanabilir: yapı (structure), süreç (process) ve odak (focus). Yapı, bölgedeki devletler arasındaki ilişkinin baskın modeller/biçimleri (dominant patterns) olarak tanımlanabilir. Süreç, bu modeller içerisinde ilişkilerin doğası; ittifaklar, koalisyonlar, cepheler ve işbirliği, rekabet, çatışmalar gibi bölgenin yapısal özellikleridir. Odak ise belli ilişkilerdeki belli hakim konuların derecesi, bölge dinamiklerinin üzerinde şekillendiği merkezdir. Dolayısıyla odak, sistem yapısının ana özelliğini yansıtır.⁵¹ Odağın nasıl belirleneceği araştırmacılar arasında farklılaşmaktadır. Fakat bu çalışmada Tareq Ismael'in belirlediği üzere bölge siyasetinde ne çıkan konuları ve bölge siyasetini şekillendiren olgular olarak ele alınmaktadır. Odak tek bir konu veya olgu olabileceği gibi pek çok konu ve olgudan da oluşabilir. Bölgesel düzendeki değişimi daha net ortaya koyabilmek için tarihsel bir yol izlenecek ve çoğunlukla Ortadoğu'da bölgesel düzeni tarihsel olarak ele alan Tareq Ismail, Raymond Hinnebusch, Paul Salem ve Louise Fawcett gibi araştırmacıların çalışmalarından yararlanılacaktır. Bu çerçevede çalışma bölgesel düzendeki değişimi tarihsel

---

⁴⁹ Tareq Y. Ismael, "Regional Dynamics and International Relation in the Middle East," içinde *International Relations of the Contemporary Middle East: A Study in World Politics*, der. Tareq Y. Ismael (Syracuse University Press, 1986), 41.

⁵⁰ *Interregnum: The Regional Order in the Middle East and Nort Africa: After 2011*, MENARA Final Reports, no. 1 (şubat 2019), 6.

⁵¹ Tareq Y. Ismael, *International Relations of the Contemporary Middle East*, 41-42.

olarak ele almakla birlikte daha çok 2000 sonrası oluşan “Yeni Ortadoğu” düzenine odaklanmaktadır.

Yeni Ortadoğu’yu anlamak için “eski”nin ne olduğu ve nasıl işlediği, nasıl bir fark oluştuğunu görmemiz açısından önemlidir. 2000 öncesi Eski Ortadoğu düzeni üç başlık altında ele alınabilir: Kolonyal Dönem (1920-1955), Arap Milliyetçiliğini Yükselişi ve Düşüşü: Nasır Çağı (1956-1970), Arap Üçgeninden Ayrı Barışa: Çok Merkezli Arap Dünyası (1970-2000).⁵²

Kolonyal Dönem, Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı sonrası yıkılmasıyla, Avrupalılar tarafından Vestfalya devletler sistemine göre yeniden düzenlenen bölgeyi ifade etmektedir. Bu dönem bölgede ulus-devlet olarak dizayn edilen devletlerin her biri halen Avrupalı devletler tarafından kontrol edilmektedir. Bu nedenle bu dönem çoğunlukla *sistem öncesi kolonyal dönem* olarak adlandırılır. Fakat bu dönem II. Dünya Savaşı ile birlikte değişmeye başlamıştır. Savaş sonrası nispeten bağımsızlığını kazanan Arap devletleri Batı egemenliğini zayıflatmıştır. Böylelikle devlet sisteminin oluşmaya başladığı yarı bağımsız ve anti-emperyal bir sistem ortaya çıkmıştır. Nitekim bu dönem Arap devletlerinin Arap Ligi etrafında işbirliği geliştirmeye çalıştığı, Arap-İsrail çatışması üzerinden Arap milliyetçiliğinin bölgesel kimliği ve politikayı belirlediği bir dönemdir.⁵³ 1945-56 arası olarak tarihlendirilen bu dönemde I. Arap-İsrail Savaşı’nın kaybedilmesiyle Arap milliyetçiliğinin ve anti-emperyalizmin yükselişi gibi olay ve olguların tetiklemesi sonucu olarak Cemal Abdünnasır, 1956 Süveyş Krizi ile birlikte Arap milliyetçiliğinin sesi ve bölgesel ana düzenleyici olarak öne çıkmıştır. 1956-1970 arası dönem çoğunlukla Nasır’ın liderliğini yaptığı Arap birliği ve Arap milliyetçiliği ideolojisi üzerine kurulan bir yapı üzerinde bölge politikasının odağını Arap-İsrail çatışmasının oluşturduğu bir bölgesel düzen hâkimdir (*Arap Milliyetçiliğini Yükselişi ve Düşüşü*). Arap milliyetçiliği veya Nasirizm’in merkezi rolü bölge politikasında ve problemlerin üzerinden gelmek amacıyla bölge insanlarını ve devletlerini ortak hareket ettirmesi ve dış müdahaleyi nispeten aza indirerek bölgenin kendi

⁵² Bölümlendirmeye dair ayrıntılı bilgi için bkz. Tareq Y. Ismael, *International Relations of the Contemporary Middle East*, 41-42; Raymond Hinnebusch, “The Middle East Regional System,” içinde *The Foreign Policies of Middle East States*, der. Raymond Hinnebusch ve Anoushiravan Ehteshami (London: Lynne Rienner Publishers, 2002).

⁵³ Tareq Y. Ismael, *International Relations of the Contemporary Middle East*, 43, Hinnebusch, “The Middle East Regional System,” 34-35.

kaderini kontrol etmesini sağlamasıdır.⁵⁴ Fakat 1967 yenilgisi ve 1970’de Nasır’ın ölmesinin ardından Arap milliyetçiliği ideolojisi gücünü kaybetmiş, bölgede lider boşluğu doğmuş, güç dengesi değişmiş ve yeni bölgesel ekonomi politikası doğmuştur. Bu olguların hepsinin sonucunda ise bölgede çok merkezli, parçalı bir bölgesel işbirliği düzeni oluşmuştur. (*Arap Üçgeninden Ayrı Barışa: Çok Merkezli Arap Dünyası*).⁵⁵ Bunun sonucunda bölgenin merkezi odağı Arap-İsrail çatışması etkisini kaybetmiş ve Batı Sahra, İran Devrimi, Irak-İran Savaşı, Etiyopya-Somali çatışması, Lübnan İç Savaşı gibi yeni odaklar ortaya çıkmıştır. Bu dönem bölgenin ortak odak çerçevesinde hareket etmek yerine yerel işbirliği veya çatışmalar etrafında odaklandığı çok merkezli ve çok odaklı bir yapı hâkimdir. Bölgesel düzendeki bu parçalanma en çok yeni ekonomi politik sayesinde yükselen Körfez bölgesi ve İsrail’e fayda sağlamıştır. Ayrıca bölgesel düzendeki çok merkezlilik ve çok odaklılık, dış etkene karşılık ortak direnç sağlayan Arap işbirliği olgusunu zayıflatmış ve bölgeyi dış müdahalelere daha açık hale gelmiştir.⁵⁶

Nasır’ın ölümü ile birlikte Mısır’ın liderlik koltuğundan düşmesi sonucu bölge politikalarında Mısır, Suudi Arabistan ve Suriye’nin etkin olduğu üçlü Arap koalisyonu ortaya çıkmıştır. Sedat, Faysal ve Esad arasında bölüşürülen liderlik 1973 Savaşı, 1973 Petrol Ambargosu ve Mısır-İsrail barışı sonucu yeniden değişmiştir.⁵⁷ Nasır’dan sonra Mısır devlet başkanı olan Enver Sedat’ın daha ılımlı ve Batı yanlısı bir kişiliğe sahip olması aynı zamanda Mısır’ın ekonomik ve askeri gücünün bölgesel liderliği sürdürme noktasında yeterli gelmemeye başlaması bölgede önemli bir güç boşluğu yaratmıştır. Bu çerçevede Mısır’dan boşalan lider koltuğuna milliyetçi Libya, Suriye, Irak ve finansal gücünü 1973 petrol ambargosu ile kanıtlayan Körfez ülkeleri aday olmuştur. Mısır’dan boşalan lider boşluğu üzerine yapılan mücadelede ise finans güçleri ve ABD ile olan yakın ilişkileri sayesinde Körfez ülkeleri galip çıkmıştır. Nitekim Soğuk Savaşın bitmesi ile Arap milliyetçiliği kampında yer alan ülkeler en büyük destekçilerini kaybetmiştir. Aynı zamanda Sovyetler Birliği’nin dağılması ve Körfez Savaşı ile gücünü kanıtlayan ABD’nin dünyada tek hegemon

---

⁵⁴ Raymond Hinnebusch, “The Middle East Regional System,” 35-40.

⁵⁵ Tareq Y. Ismael, *International Relations of the Contemporary Middle East*, 59.

⁵⁶ Tareq Y. Ismael, *International Relations of the Contemporary Middle East*, 59-64.

⁵⁷ Raymond Hinnebusch, “The Middle East Regional System,” 41-42.

olarak yükselmesi, Irak, Suriye ve Libya gibi ülkelerin bölgesel gücünü sınırlandırmıştır. Bölgesel anlamda ortaya çıkan diğer önemli gelişmeler ise 1979'daki Mısır-İsrail ile 1994'teki Ürdün-İsrail anlaşmalarıdır. Yaşanan bu gelişmeler Filistin meselesinin bölgedeki merkez çekirdek olma özelliğini kaybetmesini sağlamıştır. İsrail-Arap çatışması sonucunda Mısır'ın geri çekilmesi, Sovyetlerin dağılması ve ABD hegemonyasında liberal değerlerin ön plana çıktığı yeni dönemde Arap milliyetçiliği etkisini yitirmiştir. Buna mukabil 1979 İran Devrimi, Sovyetlerin Afganistan'ı işgal etmesi ve Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerinin bölgede güç kazanması ile birlikte İslami ideoloji ve İslami hareketler güç kazanmıştır. Nitekim Körfez ülkeleri açtıkları okullar, üniversiteler ve medya kanalları vasıtasıyla İslam ülkelerinde önemli bir etki yaratmaya başlamıştır. Bu sayede el-Kaide gibi terör örgütleri ve İhvan gibi İslami siyasetle hareket eden yapılar önemli güç devşirmiştir.⁵⁸ Siyasal İslam'ın yükselmesi Filistin meselesinde Arap milliyetçiliğinin yerini sadece Araplarla sınırlı olmayan bütün İslam âlemini içine alan İslamcı bir bakışın hâkim olmasına neden olmuştur. 2000'lerden itibaren bölgeye Arap olmayan iki yeni gücün dâhil olması yeni bir Ortadoğu yaratmıştır.⁵⁹

1979 İran Devrimi ile birlikte önemli bir kimlik değişimi yaşayan İran, Velâyet-i Fakih yönetimi altında ve Şîî İslam anlayışının kendisine kazandırdığı yeni misyon ile birlikte Şah yönetiminin tam tersi bir şekilde bölge politikasına müdahil olmaya başlamıştır. ABD-İran arasındaki kötü ilişkiler İran dış politikasının daha agresif olmasına ve savunmasını İran dışında başlatmasına neden olmuştur. Eski rejimin aksine yeni rejim, savunmasını dışarıdan başlatmak için bölgede Hizbullah gibi mobilize edebileceği önemli bir Şîî nüfus avantajına sahiptir. Nitekim 1991 ve 2003 ABD müdahaleleriyle Irak'ın zayıflatılması İran'a bölgede etkinliğini artırma imkanı tanımıştır.⁶⁰ Türkiye'nin bölgeye dönüşü ise 1991 Körfez Savaşı

⁵⁸ Paul Salem, "The Recurring Rise and Fall of Political Islam," içinde *Rocky Harbors: Taking Stock of the Middle East in 2015*, der. Jon B. Alterman (Center for Strategic & International Studies: Washington, 2015): 29-38; Raymond Hinnebusch, "The Middle East Regional System," 30-50; Raymond Hinnebusch, *The International Politics of the Middle East* (Manchester: Manchester University Press, 2004), 39-44.

⁵⁹ Paul Salem, "The Middle East. Evolution of a Broken Regional Order," *Carnegie Middle East Center*, no. 9 (Haziran 2008): 1-9.

⁶⁰ Barış Doster, "Bir Bölgesel Güç Olarak İran'ın Ortadoğu Politikası," *Ortadoğu Analiz* 44, (Ağustos 2012): 45-51.

ve Suriye'nin PKK'ya verdiği destekle başlayan ve 2003'te ABD'nin Irak müdahalesi gibi olaylar sonucunda hem bölge dinamiklerinin hem de yeni bir Kürt jeopolitiğinin oluşmasının sonucudur. Fakat 2002 yılında iktidara gelen AKP hükümeti sahip olduğu İslami kimlik ve bölgenin yeni jeopolitiği nedeniyle Ortadoğu politikasında önemli bir değişim yapmak zorunda kalmıştır. Kendisini artık bir Ortadoğu ülkesi olarak konumlandıran Türkiye, bölge politikalarına daha fazla müdahil olmaya başlamıştır.⁶¹ Bu çerçevede 2000 sonrası Yeni Ortadoğu milliyetçiliğinin güç kaybettiği, İslamcı söylemin güç kazandığı bir dönem olarak tezahür etmiştir. Bununla beraber İran'ın dışarıda kaldığı, Türkiye'nin geleneksel Ortadoğu siyasetinden uzak durmayı seçtiği, İsrail düşmanlığı ve Sovyet-ABD politikalarının bölgede temsilciliğini yapan Arap Ortadoğusu olma özelliğini kaybetmiş, İran ve Türkiye'nin bölge siyasetinde aktif rol üstlendiği yeni bir Ortadoğu düzeni ortaya çıkmıştır.⁶²

2000'lerin ortalarına kadar ABD'nin bölgede hegemon aktör olarak bölgeyi domine etmesi İran ve Türkiye'nin bölge politikalarında aktif rol oynamasını sınırlandırmıştır. Fakat ABD'nin 2003 Irak müdahalesinin bölgeye getirmiş olduğu ağır yükler, ABD'nin Irak müdahalesi ile oluşturmaya çalıştığı yeni Ortadoğu düzeni girişiminin ve Arap dünyasını demokratikleştirme sürecinin (en azından şimdiye kadar) başarısız olması, Arap-İsrail barış girişimlerinin başarısızlığı, ABD ekonomisinde Ortadoğu petrolünün payının azalması, Irak'ta ortaya çıkan güç boşluğunun yarattığı Sünni-Şii mücadelesi, Kürt hareketlenmesi, el-Kaide ve diğer terör örgütlerin bölgede güç devşirmeye başlaması bölgesel düzeni ve jeopolitiği etkilemiştir.⁶³ Obama döneminden itibaren ABD'nin bölge politikasının yeniden mevzilenme üzerine inşa edilmesi sonucu ortaya çıkan güç boşluğu birçok aktör tarafından doldurulmaya çalışılmıştır. Ayrıca İran'ın bölgede etkinliğinin artması, tepkisel anlamda Suudi Arabistan'ın liderlik ettiği bir Sünni bloğun oluşmasına neden olmuştur.

---

⁶¹ Bayram Sinkaya, "Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi," *Adam Akademi* 1, (2011): 79-100.

⁶² Paul Salem, "The Middle East. Evolution of a Broken Regional Order," 1-22; Louise Fawcett, "Alliances and Regionalism in the Middle East," içinde *International Relations of the Middle East*, der. Louise Fawcett (Oxford University Press: Oxford, 2016): 197-217.

⁶³ Itamar Rabinovich, "Israel and the Changing Middle East," *Middle East Memo* 34 (Ocak 2015), 2.

2010'un sonlarında Tunus'ta başlayan Arap ayaklanmaları ile birlikte bölgesel düzen güç dengelerinin değişmesi paralelinde şekillenmiştir. Nitekim Arap ayaklanmalarının bölge ülkeleri üzerindeki etkisi üzerine yapılan bütün çalışmalarda Ortadoğu'daki bölgesel düzen değişken, stabil olmayan, devletlerin toprakları üzerindeki egemenliklerini kaybettiği, bölge sınırlarının anlamsızlaştığı, güvenliğin olmamasından kaynaklı güvenlik arayışının arttığı, terör örgütlerinin etkin olduğu bir tasvir üzerine inşa edilmektedir.⁶⁴ İsrail ve Suudi Arabistan dahil bölgede pek çok ülkenin hâzırılıksız yakalandığı bu yeni durum bölgede güvenlikçi bir perspektifin hakim olmasına neden olmuştur.

Arap ayaklanmaları ile birlikte bölgedeki iç savaşlar, vekalet savaşları Libya, Suriye, Yemen ve Irak gibi birçok bölge ülkesini başarısız devlet statüsüne taşımıştır. Bu durumda birçok bölge devletinin topraklarının bütünlüğü ve bu topraklar üzerindeki egemenlikleri tartışmalı hale gelmiştir.⁶⁵ Bu çerçevede etnik, mezhepsel, sivil, kabilesel ve yabancı güçlerden oluşan pek çok devlet-dışı aktörün şiddet içeren ve politik yollarla teritoryal hakimiyet peşinde koştuğu bir düzen oluşmuştur. Nitekim Libya, Yemen, Irak ve Suriye'de silahlı grupların sınırları aşan İhvan ve muadili İslamcı grupların politik yollarla teritoryal hakimiyet ve egemenlik iddiaları ile politik kurumlar ve hükümetler kurması veya kurma çabası bölgede sadece devlet-toplum ilişkilerini değil aynı zamanda bölge düzenini de değiştirmiştir. Bölgesel anlamda gerçekleşen bu tür değişimler İsrail, Suudi Arabistan, İran ve Türkiye gibi bölgesel aktörlerin bölgeye yönelik daha agresif politikalar yürütmesine neden olmuştur. Türkiye Katar ile birlikte İhvan ve Özgür Suriye Ordusu'nu desteklerken, İran ise Hizbullah ve Husiler gibi Şii grupları desteklemiştir. Türkiye ve İran'ın Suudi Arabistan ve İsrail'in kendisine doğrudan tehdit olarak algıladığı grupları desteklemesi sonucunda İsrail ve Suudi Arabistan, ilk başlarda birbirlerinden ayrı olarak, bölgede İran'ın güç devşirmesine ve İhvan'ın politik güç kazanmasının önüne geçmeye dair politika yürütmüştür.⁶⁶

⁶⁴ Arap Baharına dair geniş bir analiz için bkz. Nurullah Ardic, "Arap Baharı'nı Anlamak: Adalet, Onur, Din ve Küresel Siyaset," içinde *Türk Dış Politikası Yıllığı 2011*, der. Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Ali Resul Usul (Ankara: SETA Yayınları, 2012): 89-135.

⁶⁵ *Interregnum*, 12.

⁶⁶ *Interregnum*, 15-16.

Mısır'da yönetime gelen İhvan'ın askeri darbe ile iktidardan uzaklaştırılmasına ve yeni iktidarı oluşturan Sisi'nin ayakta kalmasına İsrail ve Suudi Arabistan farklı şekillerde destek vermiştir. Suriye'de İran'ın güç kazanmasının önüne geçmek için ikili farklı şekillerde mücadele etmektedir. Özellikle 2015'te ABD'nin İran ile nükleer anlaşmayı imzalaması sonucu güvenlik bağlamında aynı hassasiyetleri paylaşan iki ülke benzer tepkiler vermiştir. Bu çerçeveden bakıldığında İsrail ve Suudi Arabistan'ın bölgede var olan eski statükoyu korumaya veya yeniden tesis etmeye çalıştıkları, Arap ayaklanmaları sonrası aynı olgu ve aktörlerden tehdit algıladıkları ve ABD'nin bölge politikasının nasıl olması gerektiğine dair aynı kanıyı taşıdıkları görülmektedir.⁶⁷ İsrail ve Suudi Arabistan'ın algıladıkları tehditlerin kalıcı olması, Arap ayaklanmalarının bitmemesi, bölgenin halen yeni değişimlere gebe olduğu ve bu değişimlerin İsrail ve Suudi Arabistan için yeni tehdit içerikli problemler yaratacağına dair beklentiler⁶⁸ ile Obama dönemi ABD politikasının yarattığı güvensizlik gibi faktörler iki ülkenin bölgede oluşmaya başlayan düzeni kendi lehlerine olacak şekilde biçimlendirmek için ikili ilişkilerini daha kalıcı ve kurumsal bir zemine oturtma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu noktada İsrail ve Suudi Arabistan yaklaşmasını mümkün kılan etkenleri açıklamak, bölgesel düzenin yarattığı sonuçların iki ülke üzerindeki etkisinin ve ilişkilerin gelişimine katkısının daha iyi görülmesini sağlayacaktır.

2.1. ABD'nin Ortadoğu Politikası ve İran'ın Artan Nüfuzu

ABD'nin Ortadoğu politikasını farklı dönemde farklı unsurlar etkilemiştir. Soğuk Savaş boyunca bu politikayı Sovyet yayılcılığı şekillendirmiş, Washington bu anlamda Ortadoğu'da komünist bloka karşı ittifaklar inşa etmiştir. Suudi Arabistan, İran, Türkiye ve İsrail bu politikanın en önemli aktörleri olarak görülmüştür. Nixon doktrini ile Suudi Arabistan ve İran ABD'nin bölgedeki en önemli müttefikleri arasında yer alırken 1979 İran devrimi bu süreci yerle bir etmiştir. Devrim öncesi ABD'nin önemli bir müttefiki olan İran devrim sonrasında bölgede ABD karşıtı politikaların

---

⁶⁷ Itamar Rabinovich, *Israel and Arab Turmoil* (2014); Paul Salem, "The Middle East in 2015 and Beyond: Trends and Drives," *Middle East Institute Policy Focus Series*, Kasım 2014: 1-17.

⁶⁸ Marwan Muasher, "The Next Arab Uprising: The Collapse of Authoritarianism in the Middle East," *Foreign Affairs*, Kasım/Aralık, 2018.

üretildiği merkez konumuna gelmiştir. 1979’da yaşanan gelişmeler bölgesel düzenin ve jeopolitiğin değişmesine yol açmıştır. Afganistan’ın Sovyetler Birliği tarafından işgali, İran Devrimi ve Kabe baskını bölgenin stratejik çevresini değiştirmiştir. 1977’de Enver Sedat İsrail meclisi Knesset’te bir konuşma yapmış ve 1979’da Camp David’de İsrail’i tanımıştır. Bu durum İsrail’e karşı direnen Mısır imajını ortadan kaldırarak bir güç boşluğu oluşturmuştur. Bu boşluk İran’ın stratejik planlarıyla doldurulmuş ve 1979 sonrası İran İsrail’e karşı direnen lider ülke olmuştur.⁶⁹

Bu durum Washington’ın Suudi Arabistan’a yönelik politikasını değiştirmiş, Riyad-Washington arasındaki işbirliğini daha da güçlendirilmiştir. Nitekim 1979 sonrası Suudi Arabistan dış politikasında İsrail karşıtlığını yumuşatmış ve İran’ı sınırlandırmayı incelemiştir. Benzer şekilde Afganistan’da Sovyetlerin tehdit oluşturması da Körfez’in İsrail-Filistin meselesine bakışını etkilemiştir. Öyle ki 1979 öncesi Filistin’e yönelik ekonomik ve siyasal olarak sağlanan destek azaltılarak Afganistan’daki mücahitlere transfer edilmiştir.⁷⁰

Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte Washington nezdinde bölgede Sovyet tehdidi kalmamasına rağmen İsrail’in güvenliği, enerji güvenliği, hegemonyanın ispatı, “liberal demokrasinin ihracı” gibi birçok sebepten ötürü ABD bölge politikalarını yeniden gözden geçirmiştir. Bu anlamda bölgedeki Saddam gibi revizyonist aktörlerle mücadele ABD’nin birincil önceliği olmuştur. 2000’li yıllarda ABD’nin bölge politikası reaktif ve reaksiyoner bir biçime bürünmüştür. Nitekim 11 Eylül saldırıları ile birlikte ABD Ortadoğu’ya refleks olarak daha fazla askeri müdahalede bulunmuştur. Bu durum bölgede 1979’dan beri yükselen İran nüfuzunun giderek artmasına neden olmuştur.

ABD’nin 2003 yılında Irak’ı işgal etmesi ile birlikte Tahran’ın Bağdat’taki nüfuzu gittikçe artmıştır. Özellikle Maliki döneminde bu durum rahatlıkla gözlemlenmektedir. Ayrıca Haşdi Şabi gibi İranlı birçok milisin bünyesinde barındığı oluşumların Irak’ta merkezi yönetime meydan okuması da bu minvalde okunmalıdır. Dolayısıyla ABD’nin bölgeye yönelik askeri müdahaleleri İran’ın elini güçlendirmiştir. Yaklaşık % 60-65’i Şii olan bir

⁶⁹ Uzi Rabi ve Chelsi Mueller, “The Gulf Arab states and Israel,” 580.

⁷⁰ “The Gulf States and Israeli- Palestinian Conflict Resolution,” *Baker Institute Policy Report*, Rapor 61, (Eylül 2014), 4.

Irak'ın işgal edilmesi İran'ın halihazırda elde ettiği gücü daha fazla kurumsallaştırmıştır ve bu durumun sonucunda Suudi Arabistan-İran arasında 1979 yılından beri süren güç mücadelesi daha da şiddetlenmiştir. Kimilerine göre “Soğuk Savaş” olarak adlandırılan bu güç mücadelesinde⁷¹ Suudi Arabistan birçok aktörle işbirliğine giderek Tahran'ın bölgesel nüfuzunu kırmaya yönelik stratejiler geliştirmiştir. Uzi Rabi ve Chelsi Mueller'in iddiasına göre 2003 Irak işgali sonrası Suudi Arabistan-İran arasındaki Soğuk Savaş'ın artması Suudi Arabistan-İsrail arasındaki güvenlik ve istihbarat alanlarındaki gizli işbirliğini arttırmıştır.⁷² Dolayısıyla Irak'ın ABD tarafından işgali bölgedeki güç dengesini İran lehine değiştirmiştir. İran'ın hız kazanan nükleer çalışmalarının bölgedeki tehdit algılamasını arttırması ile başta Irak ve Lübnan'da Hizbullah olmak üzere İran'ın güçlenmesi Şii-Sünni güç dengesini radikal biçimde değiştirmiştir. Tüm bunlarla beraber İkinci Lübnan savaşında İsrail'in kısmi yenilgisi, Filistin seçimlerinden Hamas'ın galip çıkması ve İsrail açısından radikal grupların lehine işlemesi muhtemel uluslararası ve bölgesel değişimler İsrail tarafından kabul görmeyen Prens Abdullah tarafından sunulan barış girişiminin yeniden gündeme gelip bu defa Riyad'daki Arap Zirvesi'nde 2007'de tekrar kabul edilmesinin yolunu açmıştır. Son tahlilde ABD'nin bölge politikasındaki radikal değişimin işaretleri İran'ın nüfuzunu arttırmasına neden olmuştur ve bu durum Suudi Arabistan ve İsrail tarafından şaşkınlık ve kaygıyla karşılanmıştır.⁷³ Bu anlamda Obama döneminde İran'ın uluslararası ve bölgesel sisteme normal bir devlet olarak entegre edilme çabası İsrail-Suudi Arabistan'ı yakınlaştıran bir gelişme olarak okunabilir. Nitekim Obama dönemi ABD'nin bölge politikası birçok akademisyene göre radikal biçimde değişikliğe uğramıştır. Özellikle 2008'deki ekonomik kriz sonrası ABD'nin bölgeye yönelik bakışı sorgulanmış, bu anlamda ABD izolasyon politikalarını gündeme getirerek bölgedeki düzenin bölgedeki müttefikleri aracılığıyla kurulmasını öncelemiştir. Diğer bir deyişle Obama döneminde ABD'nin bölge politikası bölgesel düzenin kurulması, korunması ve geliştirilmesi noktalarında sorumluluğu müttefiklerine bırakan bir vizyonla şekillenmiştir. Bu durumda Suudi Arabistan ve İsrail artan İran tehdidinin

---

⁷¹ Atena Panaite, *Cold War in the Middle East: Iran and Saudi Arabia*, (Master's Thesis, Miami University, International Relations Department, 2017).

⁷² Uzi Rabi ve Chelsi Mueller, “The Gulf Arab states and Israel,” 576–592.

⁷³ Yoel Guzansky ve Sigurd Neubauer, “Israel and Saudi Arabia,”

bir parametresi olduğu değişen bölgesel düzende gizli bir yakınlaşmaya gitmiştir.

2.2. Güvenliğin Dönüşümü

Değişen bölgesel düzenin birinci parametresi olan ABD'nin bölge politikası sonucu bölgedeki birçok devletin yapısı (Irak örneğinde olduğu gibi) değişmiştir. Bölgedeki geleneksel devlet merkezli güvenlik tehditleri devlet dışı aktör merkezli güvenlik tehditlerine evrilmiştir. ABD'nin Obama döneminde olduğu gibi sorumluluk almayarak bölge politikalarına müdahil olmayışı bölgedeki güvenliği ve ittifak zincirlerini etkilemiştir. Örneğin ABD, Suriye'de askeri müdahale seçeneğini kullanmayarak bölgede bir kaos oluşturmuştur. Bu kaos ortamından DAİŞ gibi terör örgütleri kısa süreliğine fayda sağlarken uzun vadede PYD gibi terör örgütleri Suriye'de kurumsallaşmıştır. Dolayısıyla ABD'nin bölge aktörlerini bölgesel düzenin inşasına dahil etmediği her politika bölgesel düzeni negatif etkilemiştir. Özellikle Arap ayaklanmaları sonrası Libya, Suriye, Yemen gibi birçok ülke başarısız devlet haline gelmiştir. Dolayısıyla 2010 sonrası yeni oluşan Ortadoğu bölgesel düzen ve jeopolitiginde zayıf Arap devletlerin sayıları artmıştır. Söz konusu ülkelerdeki otoriter rejimlerin çökmesi bölgesel düzen açısından önemli işaretler ortaya çıkarmıştır.

Devlet yapılarının zayıflaması, devlet dışı aktörlerin yükselişi ve toprak taleplerin artışı ile jeopolitik mücadelenin yeni karakteri Yeni Ortadoğu adı verilen bölgesel düzeni tanımlayan üç sütundur.⁷⁴ Söz konusu yeni bölgesel düzende savaş artık daha melez bir hal almış ve güvenlik paradoksal bir forma bürünmüştür. Özellikle devlet dışı silahlı aktörlerin çökmüş devletlere meydan okumasıyla birlikte yükselen radikalizm Suudi Arabistan gibi monarşileri tedirgin etmiştir. Bu anlamda el-Kaide, DAİŞ, Husiler gibi devlet dışı silahlı aktörler Suud rejimi için doğrudan güvenlik tehditi oluşturmuştur. İsrail açısından da tehdit olarak görülen bu aktörler Suudi Arabistan-İsrail yakınlaşmasını daha anlamlı kılmaktadır. Dolayısıyla 2010 yılında başlayan Arap ayaklanmaları Ortadoğu'daki düzen ve jeopolitiği sarsmış, Tunus, Mısır ve Libya'daki diktatörlerin iktidardan

⁷⁴ Murat Yeşiltaş ve Burhanettin Duran, "Ortadoğu'da DDSA'ların Yükselişi," içinde *Ortadoğu'da Devlet Dışı Silahlı Aktörler: Terör Örgütleri, Milisler, Vekil Güçler*, (der.) Murat Yeşiltaş ve Burhanettin Duran (Ankara: SETA Kitapları, 2018), 9-27.

uzaklaştırılmasıyla rejim güvenliği konusunda birincil tehditler hisseden Körfez monarşileri İsrail'e yönelik politikalarını tekrar gözden geçirmiştir. İnan'ın Arap ayaklanmalarını 1979 Devrimi ile zdeştirmesi ve medya aracılığıyla Arap monarşilerindeki halkları kışkırtması Suudi Arabistan ve diğer monarşileri İsrail'e yaklaştırmıştır. Nitekim güvenlik bağlamında ABD'ye bağımlı olan bu aktörler Washington'ın Obama dönemi büyük (grand) stratejisine bağlı olarak pasif politikalar izlemesinden oldukça rahatsız olmuştur. Bu durum ilk olarak Suudi Arabistan'ın inisiyatif olarak iddialı bir dış politika izlemesine neden olmuştur. İkinci olarak bölgede İnan karşıtı cephenin daha belirgin bir hale gelmesine sebebiyet vermiştir. Bu cephede İsrail, Suudi Arabistan'ın İnan ile mücadelesinde önemli bir aktör olarak görülmüştür. Ayrıca Arap ayaklanmaları sonrası değişen bölgesel düzen ve jeopolitik paralelinde Suudi Arabistan başta olmak üzere Körfez lkelerinin İsrail-Filistin çatışmasına yönelik politikaları değişmiştir. Diğer bir deyişle İsrail-Filistin atışmasının sonlandırılması ve Ortadoğu barış süreci Suudi Arabistan ve Körfez lkelerinin dış politika yapımında merkezi olmaktan çıkmıştır.⁷⁵

Arap ayaklanmalarıyla oluşan yeni bölgesel düzen ve jeopolitik İsrail-Suudi Arabistan yakınlaşmasını sağlamıştır. Ortak pozisyon alınan konular arasında İhvan, DAİş gibi terör örgütleri ve İnan gibi bölgesel statükoya meydan okuyanlar bulunmaktadır. Zikredilen meydan okumalar Suudi Arabistan'ın tehditleri fırsatlara çevirmeyi hedefleyen reaktif yönelimli bir dış politika izlemesine yol açmıştır.⁷⁶ Bu dış politik yaklaşım ve bölgesel statükonun korunması gibi hedefler Suudi Arabistan'ın İsrail ile yakınlaşmasını sağlamıştır. İki ülkeyi yakınlaştıran bölgesel düzen çerçevesinde birçok gelişmeden söz edilebilir. Bunlardan bir diğeri de bölgede artan siyasal İslam ve İhvan'ın nfuzudur.

---

⁷⁵ "The Gulf States and Israeli- Palestinian Conflict Resolution," *Baker Institute Policy Report*, Rapor 61, (Eylül 2014): 2.

⁷⁶ Necmettin Acar, "Arap Baharı Sürecinde Ortadoğu'da Güvenlik ve Dış Politika: Suudi Arabistan rneği," *Birey ve Toplum* 8, sayı. 16 (Gz 2018).

2.3. İhvan ve Siyasal İslamın Mobilizasyonu

2010 sonrası bölgesel düzende siyasal İslam'ın yükselmesi Suudi Arabistan ile İsrail'i yakınlaştıran bir diğer unsurdur. Bu anlamda İhvan ve hareketin bölgesel ölçekteki yansımaları Riyad ve Tel Aviv arasındaki işbirliğini güçlendirmiştir. Dolayısıyla iki ülkenin İhvan'a karşı ittifak yürüttüğü rahatlıkla söylenebilir.⁷⁷ Özellikle Mısır'da Mursi iktidarı ile etkinliği artan İhvan bölgesel düzeni değiştirme potansiyeline sahip bir aktör olarak görülmüştür. İhvan'ın Tunus, Ürdün, Suriye, Libya, Yemen gibi bölgedeki önemli aktörlerin de siyasal yapılarını değiştirme potansiyeli bölge siyasetinde kırılmalara yol açmıştır. Riyad ve Tel Aviv bölgesel düzenin İhvan lehine değişimine karşı pozisyon olarak işbirliğine gitmiştir. Bu noktada iki aktörü yakınlaştıran İhvan karşıtlığı farklı gerekçelerle açıklanabilir. Riyad'ın İhvan karşıtlığı rejim güvenliği ile alakalandırılırken Tel Aviv'in İhvan karşıtlığı Hamas'ın mobilizasyonu⁷⁸ ile alakalandırılabilir. İki aktörün İhvan'a karşı hamleleri incelendiğinde birçok gelişmeden söz edilebilir. Tel Aviv yönetimi İhvan'ı bölgesel ve küresel ölçekte destekleyen Katar devletinin bir yayın organı olan Al Jazeera ofislerini kapatmıştır.⁷⁹ Benzer bir karar 2017 yılında Suudi yetkililer tarafından alınmıştır.⁸⁰ Öte yandan Suudi Arabistan Mursi karşıtı gösterileri ve 3 Temmuz darbesini siyasal ve finansal yönden açıkça desteklemiştir.⁸¹ 2014 yılında ise Suudi Arabistan yönetimi İhvan'ı terör örgütü listesine alarak⁸² bölgesel düzene meydan okuyan siyasal İslam'ın en önemli temsilcisini bölgesel ve küresel ölçekte sınırlandırmaya çalışmıştır.

Öte yandan ABD Başkanı Trump'ın İhvan'ı terör örgütü ilan etme girişimlerinin de olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Trump yönetiminin Ortadoğu

⁷⁷ Yoel Guzansky ve Sigurd Neubauer, "Israel and Saudi Arabia."

⁷⁸ "Islamism after the Arab Spring: Between the Islamic State and the nation-state," *The Brookings Project on U.S. Relations with the Islamic World U.S.-Islamic World Forum Papers 2015* (Washington, 2017), 13.

⁷⁹ "Israel moves to shut Al Jazeera's office and ban journalists," *The Middle East Eye*, 6 Ağustos 2017.

⁸⁰ Amanda Erickson, "Why Saudi Arabia hates Al Jazeera s much," *The Washington Post*, 23 Haziran 2017.

⁸¹ İsmail Numan Telci, *Mısır: Devrim ve Karşı Devrim* (İstanbul: SETA Yayınları, 2017), 21.

⁸² Ashraf el-Sherif, "The Muslimbrotherhood and the Future of Political Islam in Egypt," *Carnegie Endowment for International Peace* (Ekim 2014), 5.

politikasının Suudi Arabistan-İsrail yakınlaşması açısından olumlu etkileri olabilir. İki aktörü yakınlaştıran bölgesel düzenin u parametresine yönelik Trump'ın söylem ve eylemleri Suudi Arabistan ve İsrail arasındaki işbirliğini yoğunlaştırmaktadır. Örneğin Trump İsrail ile yapılan nükleer anlaşmadan çekilmiştir. Suudi Arabistan ve İsrail tarafından ortak güvenlik kaygısı olarak görülen İsrail'e yönelik bu hamle ve Trump'ın ilk yurtdışı ziyaretini Suudi Arabistan'da başlatıp İsrail'de sonlandırması Suudi Arabistan ve İsrail yakınlaşmasını hızlandırmıştır ve Trump'ın bu minvalde politikalar izlemesi iki aktörün daha da yakınlaşmasını sağlayabilir. İki lke arasındaki yakınlaşmanın geleceğine dair konuşulması gereken bir diğer mesele Türkiye-İsrail arasındaki gerginliktir. 2010 sonrası bölgesel düzende meydana gelen değişimler ve yaşanan gelişmeler Türkiye ve İsrail'i farklı kutuplara yerleştirmişti. Bu durumda Türkiye genel hatlarıyla halk ayaklanmalarının yanında bir tutum sergilemiş ve İsrail'in Filistin üzerindeki ihlallerini eleştirmişti. Geline nokta iki ülke arasındaki gerginlik gerek Suudi Arabistan-Türkiye ilişkilerini gerekse Suudi Arabistan-İsrail ilişkilerini etkilemiştir. Kaşıki cinayeti ve Katar ablukası başta olmak üzere birçok meselede görüş farklılığına sahip olan Türkiye ve Suudi Arabistan ilişkileri bin Selman'ın siyaseten aktif olduğu 2015'ten beri oldukça durgun profilde seyretmiştir. Bu durum İsrail-Suudi Arabistan yakınlaşmasını daha mümkün kılmaktadır. Diğer bir deyişle İsrail'in Türkiye ile yaşadığı krizler ve Suudi Arabistan'ın Türkiye ile olan ilişkilerindeki problemler Suudi Arabistan- İsrail arasındaki işbirliğini sağlamlaştırmaktadır. Nitekim iki ülke'deki yönetici elit Türkiye'deki iktidarın değişmesi için ortak çalışmalar yürütmektedir.⁸³

3. Sonuç

Bu alışmada İsrail ve Suudi Arabistan yakınlaşmasının sadece bölgede İsrail "tehdidinin" yükselmesi ile açıklanamayacağı iddia edilmiştir. Çalışmaya göre 2000 sonrası bölgesel düzende meydana gelen değişimlerin ortaya çıkardığı sonuçlar İsrail ve Suudi Arabistan yakınlaşmasını mümkün kılmıştır. Bu erevede, İsrail ve Suudi Arabistan yakınlaşmasını sağ-

---

⁸³ Mehmet Solmaz, "Why Saudi Arabia and the UAE are targeting Turkey," *Middle East Eye*, 27 Aralık 2017; David Hearst and Ragıp Soylu, "EXCLUSIVE: Saudi Arabia's 'strategic plan' to take Turkey down," *Middle East Eye*, 5 Ağustos 2019.

layan bölgesel düzendeki değişimler üç temel parametrede özetlenmiştir. Bunlardan ilki ve en önemlisi ABD'nin bölge politikasıyla ilgilidir. Bush ve Obama dönemlerinde Washington'ın izlediği bölge politikası sonucu bölgesel düzen ve güç dengeleri değişmiştir. Özellikle 2003 Irak müdahalesi ve 2015 nükleer anlaşma sonrası İran bölgesel nüfuzunu artırmıştır. Benzer şekilde Obama dönemi ABD büyük stratejisinin ortaya çıkardığı sonuçlar bölgesel ittifakları dönüştürmüştür. Bu minvalde Suudi Arabistan ile İsrail yakınlaşmıştır. Değişen bölgesel düzenin ikinci parametresi ise güvenlik ile alakalıdır. Bu anlamda istikrarlı olmayan devletlerin toprakları üzerindeki egemenliklerini kaybetmeleri, bölge sınırlarının devlet-dışı aktörler tarafından anlamsızlaştırılması ve bölge devletlerinin nispeten güçlü ve merkezi yapılarını kaybetmelerinden kaynaklanan güvenlik problemlerinin artması sonucu aktörler dış politik reflekslerini değiştirmiştir. Bu anlamda DAİŞ, el-Kaide, İran destekli Husiler ve Hizbullah gibi güvenlik problemleri oluşturan aktörlere karşı Suudi Arabistan ve İsrail işbirliği içerisinde girmiştir. Bölgesel düzendeki değişimin üçüncü ve son parametresi olan siyasi İslamcı hareketlerin yükselişi de iki aktörü yakınlaştırmıştır. Bu anlamda İhvan ve muadili İslamcı hareketlerin bölge siyasetinde önemli bir rol oynamaya başlaması İsrail-Suudi Arabistan hattındaki işbirliği işaretlerini daha görünür kılmaktadır.

Kaynakça

- Abadi, Jacob. "Saudi Arabia's rapprochement with Israel: the national security imperativeness." *Middle Eastern Studies* 55, sayı 3, (2019): 433-449.
- Abrams, Elliot. "The Saudis and Israel Again," *Council on Foreign Relations*, 23 Kasım 2017.
- Acar, Necmettin. "Arap Baharı Sürecinde Ortadoğu'da Güvenlik ve Dış Politika: Suudi Arabistan Örneği." *Birey ve Toplum* 8, sayı 16 (Güz 2018): 139-171.
- Ardıç, Nurullah. "Arap Baharı'nı Anlamak: Adalet, Onur, Din ve Küresel Siyaset." İçinde *Türk Dış Politikası Yıllığı 2011*, der. Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Ali Resul Usul, 89-135. Ankara: SETA Yayınları, 2012.

Bahgat, Gawdat. *Israel and the Persian Gulf: Retrospect and Prospect*. Florida: University of Florida, 2006.

Baker Institute Policy Report, Rapor 61, (Eylül 2014).

Black, Ian. "Just Below The Surface: Israel the Arab Gulf States and the Limits of Cooperation." *LSE Middle East Centre Report* (Mart 2019):1-41.

Bureš, Jaroslav. *Main Characteristic and Development Trends of Migration in the Arab World*. Prague: Institute of International Relations, 2008.

Çiçekçi, Ceyhun. *Arap Baharı Sonrası İsrail Dış Politikası: Kavram, Bağlam, Pratik ve Kuram*. İstanbul: Kriter, 2018.

Doster, Barış. "Bir Bölgesel Güç Olarak İnan'ın Ortadoğu Politikası." *Ortadoğu Analiz* 44 (Ağustos 2012): 44-51.

Eisenhower, Dwight D. *The White House Years: Waging Peace, a Personal Account 1956-1961*, New York: Doubleday & Company, Inc. 1960.

Eisenhower's Letter to Edward Lee Roy Elson, EM, WHCF, Official File 116-R, 31 July 1958, (der.) Louis Galambos ve Daun Van Ee, içinde *The Papers of Dwight David Eisenhower, The Presidency: Keeping the Peace*, Vol. XIX (Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 2001), Letter #797, 1027.

el-Sherif, Ashraf. "The Muslimbrotherhood and the Future of Political Islam in Egypt." *Carnegie Endowment for International Peace* (Ekim 2014).

Erickson, Amanda. "Why Saudi Arabia hates Al Jazeera as much." *The Washington Post*, 23 Haziran 2017.

Fawcett, Louise. "Alliances and Regionalism in the Middle East." içinde *International Relations of the Middle East*, (der). Louise Fawcett. Oxford University Press, 2016: 197-217.

Flapan, Simha. *The Birth of Israel: Myths and Realities*. New York: Pantheon Books, 1987.

Guzansky ,Yoel ve Neubauer, Sigurd. "Israel and Saudi Arabia: A Changing Region, a Possible Partnership." *The National Interest*, 24 Temmuz 2014.

- Harel, Amos. "Israeli Military Chief Gives Unprecedented Interview to Saudi," *Haaretz*, 17 Kasım 2017.
- Hinnebusch, Raymond. "The Middle East Regional System." içinde *The Foreign Policies of Middle East States*. (der.) Raymond Hinnebusch and Anoushiravan Ehteshami. London: Lynne Rienner Publishers, 2002: 35-74.
- Hinnebusch, Raymond. *The International Politics of the Middle East*. Manchester University Press, 2004.
- Interregnum: The Regional Order in the Middle East and North Africa: After 2011*. MENARA Final Reports, no. 1 (Şubat 2019).
- Ismael, Tareq Y. "Regional Dynamics and International Relation in the Middle East." içinde *International Relations of the Contemporary Middle East: A Study in World Politics*. (der.) Tareq Y. Ismael, Syracuse University Press, 1986.
- Kiddie, Nikki R. "Is There a Middle East?." *International Journal of Middle East Studies* 4, no. 3 (Temmuz 1973): 255-271.
- Korany, Bahgat ve Fattah, Moataz A. "Irreconcilable Role-Partners?: Saudi Foreign Policy between the Ulama and the US." içinde *The Foreign Policies of Arab States: The Challenge of Globalization*, der. Bahgat Korany ve Ali E. Hillal Dessouki. New York&Cairo: The American University in Cairo Press, 2008.
- Kostiner, Joseph. "Saudi Arabia and the Arab-Israeli Peace Process: The Fluctuation of Regional Coordination," *British Journal of Middle Eastern Studies* 36, sayı 3, Aralık 2009.
- Mann, Joseph. "The Syrian Neo-Baath Regime and the Kingdom of Saudi Arabia." *Middle Eastern Studies* 42, sayı 5 (Eylül 2006).
- Muasher, Marwan. "The Next Arab Uprising: The Collapse of Authoritarianism in the Middle East." *Foreign Affairs*, Kasım/Aralık, 2018.
- Orkaby, Asher. "Rivals with Benefits: Israel and Saudi Arabia's Secret History of Cooperation." *Foreign Affairs*, 13 Mart 2015.
- Örmeci, Ozan. "İsrail-Suudi Arabistan Yakınlaşması Gerçeğe Dönüştürülebilir Mi? Yapısalcı Realist Bir Analiz." *International Journal of Economics, Administrative and Social Sciences (IJEASS)* 1, no.1 (2018 Aralık): 60-100.

- Panaite, Atena. “Cold War in the Middle East: Iran and Saudi Arabia”. Master Thesis, Miami University, International Relations Department, 2017.
- Piscatori, James P., Ramazani, R.K. “The Middle East.” içinde *Comparative Regional Systems: West and East Euorope, Nort America, The Middle East, and Developing Countries*, der. Werner J. Feld ve Gavin Boyd New York: Pergamon Press, 1980, 274-299.
- Quandt, William B. *Saudi Arabia in the 1980s: Foreign Policy, Security, and Oil*. Washington: Brookings Institution Press, 1981.
- Rabi, Uzi ve Mueller, Chelsi. “The Gulf Arab states and Israel since 1967: from ‘no negotiation’ to tacit cooperation.” *British Journal of Middle Eastern Studies* 44, no. 4 (2017): 576-592.
- Rabinovich, Itamar. “Israel and the Changing Middle East.” *Middle East Memo* 34 (January 2015): 1-11.
- Rabinovich, Itamar. *Israel and Arab Turmoil*. London: Hoover Institution Press, 2014.
- Rieger, Rene. “Saudi Arabia’s Relations with Israel and Palestine.” içinde *Saudi Foreign Policy: Conflict and Cooperation*. (der.) Neil Partrick, London: I.B. Tauris, 2016.
- Salem, Paul. “The Middle East. Evolution of a Broken Regional Order.” *Carnegie Middle East Center*, no. 9 (Haziran 2008): 1-22.
- Salem, Paul. “The Middle East in 2015 and Beyond: Trends and Drives.” *Middle East Institute Policy Focus Series*, Ekim 2014: 1-17.
- Salem, Paul. “The Recurring Rise and Fall of Political Islam.” içinde *Rocky Harbors: Taking Stock of the Middle East in 2015*, ed. Jon B. Alterman Center for Strategic & International Studies: Washington, 2015, 29-38.
- Sinkaya, Bayram. “Geçmişten Günümüze Türkiye’nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi.” *Adam Akademi* 1 (2011): 79-100.
- Teitelbaum, Joshua. “Saudi-Israeli Relations: Balancing Legitimacy and Security.” *BESA Center Perspectives*, Paper no. 228 (17 Aralık 2013).
- Telci, İsmail Numan. *Mısır: Devrim ve Karşı Devrim*. İstanbul: SETA Yayınları, 2017.

- Tyler, Patrick. *A World of Trouble: The White House and the Middle East- from the Cold War to the War of the Terror*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2010.
- Weiss, Martin A. “Arab League Boycott of Israel,” *CRS Report*, 25 Ağustos 2017.
- Yamani, Mai. “Two Faces of Saudi Arabia.” *Survival* 50, no. 1 (2008).
- Yaşar, Fatma Tunç, Özcan, Sevinç Alkan ve Kor, Zahide Tuba. *Siyonizm Düşünden İşgal Gerçeğine Filistin*. İstanbul: İHH Yayınları, 2010.
- Yeşiltaş, Murat ve Duran, Burhanettin. “Ortadoğu’da DDSA’ların Yükselişi,” içinde *Ortadoğu’da Devlet Dışı Silahlı Aktörler: Terör Örgütleri, Milisler, Vekil Güçler*, der. Murat Yeşiltaş ve Burhanettin Duran. 9-27. Ankara: SETA Kitapları, 2018.
- Zahlan, Rosemarie Said. *Palestine and the Gulf States*. New York: Routledge, 2009.

İnternet Kaynakları

- “Ex-Saudi intelligence chief reveals secret Israel-Saudi relations,” *The Middle East Monitor*, 11 Şubat 2019.
- “Islamism after the Arab Spring: Between the Islamic State and the nation-state,” *The Brookings Project on U.S. Relations with the Islamic World U.S.-Islamic World Forum Papers 2015* (Washington, 2017).
- “Israel moves to shut Al Jazeera’s office and ban journalists,” *The Middle East Eye*, 6 Ağustos 2017.
- “Israel said to be working with Saudi Arabia on Iran strike plan,” *Times of Israel*, 17 Ekim 2013.
- “Israeli Software Helped Saudis Spy on Khashoggi, Lawsuit Says,” *The New York Times*, 2 Aralık 2018.
- “İsrail basını Veliyaht Prens Bin Selman’a methiyeler dizdi,” *Sabah*, 23 Ekim 2018.
- “Saudi prince in ‘secret meeting’ with Israeli officials,” *The New Arab*, 10 Eylül 2017.

“Saudi prince paid secret visit to Israel: Broadcaster,” *Anadolu Agency*, 8 Ağustos 2017.

“Saudi supported Israel against Hezbollah during 2006 war,” *The Middle East Monitor*, 16 Şubat 2019.

“The Gulf States and Israeli- Palestinian Conflict Resolution,” *Baker Institute Policy Report*, Rapor 61 (Eylül 2014).

“Why Saudi Arabia and Israel oppose Iran nuclear deal,” *Al Jazeera*, 14 Nisan 2015.

Suriye Savaşının Yermuk Filistin Mülteci Kampı Üzerindeki Etkileri

Selim Sezer*

Öz

Bu makalede 2011 yılında başlayan Suriye savaşının başkent Şam'ın dış kısımlarında bulunan Yermuk isimli Filistin mülteci kampı üzerindeki etkileri ele alınmaktadır. 1957 yılında kurulan ve Suriye'deki Filistin mülteci kamplarının en büyüğü olan Yermuk'ta 2012 yılından itibaren iç bölünme ve çatışmalar başlamış, muhalif grupların kontrolüne geçmesi sonrasında kamp hükümet/rejim güçleri tarafından kuşatma altına alınmış, 2015 yılında IŞİD kontrolüne geçmiştir. 2018 yılında Şam periferisine düzenlenen operasyonlar dizisi kapsamında ise Yermuk kampında da hükümet/rejim güçlerinin kontrolü sağlanmıştır. Makalede, bir arka plan ve karşılaştırma zemini olarak 1948'den 2011'e kadar olan dönemde Filistinli mültecilerin kendilerini içinde buldukları çatışmalar ve sosyal-siyasi koşullar kısaca irdelendikten sonra, 2012'den itibaren Yermuk'ta yaşanan süreçler kronolojik açıdan incelenmekte, süreçlere ilişkin farklı tarafların yorumları değerlendirilmekte ve kampta yaşanan süreçlerin hem Suriye savaşının yaşandığı diğer bölgelerdeki süreçlerle, hem de 2011 öncesindeki diğer bölgesel çatışma örnekleriyle benzer ve farklı yanları tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Suriye, Filistin, Mülteciler, Yermuk, UNRWA

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gedik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, orcid.org/0000-0001-7880-8614, selim.sezer@gedik.edu.tr

Effects of the Syrian War on the Yarmouk Palestinian Refugee Camp

Selim Sezer*

Abstract

In this article, we elaborate the effects of the Syrian war, which started in 2011, on the Palestinian refugee camp, called Yarmouk, which is located in the outskirts of the capital city Damascus. Founded in 1957, the Yarmouk camp, which is the largest among the Palestinian refugee camps in Syria, witnessed internal divisions and conflicts in 2012 and was put under siege by the government/regime forces after being captured by opposition forces. It was then captured by ISIS in 2015 and finally recaptured by government/regime forces in 2018 as part of a series of operations over the periphery of Damascus. In this article, first we briefly elaborate the conflicts and social and political conditions in which Palestinian refugees found themselves from 1948 to 2011 as a background and a basis for comparison. This is followed by a chronological examination of the processes experienced in Yarmouk starting from 2012, and the evaluation of the comments of different sides concerning these incidents. Finally, we discuss similarities and differences between the processes experienced in Yarmouk camp and the ones in other regions that the Syrian war affected, as well as the other cases of regional conflicts experienced before 2011.

Keywords: Syria, Palestine, Refugees, Yarmouk, UNRWA

---

* Assist. Prof. , Istanbul Gedik University, Department of International Relations, orcid.org/0000-0001-7880-8614, selim.sezer@gedik.edu.tr

“Çatışmalar başlayıp, savaş Filistinli mültecilerin on yıllardır içinde yaşadığı mahallelerden bazılarını içine aldığında, bu mülteciler, yer değiştirme ve mülksüzleşme travmasını yaşayan yeni bir Filistinliler kuşağı haline geldi. Genç Filistinli mülteciler şimdi, ailelerinin 1948 ve 1967 hikayelerine, yakınlarını, arkadaşlarını, mahallelerini, evlerini ve geçimliklerini kaybetmelerine ilişkin kendi dramatik anlatılarını ekleyecekti.

2011 yılında Yermuk'ta yaşayan 160 bin Filistinli mülteci içinden, 2018 yılında kampın kontrolü için yürütülen savaşın son aylarında halen orada olanlar yalnızca sekiz bin kadardı. Filistinli mülteciler, bir zamanlar inşa ettikleri şeyden o denli gururluydular ve artık orada olmayan şeyler onları o denli etkilemişti ki, Yermuk'tan 'küçük Filistin'imiz' diye bahsedeceklerdi.” (Pierre Krahenbühl, UNRWA Genel Komiseri)¹

1. Giriş

14 Mayıs 2019 Salı akşamı, Halep'in on üç kilometre doğusunda bulunan Neyrab Filistin mülteci kampı, dışarıdan gelen roket saldırılarının hedefi oldu. Birleşmiş Milletler Yakındoğu Filistin Mültecilerine Yardım Ajansı (UNRWA) tarafından iki gün sonra yapılan açıklamaya göre, roket saldırısı kampta yaşayan ailelerin iftar için bir araya geldiği esnada gerçekleşmiş ve dördü çocuk olmak üzere on Filistinli sivil hayatını kaybetmişti. Kuruluş tarafından yapılan yazılı açıklamada, bölgedeki gerilimin son dönemde giderek arttığı vurgulanıyordu.²

Roket saldırısının gerçekleştiği tarih, Ramazan ayına tekabül etmesi dışında iki başka sebepten ötürü de dikkat çekiciydi. Birinci olarak, sekiz yıllık Suriye savaşının az sayıdaki bölge dışında bitmeye yaklaşıyor gibi görüldüğü bir dönemde ve Halep çatışmalarının son bulmasından yaklaşık üç yıl sonra gerçekleşmişti. İkinci olarak saldırı, sembolik bir tesadüf ürünü de olsa, 14 Mayıs'ı 15 Mayıs'a bağlayan akşam yaşanmıştı: Ertesi gün, Ortadoğu genelindeki Filistin mülteci kamplarında yaşayan yüzbinlerce Filistinli, 14 Mayıs 1948'de İsrail devletinin ilan edilmesinden bir gün

¹ Pierre Krahenbühl, “Palestine Refugees in Syria: A Tale of Devastation and Courage,” UNRWA, 14 Mart 2019, <https://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic/palestine-refugees-syria-tale-devastation-and-courage>, Son erişim: 24 Mayıs 2019.

² “UNRWA Condemns the Killing of 10 Civilians in the Palestine Refugee Camp of Neirab in Aleppo,” UNRWA, 16 Mayıs 2019, <https://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic/unrwa-condemns-killing-10-civilians-palestine-refugee-camp-neirab-aleppo>, Son erişim: 16 Mayıs 2019.

sonra başlayan ve *Nakba* (Felaket) olarak adlandırdıkları kitlesel göç ettirme, topraksızlaştırma ve mülksüzleştirme sürecini yürüyüş ve etkinliklerle anacak ve geri dönüş taleplerini dillendirecekti. Ne var ki, bir çatışmanın sonucunda yerlerinden edilmiş olan Filistinliler, bu sürecin başlangıcının yıldönümünde, misafir oldukları bir ülkedeki bir çatışmanın yıkıcı etkisini bir kez daha yaşamıştı.

Neyrab'daki roket saldırısı Suriye'de yaşayan Filistinli mültecilerin ülkedeki savaştan etkilenmesinin ilk örneği olmadığı gibi, savaşın şu ya da bu şekilde içine aldığı tek Filistin mülteci kampı da Neyrab değildi. Nitekim ülkede bulunan Filistin kamplarından yedisi çatışmanın etkilerini somut olarak yaşamış ve bu kamplarda yaşayan Filistinlilerden bazıları için ikinci sürgün hayatı başlamıştı. Bu süreçlerin belki de en şiddetli şekilde yaşandığı yer ise, Suriye'deki Filistin mülteci kamplarının en büyüğü olan Yermuk kampıydı. Savaştan önce yüz binden fazla Filistinli mülteciye ev sahipliği yapan ve önemli bir siyasi merkez olan Yermuk kampı, özellikle konumu nedeniyle Suriye'deki savaşın etkilerini çok yoğun şekilde yaşadı ve beş buçuk yıl boyunca devam eden, ağır insani sonuçlar üreten süreçlere tanıklık etti.

Bu makalede Suriye savaşının Yermuk mülteci kampı üzerindeki etkileri birkaç farklı yönden incelenecektir. İlk olarak bir arka plan sunmak amacıyla İsrail'in kuruluşuyla birlikte ortaya çıkan Filistinli mülteciler sorunundan ve Filistinlilerin gittikleri ülkelerde yaşadıkları diğer çatışmalı süreçlerden söz edilecek, ardından Filistinli mültecilerin Suriye'deki durumu ve Yermuk kampının gelişimi hakkında bazı temel bilgiler verilecektir. Makalenin odak noktası 2012 sonundan itibaren kampta yaşanan çatışma süreçleri olduğundan bu kısımların görece kısa tutulması ve genel bir çerçeveye sınırlı kalınması tercih edilmiş, özellikle ilk kısım için bazı ikincil kaynakların kullanımıyla yetinilmiş, kampın genel özelliklerinin anlatıldığı kısımda ise ikincil kaynakların yanı sıra çeşitli rapor ve resmi istatistiklerden de yararlanılmıştır.

Sözü edilen arka planın ardından, 2012 sonlarından itibaren Yermuk kampında başlayan çatışmalar ve kuşatma süreci irdelenecek, yakın tarihli haber ve analizler temelinde oluşturulan olay örüntüsüne ilave olarak, çatışmalı sürecin gelişiminin sebeplerine dair muhtelif anlatı ve yorumlar da karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Bunun akabinde, Nisan 2015'te IŞİD örgütünün kampa saldırması ve kampın kontrolünü ele almasıyla başla-

yıp, tam üç yıl sonra kampın yeniden hükümet/rejim güçlerinin kontrolüne geçmesiyle sonlanan ikinci evre ele alınacaktır. Sonuç kısmında ise elde ki tüm verilerle nihai bir değerlendirme yapılırken, Yermuk'ta yaşanmış süreçlerin başka çatışmalı süreçlerle olan benzerlikleri ve özgünlükleri hakkında bazı genel değerlendirmeler de sunulacaktır. Nitekim makalenin temel amacı, Yermuk çatışmalarının tam olarak hangi dinamiklerin ürünü olduğunu ortaya çıkarmak ve farklı bakış açılarını karşılaştırmak olsa da, yan sorunsal olarak bu sürecin temel nitelikleri itibariyle özgün ve atipik olup olmadığı, yahut hangi yönlerden özgün kabul edilebileceği sorusuna da yanıt aranmaktadır. Tam da bu sebeple, ilk olarak aşağıda, bir karşılaştırma ögesi olarak 2011 öncesindeki dönemde bölge ülkelerinde yaşayan Filistinli mültecilerin kendilerini içinde bulunduğu diğer çatışmalara özet halinde değinilecektir.

2. 1948 ve Sonrasındaki Çatışma Süreçlerinde Filistinli Mülteciler

Bilindiği üzere Birinci Dünya Savaşı bitiminde, bu tarihi önceleyen dört yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu toprağı olan Arap nüfus çoğunluklu bölgelerin önemli bir kısmında Britanya veya Fransa hakimiyeti kurulmuş, 1920 tarihli San Remo konferansı sonrasında ise, kısmen 1916 tarihli Sykes-Picot Anlaşması'na paralel olarak Suriye ve Lübnan'da Fransa mandası, Irak, Ürdün ve Filistin'de ise Britanya mandası rejimleri tesis edilmişti. Filistin'de kurulan Britanya mandası rejimi, diğer dört ülkedeki manda yönetimlerinden en az iki yönden farklılaşıyordu. Birinci olarak burada demografik yapı önemli ölçüde değiştirilmiş, 1917 tarihli Balfour Deklarasyonu doğrultusunda, Britanya yönetiminin himayesi ve desteğıyle Filistin'e kitlesel Yahudi/Siyonist göçleri gerçekleşmiş, yahut daha doğru bir ifadeyle, 19. yüzyılın sonlarından itibaren hâlihazırda başlamış olan göçler 1920'lerin başlarından itibaren hızlandırılmıştı. İkinci önemli farklılık noktası olarak, İkinci Dünya Savaşı'nın bitimine doğru başlayan ve savaş sonrasında hızlanarak devam eden dekolonizasyon süreci kapsamında Lübnan, Suriye, Ürdün ve Filistin üzerindeki manda yönetimleri kısa aralıklarla son bulurken³ diğer üç örnekten farklı olarak Filistin'de etkin yerli yönetim mekanizmaları kurulmamış, dolayısıyla hiçbir formel iktidar

---

³ İstisnai olarak, Irak'taki Britanya mandası çok daha eski bir tarihte, 1932 yılında sona ermiştir.

transferinin gerçekleşmesi mümkün olmamıştı. 1940'lı yılların özellikle ikinci yarısında Filistin'den çıkmanın yollarını arayan ve en sonunda 1947 senesinde Birleşmiş Milletler'den Filistin'i Arap devleti ve Yahudi devleti şeklinde ikiye ayıran Taksim Planı'nın geçmesini sağlayan Britanya hükümeti, bu planın hayata geçirilmesini sağlayacak kurum ve mekanizmaları dahi tesis etmedi. 14 Mayıs 1948 günü Filistin'de kalan son İngiliz komiseri Alan Cunningham, Hayfa limanından bir gemiye binerek ülkeden ayrıldı. Birkaç saat sonra Siyonist hareketin liderlerinden David ben Gurion, İsrail devletinin kurulduğunu ilan etti. İsrail devleti, ABD ve SSCB tarafından hemen tanındı.⁴

Kendi bağımsızlıklarını da yeni kazanmış olan Arap devletleri, yeni kurulan İsrail devletini tanımadığı gibi, bu girişime ertesi gün savaşla karşılık verdi: Mısır, Suriye, Lübnan, Ürdün ve Irak'tan müteşekkil ordular, Birleşik Arap Gücü çatısı altında İsrail'in üzerinde devlet ilan ettiği bölgelere girdi. Ne var ki savaş bir dizi nedenden ötürü Arapların yenilgisiyle sonuçlanıp 6 Ocak 1949 tarihli Rodos Anlaşması'yla ateşkesle varıldığında, İsrail'in sınırları BM Taksim Planı'nda öngörülenin de ötesine geçmiş, Gazze ve Batı Şeria ile (Taksim Planı'nda uluslararası yönetimde olması öngörülen) Kudüs'ün doğu kısımları hariç olmak üzere, manda dönemi Filistin'inin tamamını içine almıştı. İsrail, 1967 yılındaki Altı Gün Savaşı'nda bu bölgeleri de işgal edecek, hatta Mısır'dan Sina Yarımadası'nı, Suriye'den de Golan Tepeleri'ni alacaktı.

Birinci Arap-İsrail Savaşı'nın başladığı 15 Mayıs 1948 tarihi, aynı zamanda Filistinli yerel nüfus için kitlesel bir göçün başladığı tarihtir. İsrail yanlısı anlatılarda bu göç, Arap devletlerinin başlattığı iki taraflı bir savaşın sonucu olarak betimlense de, gerçekte bunun planlı bir etnik temizlik süreci olduğunun göstergeleri mevcuttur. Bu yöndeki en ciddi göstergelerden biri, Kudüs'ün dış kısımlarında yer alan Deyr Yasin köyünün Siyonist milis grupları tarafından 9 Nisan 1948 tarihinde, yani İsrail'in devlet ilanından ve Arap-İsrail savaşının patlak vermesinden önce yok edilmesi ve köy nüfusunun neredeyse tamamının öldürülmesidir.⁵ Deyr Yasin'de yaşa-

---

⁴ William L. Cleveland, *A History of the Modern Middle East*, Üçüncü Baskı (Colorado ve Oxford: Westview Press, 2004), 266-267.

⁵ Mark Tessler, *A History of the Israeli-Palestinian Conflict*, İkinci Baskı (Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press, 2009), 291.

nanlar Filistinli Arap nüfus arasında büyük bir korku ve paniğe yol açmış, Ben Gurion'un devlet ilanından bir gün sonra, 15 Mayıs 1948 tarihinde Filistin'in birçok bölgesinde yaşayan yerli halk kimi örneklerde bu travmanın etkisiyle kaçmış⁶, kimi örneklerde ise artık İsrail Ordusu'na dönüşmüş eski milis grupları tarafından yerinden edilmişti. *Nakba* olarak adlandırılan bu süreçte dört yüz civarında Filistin köyünün haritadan silinmesine ilave olarak yirmi kadar yerde toplu öldürme vakaları da yaşanmış, yılsonuna kadar bölgedeki diğer Arap ülkelerine sığınan Filistinli mültecilerin sayısı 750 bini bulmuştu.⁷

1948 sonrasında yerlerinden edilen Filistinli mültecilerin bir kısmı İsrail kontrolü dışında kalan Gazze ve Batı Şeria'ya giderken, önemli bir kısmı da Suriye, Lübnan ve Ürdün'e sığındı. Her üç ülkede de 1940'lı yılların sonlarından itibaren çok sayıda mülteci kampı kuruldu. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Aralık 1948'de oybirliğiyle kabul ettiği 194 sayılı karar Filistinli mültecilerin geri dönüş hakkını tanıyor ve bunu teşvik ediyordu;⁸ dünya kamuoyunun da beklentisi, bu kişilerin yakın zamanda ülkelerine geri dönmesi yönündeydi. Ne var ki takip eden yıllar ve on yıllar içinde bu geri dönüş gerçekleşmediği gibi, hem yeni çatışmaların sonu-

⁶ Mark Tessler, *A History of the Israeli*, 292-293. Tessler, o dönem İrgun örgütünün lideri olan ve gelecekte İsrail Başbakanı da olacak olan Menahem Begin'in ağzından, örneğin Siyonist milisler Hayfa'ya girdiği zaman şehirde yaşayan Arapların panik içinde ve "Deyr Yasin" diye bağırarak kaçtığını da aktarmaktadır.

⁷ *Nakba* süreci ve yarattığı sonuçlar, bugüne kadar farklı ölçeklerdeki oldukça fazla sayıda çalışmanın konusunu oluşturmuş, genel olarak bölge tarihine ilişkin çalışmalarda da şu ya da bu düzeyde bahis konusu yapılmıştır. Yazar, yukarıda alıntı yapılan Tessler'ın çalışması gibi temel referans kaynaklarının yanında özellikle, *Nakba* sürecinin kendisiyle birlikte, bu sürecin ikinci ve üçüncü nesil Filistinli mülteciler açısından taşıdığı anlamı ve Filistin toplumu ve siyaseti içindeki çeşitli kesimlerin bakış açılarını aktaran ve "içeriden" sunulmuş bir yüksek lisans tezini önermektedir; bkz. Zarefa Akram Ali, *A Narration Without an End: Palestine and the Continuing Nakba*, Yüksek Lisans Tezi, Birzeit Üniversitesi (Danışman: Dr. Rana Barakat), 2012.

⁸ Temel olarak savaşın ve Arap-İsrail çatışmasının sonlandırılmasına ilişkin olan kararın on birinci maddesinde şu ibareler yer almaktadır: "Evlerine geri dönmek ve komşularıyla barış içinde yaşamak isteyen mültecilerin bunu öngörülebilir en erken tarihte yapmasına izin verilmeli, geri dönmeyi seçenlerin mülkleri için ve ayrıca uluslararası hukuk ilkeleri yahut hakkaniyet gereği sorumlu hükümetler veya otoriteler tarafından tazmin edilmesi gereken mülkiyet kayıpları veya zararlar için tazminat ödenmelidir." BMGK 194 (III) sayılı kararı; İngilizce ve Fransızca karar metnine çevrimiçi erişim için bkz. <https://www.securitycouncilreport.org/un-documents/document/ip-ares-194.php>

cunda, hem de yeni kuşakların dünyaya gelmesi sonucunda Filistinli mülteci nüfusu sürekli olarak arttı ve 21. yüzyılda beş milyon düzeyine ulaştı.⁹

Filistinliler, sığındıkları Arap ülkelerinde de kendilerini çeşitli çatışmaların içinde buldu ve birçok kez yer değiştirmek zorunda kaldı. “Arap-İsrail çatışmasına” ilave olarak Araplar arası çatışmalar da Filistinlilerin trajedisini ağırlaştırdı. Bunlardan ilki Ürdün’de yaşanan ve temel olarak, Filistinlilerin en önemli askeri örgütlenmesi ve o dönemin çatı yapılanması olan Filistin Kurtuluş Örgütü’nü (FKÖ) hedef alan 1970 tarihli Kara Eylül vakası oldu. Ülkelerindeki aşırı kalabalık Filistinli nüfusun kendi otoritesini sarsmasından endişe eden Ürdün yönetimi, kendi topraklarının FKÖ tarafından İsrail’e karşı düzenlenen operasyonlarda bir üs olarak kullanılmasından da son derece rahatsızdı ve bu rahatsızlık, FKÖ’nün İsrail askeri unsurlarına ciddi zayıatlar verdirdiği 1968 tarihli Karame çarpışması sonrasında artmıştı. Haşimi krallığı, en sonunda, kendi otoritesine gölge düşürdüğüne inandığı silahlı Filistinli varlığına son vermeye karar verdi. 15 Eylül 1970 günü Ürdün ordusu, başkent Amman yakınlarındaki Filistin mülteci kamplarına yönelik yoğun bir operasyonlar dizisini başlattı. On gün sonra Filistinli milislerle Ürdün ordusu arasında ateşkese varılıncaya kadar olan süre zarfında, aralarında sivil mültecilerin de olduğu binlerce Filistinli hayatını kaybetti.¹⁰

Kara Eylül’ün getirdiği temel sonuç, FKÖ’den geriye kalanların Ürdün’ü terk etmesi oldu. Örgütün bir sonraki tutunma noktası ise, yine yüzbinlerce Filistinli mülteciye ev sahipliği yapan Lübnan olacaktı. Ancak yalnızca beş yıl sonra, bu kez Lübnan’da yeni bir Araplar arası çatışma patlak verdi ve Ürdün’de yaşananlardan farklı olarak bu kez Filistinli sivil nüfus da doğrudan hedef tahtasına yerleşti. 13 Nisan 1975 tarihinde, on dört yıl sürecekte Lübnan İç Savaşı’nın fitilini ateşleyen şey, Tel Zaatar kampına giden

⁹ Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR) tarafından 2009 yılında çıkarılan bir yayında verilen bilgilere göre bu tarih itibarıyla üç kuşaktan kayıtlı Filistinli mülteci sayısı yaklaşık 4 milyon 700 bin düzeyindeydi. Bu nüfusun yaklaşık %42’si Ürdün’de, %23’ü Gazze’de, %16’sı Batı Şeria’da, %10’u Suriye’de, %9’u ise Lübnan’da yaşamaktaydı. Bkz. Riccardo Bocco, “UNRWA and the Palestinian Refugees: A History Within History,” *Refugee Survey Quarterly* 28, sayı 2-3 (Ocak 2009): 238.

¹⁰ William L. Cleveland, 362-363; ayrıca bkz: Christian Chesnot ve Joséphine Lama, *Filistinliler – 1948-1998 Fedai Nesli: Silahlı Mücadeleden Özerkliğe*, çev. Sezai Arusoğlu (Ankara: Doruk Yayıncılık, 2003), 96-100.

Filistinli işçileri taşıyan servis aracının Hıristiyan Falanjist milisler tarafından taranması oldu. Aşırı sağcı bir ideolojiyi benimseyen Falanjistler, kendilerini Arap'tan önce Lübnanlı olarak görüyor ve Fenikeli kökenlerine vurgu yapıyorlardı.¹¹ Filistinlileri Lübnan'a yabancı unsurlar olarak gördükleri gibi, Fransız mandası döneminden kalma hassas mezhep dengesi sisteminin de Sünni Araplar lehine bozulmasından rahatsızlardı.¹² Bu sebeple, her ne kadar başlattıkları çatışma "Lübnan İç Savaşı" olarak adlandırılrsa da – ve zamanla gerçekten de Lübnan'da bulunan bütün unsurların bütün unsurlarla savaştığı, modern tarihte eşine az rastlanan türden bir çok taraflı iç çatışma niteliğini alsa da – başlangıçtaki hedefi ülkedeki Filistinlilerdi. 1982 yılında İsrail'in başlattığı ve başkent Beyrut'un da kısa süre içinde düşmesine yol açan işgal ise, çatışmaya yeni bir boyut kattı. Bu iki yönlü çatışma ortamında FKÖ, 1982 yılının ağustos ayında Lübnan'dan da çıkarıldı. Hemen arkasından, 16-18 Eylül 1982 tarihlerinde, Beyrut'un dış kısımlarında yer alan ve artık savunmasız halde kalmış olan Sabra ve Şatila isimli iki Filistin mülteci kampı, Falanjist milislerin saldırısına uğradı. Üç bine yakın sivilin öldürüldüğü katliam, Filistinlilerin kolektif hafızasında neredeyse *Nakba* kadar büyük bir yer bulacaktı.

3. Suriye'deki Filistinli Mülteciler ve Yermuk Kampı

Suriye, Lübnan İç Savaşı'ndaki taraflaşmanın bir uzantısı olarak Hafız Esad yönetimi tarafından 1982-83 yıllarından itibaren binlerce El Fetih militanının tutuklanması¹³ dışarıda tutulursa, 2011 yılına kadar bu tür ça-

¹¹ John C. Rolland (haz.), *Lebanon: Current Issues and Background* (New York: Nova Science Publishers, 2003), 138.

¹² Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden itibaren Lübnan'daki siyasi kurumlarda dinsel/mezhepsel temsil sistemi uygulanmış, bu sistem Fransız mandası döneminde "Büyük Lübnan"ın kurulması sonrasında detaylı ve yerleşik hale gelmiştir. Sistemin kuruluşu, detayları ve Lübnan İç Savaşı'na giden süreçteki rolü için bkz. Pierre Vallaud, *Le Liban Au Bout Du Fusil* (Paris: Librairie Hachette, 1976), 45-62. Filistinliler Lübnan'da vatandaş statüsüne veya buna yakın bir statüye sahip olmadığı için örneğin parlamentoda temsil oranları gibi konularda Filistinli varlığının somut bir etkisi olmasa da, genel olarak ülkedeki demografik yapının değişimi iç savaşın önemli sebepleri arasında kabul edilmektedir.

¹³ Nidal Bitar, "Yarmouk Refugee Camp and the Syrian Uprising: A View from within," *Journal of Palestine Studies* 43, sayı 1 (Güz 2013): 63. Lübnan İç Savaşı'na müdahil olan dönemin Suriye yönetimi, çeşitli nedenlerden ötürü burada bulunan FKÖ unsurlarıyla da çatışmaya girmişti. Bazı yorumlarda bunun sebebi, Hafız Esad'ın Filistinli grupların kendi kontrolü altında olmasını istemesi ve bunun aksi bir durum

tışmalardan uzak kalmasının yanı sıra, en başından beri Filistinli mültecilerin görece en elverişli koşullarda yaşadığı Arap nüfus çoğunluklu ülke oldu. 1949 yılında, dönemin Suriye Başbakanı Hüsnü el-Zaim, Batı'dan gelecek ve kalkınma projelerinde kullanılacak finansal yardım karşılığında azami 300 bin Filistinli mülteciyi ülkelerine kabul etmeye istekli olduklarını duyurmuştu.¹⁴ Suriye devleti o yıl içerisinde yaklaşık 95 bin Filistinli mülteciyi kaydetti. Bu kişilerin çoğu, (1948 öncesindeki) Filistin'in kuzey bölgelerinden geliyordu: Safed kökenliler en büyük topluluğu oluştururken, bunu Taberiye, Hayfa, Akka, Nasıra ve Yafa kökenliler izliyordu. 1967 yılındaki Altı Gün Savaşı sonrasında yeni bir mülteci dalgası oluştuğu gibi, Ürdün'deki Kara Eylül, İsrail'in Lübnan işgali ve ABD'nin Irak işgali sonrasında da daha önce bu Arap ülkelerine yerleşmiş olan Filistinlilerden bazıları Suriye'ye göç etti.¹⁵

1949 yılında ülke içinde, UNRWA'yla koordinasyon içinde çalışacak ve mültecileri kayıt altına alacak, ihtiyaç duyulan yardımları sağlayacak ve onlar için uygun işler bulacak olan, Filistin Arap Mülteci Kurumu isimli bir teşkilat kuruldu. Aynı yıl Suriye hükümeti, Filistinli mültecilere Suriye vatandaşlarıyla neredeyse eşit haklar sunan çeşitli yasalar çıkarmaya başladı. Filistinliler, 1952 tarihli bir yasayla, Suriye vatandaşı olmayanlara yönelik çeşitli mesleki kısıtlamalardan da muaf tutuldu. 1956 yılında çıkarılan 260 sayılı yasayla ise Suriye'de yaşayan Filistinli mültecilerin Suriyeli olarak kabul edildiği ve kendi Filistin vatandaşlıklarını korumakla birlikte, iktisadi ve ticari faaliyetler dâhil pek çok konuda Suriye vatandaşlarıyla aynı haklara sahip oldukları hüküm altına alındı.¹⁶

Zaman zaman Filistinlilerin Suriye'de sahip oldukları haklar Baas rejiminin tercihleriyle ilişkilendirilse de, zikredilen tarihlerden de anlaşılacağı üzere, bu rejimin kurulduğu 1963 yılından önce bu haklar hâlihazırda önemli ölçüde tesis edilmişti. Baas rejimi de aynı yönelimi sürdürürken, 1964 yılında Suriye'de yaşayan Filistinlilerden müteşekkil Filistin Kur-

---

meydana geldiği için müdahale etmesi olarak gösterilmektedir. Örneğin bkz. Anaheed al-Hardan, "The Right of Return in Syria: Building a Culture of Return, Mobilizing Memories for the Return," *Journal of Palestine Studies* 41, sayı 2 (Kış 2012): 67.

¹⁴ Laurie Brand, "Palestinians in Syria: The Politics of Integration," *Middle East Journal*, 42, sayı 4 (Kış 1988): 622.

¹⁵ Al-Hardan, *The Right of Return in Syria...*, " 63-64.

¹⁶ Laurie Brand, "Palestinians in Syria...", " 623.

tuluş Ordusu'nu kurma ve mültecilere burada askerlik imkânı sunma gibi yeni açılımlar da getirdi.¹⁷ Bir başka deyişle Suriye'deki Filistinli mülteciler, özellikle yüzden fazla meslek grubunda çalışmalarının ve mülteci kamplarındaki barınaklarında herhangi bir tadilat yapmalarının bile yasak olduğu Lübnan gibi ülkelerden farklı olarak, seçme ve seçilme hakkı dışında, Suriye vatandaşlarının sahip olduğu neredeyse tüm haklara sahip olmuş oldu. Ayrıca, Suriyeliler ve ülkede yaşayan Filistinliler arasında, iş, eğitim ve evlilik bağları yoluyla, Arap dünyasında benzeri görülmeyen düzeyde bir entegrasyonun gerçekleşmesi mümkün oldu.¹⁸

Suriye'de 1948'i izleyen dönemde Birleşmiş Milletler'in idaresi altında sekiz Filistin mülteci kampı kurulurken, bu sayı zamanla on ikiye yükseldi. UNRWA tarafından yapılan tasnife göre bu on iki kamptan Deraa, Hama, Humus, Ceramana, Han Dunun, Han Eşiye, Neyrab, Kabr Esit ve Sbeyne kampları resmi kamp statüsündeyken, Ayn el-Tal, Lazkiye ve Yermuk kampları "gayriresmi kamp" statüsündedir. Gayriresmi kamp, "zaman içinde evsahibi hükümetler tarafından Filistinli mültecilere barınma sağlamak için kurulmuş kamp" şeklinde tanımlanırken, UNRWA'nın bu "gayriresmi kamplara" katı atık toplama dışında resmi kamplarla aynı hizmetleri sundukları belirtilmektedir.¹⁹

Suriye Arap Cumhuriyeti tarafından verilen resmi rakamlarda, 31 Aralık 2011 tarihi itibarıyla ülkede yaşayan toplam Filistinli mülteci sayısı 496 bin olarak gösterilirken, kamplara göre bir tasnif yapılmaksızın Şam'da yaşayan Filistinli mültecilerin sayısının 341 bin olduğu söylenmektedir. 2012 yılı sonuna ilişkin rakamlar sırasıyla 502 bin ve 346 bin olarak verilirken, söz konusu istatistiklerde yıldan yıla artışın devam ettiği, son yayınlanan veri olan 2016 sonu istatistiklerinde Suriye geneli için 518 bin, Şam için 358 bin rakamlarının verildiği görülmektedir.²⁰ UNRWA verilerinde

¹⁷ Brand, "*Palestinians in Syria...*," 624. Öte yandan, Suriye'deki Baas yönetiminin Filistinli askeri grupları da himaye etmesi, eğitim ve silah desteği vermesi ve özellikle ideolojik olarak kendisini Filistin davasının destekleyicisi olarak tanımlaması, bu yönetimi hem Baas öncesi Suriye yönetiminden, hem de Ürdün ve Lübnan yönetimlerinden farklılaştırmaktadır.

¹⁸ Nidal Bitar, "*Yarmouk Refugee Camp...*," 62.

¹⁹ UNRWA, "Where We Work-Syria," <https://www.unrwa.org/where-we-work/syria>, Son erişim: 19 Eylül 2019.

²⁰ Suriye Arap Cumhuriyeti Merkezi İstatistik Bürosu, <http://cbssyr.sy/yearbook/2012/Data-Chapter2/TAB-12-2-2012.pdf>, <http://cbssyr.sy/yearbook/2013/Data-Chapter2/TAB-12-2-2013.pdf>, <http://cbssyr.sy/yearbook/2017/Data-Chapter2/TAB-14-2-2017.pdf>, Son erişim: 19 Eylül 2019.

ise 2018 yılı itibariyle Suriye’de kayıtlı Filistinli mülteci sayısı 552 bin olarak belirtilmekte, ancak aynı tarih itibariyle bunların içinden Suriye’de kalmış olanların sayısının 418 bin olduğu ifade edilmektedir.²¹ Bu veriler ve mevcut durum bir arada değerlendirildiğinde, kayıtlı Filistinli mülteci sayısı (yeni doğumlarla birlikte) kağıt üzerinde artarken, fiili durum itibariyle Suriye’deki Filistinli mültecilerin yaklaşık beşte birinin Suriye’yi terk ettiği, başta Yermuk’takiler olmak üzere on binlerce Filistinlinin ülke içinde yer değiştirdiği, ancak resmi olarak halen aynı yerlerde kayıtlı olduklarından, çatışmaların sona ermesi ve hayatın normale dönmesiyle birlikte – geldikleri yer olan Filistin’e değilse de – kayıtlı oldukları mülteci kamplarına geri döneceklerinin varsayıldığı sonucuna ulaşmak, yahut böyle bir yorum yapmak mümkün görünmektedir.

Yermuk kampı, bu mülteci kamplarının içinde en büyük ve en kalabalık olanıydı. Başlangıçta çadırlardan oluşan Yermuk’ta bir süre sonra kalıcı binalar inşa edildi ve kamp zamanla, yakın civarlarında Suriyelilerin de yaşadığı, büyük bir semte dönüştü.²² Yermuk kampı için “Filistin diasporasının başkenti” adlandırmaları da yapılıyordu.²³

1957 yılında kurulmuş olan Yermuk kampı, iki kilometre kareden büyük bir alana yayılmış olup, güneyindeki Hacerülesved bölgesiyle önemli ölçüde bütünleşmiş olan, büyük bir semte benzemektedir. UNRWA kayıtlarına göre 2011’e kadar yaklaşık 150 bin mülteciye ev sahipliği yapan kampta, çatışmaların başlamasından önce en önemli sorunlar, hava kirliliği, ev içi şiddet, yüksek oranda uyuşturucu bağımlılığı, artan oranda çocuk emeğinin kullanılması, barınakların riskli olması, yaşam maliyetlerinin gelirle orantısız olması, erken yaşta evlilik ve boşanma oranlarının yüksek olması, okulu erken bırakma oranlarının artması, çevresel sağlık bilincinin bulunmaması, kampın bazı bölgelerinde içilebilir su bulunmaması, yüksek işsizlik oranı ve iş olanaklarının azlığı ve son olarak, iktisadi ve psikolojik

---

²¹ UNRWA, “Where We Work-Syria.”

²² “Palestinian Camp Yarmouk, Back in Assad Hands, Gutted by Years of War,” *Times of Israel*, 21 Mayıs 2018, <https://www.timesofisrael.com/palestinian-camp-yarmouk-back-in-assad-hands-gutted-by-years-of-war/>, Son erişim: 24 Mayıs 2019.

²³ Maureen Clare Murphy, “Syrian government approves return to Yarmouk,” *Electronic Intifada*, 10 Kasım 2018, <https://electronicintifada.net/blogs/maureen-clare-murphy/syrian-government-approves-return-yarmouk>, Son erişim: 24 Mayıs 2019.

baskıdan kaynaklı sağlık sorunları olarak tanımlanıyordu.²⁴ Bununla birlikte Suriye'deki kampların bölgedeki diğer Filistin mülteci kamplarından, Yermuk'un ise Suriye'deki geri kalan kamplardan çok daha iyi durumda olduğu, genel kabul gören bir durumdu.

Dev bir pazara sahip olan önemli bir ticaret merkezi olan Yermuk, bazı özgün nitelikleri itibariyle de Suriye'deki diğer Filistin mülteci kamplarından ayrılıyordu. En yoksul olanlardan daha az yoksul olanlara, tüccarlar, orta sınıf meslek mensupları ve milyonerlere varıncaya kadar her sınıftan ve gelir düzeyinden insanın yaşadığı Yermuk kampı, pek çok kişinin bilinçli olarak içinde yaşamayı seçtiği bir yerdi. Kamp içinde ve dışında görev yapan sayısız doktor, avukat, mühendis, öğretmen, memur ve işadamı vardı. Aynı zamanda Suriye genelindeki Filistinlilerin, ülkedeki Filistinli yaşamının merkezi olarak gördüğü yerdi. Belirttiğimiz gibi sınırlarının dışına taşan geniş bir bölgeyi ifade eden Yermuk'ta zamanla Filistinliler azınlık konumuna dahi gelmişti, ancak "Yermuk'un kimliği her zaman belirgin bir şekilde Filistinli oldu, kamptaki siyaset ve kamusal etkinlikler Filistin'e odaklandı ve bölgenin Suriyeli sakinleri de sıklıkla 'Filistinlileşir' hale geldi."²⁵ Ampirik verilere dayanmaksızın yapılan bir değerlendirmeye göre Yermuk kampında yaşayan Filistinlilerin "tahminen" yüzde doksanı bir Filistinli örgütün üyesi ya da destekçisiydi; en fazla üye veya destekçiye sahip olan grup El Fetih olarak tanımlanırken, onu sırasıyla Hamas, sol gruplar ve İslami Cihad izliyordu.²⁶

Yermuk kampı, kuruluşunu takip eden on yıllar boyunca Filistinliler için güvenli bir sığınak olmuştu. Aynı zamanda pek çok Filistinli örgütün merkezlerine de ev sahipliği yapıyordu ve Şam merkezine oldukça yakın bir yerde olması sebebiyle, diğer kamplardan daha fazla siyasi önem taşıyordu. Ancak kampın kaderi, "Arap Baharı" olarak adlandırılan siyasi altüst oluşun parçası veya yansıması olarak Mart 2011'de Deraa'da düzenlenen gösterilerle başlayan süreçle birlikte, radikal bir şekilde değişecekti. Nitekim Suriye'deki süreç, bu makalenin konusu olmayan sebeplerden ötürü hızla askerileştiğinde ve şiddet sarmalı bütün ülkeyi içine aldığı anda, başkentnin sınırları içinde yer alan bu mülteci kampının tüm bu siyasi süreçlerin ve şiddetin dışında kalması mümkün olmayacaktı.

²⁴ UNRWA, "Where We Work-Syria-Yarmouk (Unofficial Camp)," <https://www.unrwa.org/where-we-work/syria/yarmouk-unofficial-camp>, Son erişim: 20 Eylül 2019.

²⁵ Nidal Bitar, "Yarmouk Refugee Camp...", 63.

²⁶ Nidal Bitar, "Yarmouk Refugee Camp...", 63.

4. Yermuk'ta İlk Çatışmalar ve Kuşatma: Genel Görünüm

Suriye çatışmasının başlangıcından itibaren bu ülkedeki Filistinli gruplar genel olarak tarafsızlık çizgisi izledi. Ancak bireysel düzeyde yönetimin ya da muhalif/isyancı grupların yanında yer alan Filistinli mülteciler olduğu gibi, örgüt düzeyinde de bu tarafsızlığın istisnaları oldu. Bu istisnalardan biri, sıklıkla Filistin Halk Kurtuluş Cephesi (FHKC) ile karıştırılan, gerçekte ise 1968 yılında bu oluşumdan kopmuş bir “hizip” olan, Ahmed Cibril liderliğindeki Filistin Halk Kurtuluş Cephesi-Genel Komutanlık (FHKC-GK) örgütü oldu.²⁷ Corc Habaş liderliğindeki FHKC'den tam da ismi zikredilen örgütün Suriye'deki Baas yönetimine karşı eleştirel duruşu nedeniyle kopmuş olan ve sırtını bu yönetime dayama politikası izleyen Şam merkezli FHKC-GK, 2011 yılına kadar kesintisiz olarak sürdürdüğü Şam hükümeti destekçisi tavrını muhalif hareketlerin ortaya çıkmasından ve şiddetin bir iç savaşa dönüşmesinden sonra da devam ettirdi. Tarafsızlığın diğer istisnası ise, Hamas'ın kendisiyle organik bir bağının bulunmadığını ileri sürdüğü,²⁸ ancak en azından taban düzeyinde Hamas'la ortaklaşan Eknaf Beytü'l-Makdis örgütüydü. Suriyeli isyancı gruplarla gevşek denebilecek bağlara sahip olan bu örgüt, Suriye'de yaşayan Filistinlilerin oluşturduğu yegâne rejim karşıtı oluşum oldu.

2012 yılı içinde Yermuk kampı dahilinde farklı eğilimlere sahip oluşumların güç mücadelesinin başlaması ve aynı zamanda kamp dışından gelen bazı silahlı unsurların da Yermuk'a yerleşmesi, kampta tansiyonu hızla artırdı. Diğer Filistinli grupların arabuluculuk, uzlaşma ve Yermuk'un Suriye çatışmasının dışında tutulması yönündeki girişimleri de başarısız oldu ve son kertede, 2012 yılının Aralık ayı ortalarında, Eknaf Beytü'l-Makdis'in

²⁷ Bu “karıştırma” haline gerek Türkçe, gerekse yabancı dildeki haber ve makalelerde sıklıkla rastlanmaktadır ve bu durumun uç örnekleri de görülebilmektedir. Örneğin bir web sitesinde, FHKC-GK Siyasi Büro üyelerinden Enver Reca ve beraberindeki birkaç kişiyle yapılan görüşmelerden hareketle hazırlanmış bir makalenin bir kısmında oluşumun tarihine yer verilirken aslında anlatılan şey, Corc Habaş'ın kurduğu ve dünyanın adını Leyla Halid ve arkadaşlarının gerçekleştirdiği uçak kaçırma eylemleriyle duyduğu FHKC'nin tarihidir. Bkz: “Syria is a Battle for Palestine,” *Islam Times English*, t.y., <https://www.islamtimes.org/en/interview/251081/syria-is-a-battle-for-palestine>, Son erişim: 10 Haziran 2019. Genel sekreterliğini halen tutuklu bulunan Ahmed Saadat'ın yaptığı Filistin Halk Kurtuluş Cephesi'nin Suriye savaşındaki resmi tutumu tarafsızlık ve dış müdahale karşıtlığı olmuştur.

²⁸ “Hamas Denies Supporting Militant Groups in Syria,” *Middle East Monitor*, 19 Nisan 2015, <https://www.middleeastmonitor.com/20150419-hamas-denies-supporting-militant-groups-in-syria/>, Son erişim: 10 Haziran 2019.

öncülük ettiği Filistinli ve Suriyeli rejim karşıtı unsurlar kampın çoğunluğunun kontrolünü ele geçirdi.²⁹

Yermuk kampı, on binlerce Filistinliye uzun yıllar boyunca ev sahipliği yapan bir mülteci kampı olmaktan fazlasını da ifade etmektedir. Başkent Şam'ın merkezine on kilometreden az bir mesafede yer alan kamp, aynı zamanda şehir merkezine giden güneydeki ana yollardan birinin üzerine kurulmuştur.³⁰ Bu önemli stratejik konum, kampı genel olarak Suriyeli isyancılar için son derece önemli hale getirmiştir ve bazı yorumlara göre Suriyeli muhalif gruplar Yermuk kampını Beşar Esad'ı devirme girişiminde potansiyel bir ileri üs olarak görmüştür.³¹

Yermuk kampı, tam da aynı nedenlerden ötürü Suriye hükümeti/rejimi ve onunla birlikte hareket eden unsurlar açısından da kritik önemdeydi. Bu sebeple Suriye ordusu, isyancı grupları etkisiz hale getirme ve kampın kontrolünü sağlama girişimlerine başlamakta gecikmedi. Ne var ki Yermuk'un uluslararası koruma altındaki bir mülteci kampı olması, doğrudan müdahaleyi zorlaştıran önemli bir faktördü. Kampın içinde isyancı unsurlara karşı kullanılabileceği müttefik veya vekil güçlerin de bulunmaması (yahut kalmaması) sebebiyle, Suriye ordusu, isyancıları teslim olmaya zorlamak için ağır insani sonuçlar üretecek bir yöntemle başvurdu: Yermuk kampını mutlak bir kuşatma altına aldı.

2012 yılının son günlerinde başlayan ve iki yıldan daha uzun süren kuşatma sürecinde, gıda ve su yetersizliği ile hastalıklar sebebiyle yüzlerce kişinin hayatını kaybettiği ifade edilmektedir.³² Bu süre zarfında kampa giren

²⁹ Mariam Karouny, "Syrian Rebels Take Control of Damascus Palestinian Camp," *Reuters*, 17 Aralık 2012, <https://www.reuters.com/article/us-syria-crisis/syrian-rebels-take-control-of-damascus-palestinian-camp-idUSBRE8AJ1FK20121217>, Son erişim: 10 Haziran 2019. Haberde, pek çok FHKC-GK üyesinin isyancıların tarafına geçtiği, Ahmed Cibril'in iki gün önce kampı terk ettiği, az sayıdaki FHKC-GK üyesinin hükümet/rejim güçlerine katılmak üzere kampın kuzeyine çekildiği ve kamptaki çatışmaların durduğu bilgileri de verilmektedir.

³⁰ Raf Sanchez, "Palestinian Refugee Camp in Syria Turns 'Unimaginably Brutal' as Assad Regime Drives Isil out of Yarmouk," *The Telegraph*, 26 Nisan 2018, <https://www.telegraph.co.uk/news/2018/04/26/palestinian-refugee-camp-syria-turns-unimaginably-brutal-assad/>, Son erişim: 17 Mayıs 2019.

³¹ Raf Sanchez, "Palestinian Camp Yarmouk..."

³² Louisa Loveluck, Magdy Samaan ve Ruth Sherlock, "Inside the Living Hell of Yarmouk," *The Telegraph*, 7 Nisan 2015, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/islamic-state/11520845/Inside-the-living-hell-of-Yarmouk.html>, Son erişim: 17 Mayıs 2019. 2013 yılının ekim ayında, Yermuk'un en büyük camisinin imamının,

resmi bir yardım konvoyu olmamış, Birleşmiş Milletler’in gıda yardımları kampa çok uzun süre sonra girebilmiş ve gıda dağıtımını bekleyen binlerce kişinin enkaza dönmüş binaların önünde oluşturduğu son derece uzun kuyrukları gösteren fotoğraflar dünyanın gündemine yerleşmiştir. Suriye ordusu bu süreçte kuşatmanın yanında hava saldırılarına da başvurmuş ve bu saldırılar sonucunda gerek isyancılardan, gerekse kamp sakinlerinden çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Nisan 2015 itibariyle UNRWA sözcüsü Chris Gunness kamptaki durumu “gayriinsaninin ötesinde” diye tanımlarken, kuruluşun genel komiseri Pierre Krahenbühl, “tümüyle felaket” tanımlamasını kullanmıştır.³³ Kampa neredeyse her türlü giriş engellenirken çıkışlara kısmen izin verilmiş, yukarıda aktarılan açıklamaların yapıldığı tarih itibariyle, kampın nüfusu 18 bin düzeyine kadar inmiştir.³⁴

5. Muhtelif Anlatılar

Yermuk kampında 2012 sonundan itibaren yaşanan trajedinin sebeplerine ilişkin anlatılar birbiriyle uyumsuzdur ve bu anlatılar, kişilerin ya da tarafların Suriye savaşına ilişkin genel yorum ve pozisyonlarıyla paraleldir. Kampta yaşanmış olan süreçler şimdilik akademik literatürde sınırlı denebilecek düzeyde yer bulmuş olsa da, medya ve gündelik siyaset alanlarında uzun yıllardır tartışmaların konusu olmaktadır. Makalenin bu kısmında, bu ihtilafli anlatılardan birkaçı seçilecektir. Ortaya konulan anlatılar temel olarak, yaşananların sorumluluğunun kime ait olduğu sorusu etrafında dönmektedir. Bizim makalemizin böyle bir sorunsalı ve amacı olmamakla birlikte, seçili örneklerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, ortaya koymaya çalıştığımız tablo açısından faydalı olacaktır.

İhtilafli ve taraf olma niteliğindeki örnekleri incelemeyen önce, Yermuk’ta yaşanan süreçleri görece tarafsız bir bakış açısıyla betimlemeye çalışan iki akademik çalışmadan alıntılar yapmak yerinde olacaktır. Beyrut Amerikan Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nde öğretim üyesi olan Anaheed al-Hardan

---

hayatta kalmak için kedi, köpek ve eşek eti yemeye cevaz veren bir fetva yayınladığı da aktarılmaktadır. Bkz. Nidal Bitar, “*Yarmouk Refugee Camp...*,” 75.

³³ Ayrıca bkz. “Islamic State-Controlled Yarmouk Refugee Camp Conditions ‘Beyond Inhumane,’” *The Telegraph*, 7 Nisan 2015, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/islamic-state/11519106/Islamic-State-controlled-Yarmouk-refugee-camp-conditions-beyond-inhumane.html>, Son erişim: 17 Nisan 2019.

³⁴ “ISIS Seizes Most of Yarmouk Refugee Camp in Damascus: PLO,” *Daily Star*, 1 Nisan 2015, <http://www.dailystar.com.lb/News/Middle-East/2015/Apr-01/292956-isis-seizes-most-of-yarmouk-refugee-camp-in-damascus-plo.ashx>, Son erişim: 27 Mayıs 2019.

tarafından yayınlanan bir raporda, Suriye’de Mart 2011’i izleyen dönemde yaşanan şiddet olaylarından ve bu olaylardan bazılarında Filistinlilerin de dahil olduğu iddialarından söz edilerek, Filistinlilerin iç savaş sarmalına sürüklenmesi, Yermuk’taki çatışmaları doğuran iç dinamiklerin öncesine ve dışına kadar götürülmektedir. Al-Hardan’a göre Suriye çatışmasının ilk aylarında Deraa’da ve Lazkiye kampında, yönetim karşıtı hareketlere ve kundaklama gibi eylemlere katılan Filistinlilerin olduğu ve Ahmed Cibril’in grubunun da bu kişilerle karşı karşıya geldiği iddialarının yayılması, Filistinliler arasında bazı iç ihtilaf ve gerilimleri doğurmuştu. Öte yandan, 15 Mayıs 2011 günü Nakba günü vesilesiyle, 5 Haziran 2011 günü de (Altı Gün Savaşı’nın yıldönümü olan) Naksa günü vesilesiyle Suriye yönetiminin teşvikiyle İsrail sınırına doğru mülteci yürüyüşleri gerçekleştirilmiş, her iki yürüyüşe de İsrail askerlerinin ateş açması ve can kayıplarının yaşanması sonrasında Yermuk’ta yaşayan bazı Filistinliler, kendilerini korumayan Suriye devletine tepki göstermiş ve kamp içinde ciddi huzursuzluklar başlamıştı. Erken tarihlerden itibaren kamp içinde rejim yanlısı ve rejim karşıtı gösteriler düzenlenirken, kaçırma, suikast ve bombalı araç saldırısı gibi şiddet eylemleri de yaşanmış ve farklı taraflar bu tür şiddet eylemlerinin hedefi olmuştu.³⁵

2012 yılına kadar Yermuk’ta yaşayan ve Suriye Kızılayı için de çalışan Filistinli-Suriyeli gazeteci Nidal Bitar da, *Journal of Palestine Studies* dergisinde yayınlanan makalesinde “içeriden bir anlatı” sunarken, sürecin kökenlerini 2011 yılındaki Nakba ve Naksa günü yürüyüşlerine götürmektedir. Bitar’a göre Nakba gününde Golan Tepeleri’ne doğru yapılan yürüyüşü teşvik eden ve otobüslerle destek sağlayan Şam yönetimi, bu yürüyüşle dünyaya kendisinin Filistin destekçisi olduğu mesajını vermeye çalışıyordu, ancak teşvik edip destek verdiği yürüyüş için koruma sağlamadığı görüşü hakimdi. O gün düzenlenen yürüyüşte hayatını kaybeden Filistinlilerin üçü de Yermuk kampındandı. Aynı durum, Naksa gününde, daha büyük çapta tekrarlanmış, on ikisi Yermuk’tan olmak üzere toplam 23 kişi hayatını kaybetmişti. O gece kampta “Gençlik Koalisyonu” tarafından düzenlenen toplantıda, sınıra gitmelerini kolaylaştıran, ancak kendilerine koruma sağlamayan rejimin kendilerini kullandığı düşüncesi ağır basmıştı.

³⁵ Anaheed Al-Hardan, “A Year On: The Palestinians in Syria,” *Syrian Studies Association Bulletin* 17, sayı 1 (2012): 2-4.

Hayatını kaybedenler için düzenlenen cenaze töreni sonrasında kampta yaşayan halk, kendilerine hiçbir kayda değer destek sağlamayan bütün Filistinli siyasi gruplara ve liderlerine tepkiliydi. Bu gergin ortamda FHKC-GK bürosuna da saldırı düzenlendi. FHKC-GK milislerinin saldırganları dağıtmak için ateş açması sonucunda, Rami Siyam isimli on dört yaşındaki bir genç hayatını kaybetmişti. Bazı kamp sakinleri bu durumu, FHKC-GK'nın Suriye'deki çatışma sürecine rejim lehine katılacağına göstergesi olarak yorumladı. "Gençlik Koalisyonu", düzenlediği çok sayıda toplantıdan sonra, kampın, rejimle çatışmaya girecek bir pozisyon almaması yönünde karar verdi; ancak koalisyon içindeki azınlık bir grubun talebi doğrultusunda, Suriye yönetimi tarafından aranan kişilere kampta geçici bir sığınma verilmesi kararlaştırıldı.

17 Ağustos 2011 günü Yermuk'ta ilk rejim karşıtı gösteri düzenlendi. Aynı tarih itibariyle çeşitli çatışma bölgelerinden gelip Yermuk'a sığınanlar da vardı. Sonbahar aylarında FHKC-GK lideri Ahmed Cibril, kendi grubunun kamptaki mensuplarına silah dağıtmaya başladı. Bir yıldan uzun bir zaman sonra, Aralık 2012'de ise Cibril'in grubu, kampın girişine kontrol noktaları kurup, yakınlardaki Hacerülesved ve Yelda'da isyancılarla çatışmaya başladı. Bitar'a göre bu tarih itibariyle isyancıların çatı yapılanması olan Özgür Suriye Ordusu, "Şam'a açılan kapı" olarak gördüğü Yermuk'a uzun zamandır gözünü dikmiş durumdaydı ve Yermuk'u, Şam'ı ele geçirecek hamlede bir rampa olarak gördükleri herkes tarafından ifade edilen bir gerçektir. Gerilimin çok yüksek olduğu bir anda, 16 Aralık 2012 günü Suriye ordusu, on sivilin ölümüne yol açacak şekilde Yermuk kampına savaş uçaklarıyla saldırı düzenledi ve daha sonra bunun yanlışlıkla olduğunu ileri sürdü. Ertesi gün ÖSO, müttefiki olan Nusra Cephesi'yle birlikte kampa girdi: FHKC-GK'nın direncine ve rejim güçlerinin isyancı mevzilerini vurmasına rağmen kamp isyancıların eline geçti.³⁶

Burada kısaca aktardığımız görece tarafsız olay anlatılarının dışında, Yermuk'taki süreçleri belli bir siyasi perspektif içinden değerlendiren farklı anlatılar da mevcuttur ve aşağıda bunlardan altı tanesine yer verilecektir. Belirtildiği üzere bu anlatılar birbiriyle uyumsuzdur ve Suriye çatışmasına dair genel tutumların yansıması ve uzantısı niteliğindedir. Örneğin, sol gelenekten gelen ve yaşamının uzun yıllarını siyasi faaliyet içinde geçiren bir isim olan Reşad Ebu Şever'e göre Yermuk kampında yaşanan çatışmalı süreç ilk olarak, kampta bulunan FHKC-GK üyelerine suikastlar düzen-

---

³⁶ Nidal Bitar, "Yarmouk Refugee Camp...", 65-73.

lenmesiyle başlamıştı. Bu suikastları düzenleyen rejim karşıtı gruplar için Yermuk iki açıdan kritik önem taşıyordu. Birinci olarak, kamp (yukarıda da belirtildiği üzere), Şam'ın stratejik bir noktasında yer alıyordu ve ele geçirilmesi, hükümetin devrilmesi kampanyasında kritik bir rol oynayacaktı. İkinci olarak rejim karşıtı unsurlar, kasten kampı çatışma alanına çevirmeyi hedeflemişlerdi. Amaçları bu şekilde Suriye Ordusu'nu harekete geçirmeye ve kampa saldırmaya zorlamaktı; bu şekilde, düzenlenecek operasyonları “medyada rejime iftira için kullanacaklar”dı. Bir başka deyişle Suriye ordusunu Filistinlilere saldırıyor gibi gösterecek ve bu şekilde siyasal propaganda faaliyeti yürütebileceklerdi.

Ebu Şever'e göre Yermuk sakinleri, Suriye savaşı başladığında, “1948 felaketinden sonra onları kucaklayan ve Arap kardeşi olarak gören Suriye halkına ve Suriye vatanına tarafsız kaldılar” ve binlerce silahlı kişinin kampı istila etme girişimleri Halk Komiteleri tarafından engellendi. Ancak rejim karşıtı gruplar ısrarcıydı. Örneğin Suriye Ulusal Koalisyonu üyelerinden Corc Sabra, *El-Arabiye* kanalına verdiği bir demeçte “Kamp Suriye toprağıdır. Kimse Yermuk kampına girişimizi engelleyemez. Çünkü Şam savaşını çözümlenecek olan yer burasıdır” demiş ve bu şekilde niyetlere dair ipucu vermişti. Bu girişimler en sonunda kampın rejim karşıtı unsurların kontrolüne geçmesini sağladı ve sonrasında yaşanan süreçler bu zeminde gelişti.³⁷

Farklı bir bakış açısı sunan, İslamcı çizgideki gazeteci Ahmet Varol'a göre ise yaşananların yegâne sorumlusu Suriye yönetimidir. Varol'a göre Suriye'deki “Baas diktası,” ülkede yaşayan Filistinli mültecilerden hem kendisine destek verdiklerini yüksek sesle ilan etmelerini, hem de mülteci kamplarında onların himayesine sığınan Suriyeli muhalifleri korumayarak kendilerine teslim etmesini istemişti. Çatışmalı süreci doğuran da rejimin bu yönelimi oldu. Filistinliler, kendilerinden istenenleri yapmadıkları için rejim güçlerinin düzenlediği saldırıların – hava saldırıları dâhil – hedefi oldu. Sürece şahit olan herkes de, saldırıların sebebinin kamptaki muhalif Suriyelilerin orduya teslim edilmemesi olduğunu biliyordu.³⁸

³⁷ Reşad Ebu Şever, “Yermuk Kampını Niçin İşgal Ettiler?” (Quds el-Arabi'den çeviren: Hasan Sivri), *Medya Şafak*, 22 Aralık 2012, <http://medyasafak.net/haber/520/yermuk-kampini-nicin-ısgal-ettiler>, Son erişim: 27 Mayıs 2019.

³⁸ Ahmet Varol, “Esed'in Hedefindeki Yermük Kampı,” *Haksöz Haber*, 20 Aralık 2012, <https://www.haksozhaber.net/esedin-hedefindeki-yermuk-kampi-34360h.htm>, Son erişim: 27 Mayıs 2019.

Yermuk'taki çatışmaların başlamasından yaklaşık bir buçuk yıl sonra Carnegie Vakfı'nın web sitesi için bir değerlendirme kaleme alan analist Natasha Hall, Suriyeli isyancıların 2012 sonlarında, o zamana kadar tarafsız bölge kabul edilen Yermuk kampına sığınması sonrasında kampta bulunan Filistinli örgütlerin taraflarını belirlemek zorunda kaldığını ileri sürmektedir. Hall'a göre Hamas, bu çatışmalı süreçte iki ayrı taraftan gelen baskı karşısında çok zor bir duruma düşmüştü - bu taraflardan biri Müslüman Kardeşler ve Suriye muhalefetine sempati duyan Filistinliler, diğeri ise "velinimetleri olan İran ve Alevi Suriye rejimi" idi. Hamas zamanla, hamileri olan Suriye rejimine sırtını dönüp Mısır ve Katar'a yaklaşmaya başlamıştı. Diğer yandan, Filistin Yönetimi'nin tüm Filistinlilere Suriye çatışmasından uzak durma ve tarafsız kalma çağrısı yapmasına rağmen bu çağrıların beyhude olduğu anlaşılmıştı ve bu durum her şeyden önce, FHKC-GK gibi grupların rejimle işbirliği yapmasından kaynaklıydı. 2011 yılında, FHKC-GK'nın tutumu nedeniyle kampın tarafsızlığını kaybedeceğinden ve çatışmaların içine sürükleneceğinden endişe eden Yermuk sakinleri, örgütün kamptaki merkezlerini ateşe vermişti. 2012 yılında Liva el-Asife gibi bazı başka Filistinli örgütler de muhaliflerin yanında yer almaya başlamış, liderliğin bu denli parçalanması sonrasında Yermuk tüm taraflardan gelecek saldırılar karşısında korunmasız hale gelmişti.³⁹

Bir başka anlatı sunan ABD'li gazeteci Franklin Lamb, süreci daha geniş bölgesel bir bağlam içine yerleştirmektedir. 2007 yılında Lübnan'daki Nehrü'l-Barid mülteci kampında yaşananları hatırlatan Lamb'e göre, Yermuk'ta da benzer bir süreç yaşanmıştı: 2012 yılı sonlarında yirmi dokuz ayrı ülkeden Selefi güçler Şam'daki Yermuk kampına girdi ve bu unsurlar başta Suudi Arabistan olmak üzere Körfez ülkeleri tarafından silahlandırıldı. Bir başka deyişle kampa giren sadece Filistinli olmayan Suriyeli isyancılar değil, aynı zamanda Suriyeli de olmayan Esad karşıtı radikallerdi. Diğer yandan Lamb'e göre kampta yaşayan Filistinliler, hegemonik güçlerin (esas olarak ABD ve İsrail'in) olabildiğince fazla sayıda Filistinli mültecinin bölgeden uzaklaşması için çaba gösterdiği kanaatindeydi. Kampın bir çatışma alanına dönüşmesi de bunun sonucuydu. Bir başka deyişle, çeşitli bölgesel ve küresel güçler, 1948 öncesinde yaşadıkları bölgeye geri dönme

---

³⁹ Natasha Hall, "Palestinian Refugees and the Siege of Yarmouk," *Carnegie Endowment for International Peace*, 13 Mart 2014, <https://carnegieendowment.org/sada/54925>, Son erişim: 16 Haziran 2019.

arzusunu sürdüren Filistinli mültecilerin bu beklentilerinden vazgeçmesi ve yurtlarından daha da uzağa gitmeleri için mülteci kamplarında bu tür çatışmaların yaşanmasını körüklemekteydi.⁴⁰

Lamb, 2013 yılının Ağustos ayında kaleme aldığı bir başka yazıda, Suriye genelindeki mülteci kamplarının yedisinin “yabancı Selefi-cihadçıların postallarının altında” olduğunu yazdı. Lamb’e göre bu “cihadçı hücreler”, Filistin kamplarına kendilerine savaşçı temin etmek, kamplarda yaşayan Filistinlileri canlı kalkan olarak kullanmak ve UNRWA tesislerini ele geçirmek için yönelmişti. Söz konusu gruplar, ilk aşamada kamp sakinlerine iyi davranmış, verdikleri dini vaazlarla halkı da etkilemiş, ancak zamanla sigara ya da kadınların örtünmesi gibi konularda baskıcı olmaya başlamış ve en sonunda silah gücüyle kendi otoritelerini kabul ettirmeye çalışmıştı. Yermuk’ta yaşananlar da, Suriye genelindeki kamplarda yaşanan sürecin bir benzeriydi.⁴¹

Yermuk’ta yaşanan süreçleri, yukarıda sözünü ettiğimiz, açlık ve susuzluktan ölüme varan bir trajedi halini almasından sonra kaleme aldığı bir yazıda tartışan, Lübnan solunu temsil eden, ancak Hizbullah hareketine (dolayısıyla Beşar Esad yönetimine) yakınlığıyla da bilinen *El Ahbar* gazetesi genel yayın yönetmeni İbrahim el-Emin ise, yazısına önce bir “özeleştiriyle” başlamaktadır: “*Böyle bir konuyu ele almadan önce pişmanlık ifade etmemiz gerekir mi? Öyle olsun, haydi: Bir mülteci kampını kuşatma altına alan suçludur; insanları açlık veya susuzluktan öldüren suçludur; ve böyle bir zulme karşı sesini çıkarmayan suçludur!*”⁴² El-Emin, bu girişin arkasından yazının geri kalan kısmında ise sorumluluğu başka bir tarafa yüklemektedir: bu sorumluluk temel olarak Esad karşıtı Filistinlilere aittir.

Hiç kimsenin kampın tarafsız kalacağını düşünmediğini, fakat “aklı başında hiç kimsenin kampın önemli bir bölümünün silahlarını Suriye’ye karşı

⁴⁰ Franklin Lamb, “Is Yarmouk Headed for the Same Fate as Nahr el Bared?,” *Foreign Policy Journal*, 22 Aralık 2012, <https://www.foreignpolicyjournal.com/2012/12/22/is-yarmouk-headed-for-the-same-fate-as-nahr-al-bared/>, Son erişim: 10 Haziran 2019.

⁴¹ Franklin Lamb, “Palestinian Refugee Camps in Syria Taken Over by Salafi Jihadists,” *Foreign Policy Journal*, 9 Ağustos 2013, <https://www.foreignpolicyjournal.com/2013/08/09/palestinian-refugee-camps-in-syria-taken-over-by-salafi-jihadists/>, Son erişim: 10 Haziran 2019.

⁴² İbrahim el-Emin, “Yermuk: Bir Filistin Sorumluluğu,” *Medya Şafak*, 16 Ocak 2014, <http://medyasafak.net/haber/1317/ibrahim-emin--yermuk-kampinda-neler-oluyor>, Son erişim: 10 Haziran 2019. *El Ahbar* sitesinin arşivinin devre dışı kalması sebebiyle yazının İngilizce orijinaline erişilememektedir.

kaldıracağını bekleyemeyeceğini” söyleyen İbrahim el-Emin’in kurduğu anlatıya göre kampta önce iç çatışmalar yaşanmış, daha sonra kampta yaşayanların bir bölümü kampı “Suriye devrimi” adına ele geçirmiş ve muhalif Suriyeli silahlı gruplar için bir güvenli bölgeye çevirmişti. Bu durum karşısında Suriye ordusunun kampı bombalaması sonucunda militanlardan ve sivillerden hayatını kaybedenler olmuş ve bunu büyük bir göç dalgası izlemişti. En sonunda Yermuk’ta yalnızca, yeni bir sürgünü reddedenler ile silahlı muhalifler ve onların aileleri kalmıştı.

Kamptaki en önde gelen grubun “ Hamas siyasi büro şefi Halid Meşal’in bir koruması da dâhil olmak üzere Hamas üyeleri tarafından kurulmuş olan Eknaf Beytü’l-Makdis” olduğunu söyleyen El-Emin’e göre Hamas, grubun liderlerinin artık kendi örgütsel yapısının içinde olmadığını ileri sürüyor, ancak eylemlerini kınamayı hâlâ reddediyordu. Bu militanlardan bazıları, kampın dışındaki, hatta Şam kırsalının dışındaki silahlı gruplara da destek sağlamıştı. Kampta yaşananları “yüzde yüz Filistinlilerin sorumluluğu” olarak gören El-Emin’e göre Yermuk’ta Şam rejimine karşı silahlanan kişiler ve Filistin topraklarından çıkararak Şam rejimine karşı savaşmaya giden diğer Filistinliler, ülkelerini işgal eden güce karşı savaşmak yerine Suriye’yi yok etme yoluna girerek, İsrail’e ve ABD’ye hizmet etmiş oluyorlardı.⁴³

Buraya kadar olan kısımda sunulan seçili örnekler, özellikle 2012-2014 arasındaki sürece dair çok farklı yorum, anlatı ve değerlendirmelerin olduğunu göstermekle birlikte, ortak bir noktaya da işaret etmektedir: Yermuk krizi, Suriye krizinin doğrudan bir uzantısı olmuştur ve kampın bazı özgün nitelikleri burayı tüm taraflar için önemli kılsa da, Suriye savaşının genel niteliklerinin tümüyle dışında kalan istisnai bir durumdan söz etmek pek mümkün değildir. Ancak - tıpkı makalenin girişinde sözü edilen Neyrab başta olmak üzere diğer mülteci kamplarında olduğu gibi - Yermuk krizinin esas farklarından biri, tüm bu çatışma ve güç mücadelelerinin kurbanlarının, zaten on yıllar önce kendi ülkelerindeki savaş ve işgalin kurbanı olarak yaşadıkları yerleri terk edip, güvenli bir liman olarak Suriye’ye sığınmış mülteciler olmasıdır. Kamptaki süreçler, burada yaşayan Filistinlilerin bir bölümünün Suriye içinde başka yerlere gitmesine sebep olurken, bazılarının Suriye’yi de terk ederek ikinci bir sürgün hayatına başlamasına yol açmıştır. Üstelik, her ne kadar 2014 yılının ilk aylarında Yermuk kam-

---

⁴³ el-Emin, “*Yermuk: Bir Filistin Sorumluluğu.*”

pındaki çeşitli Filistinli grupların vardığı uzlaşma sonucunda Suriyeli (ya da genel olarak Filistinli olmayan) isyancılar kampı terk etmiş ve kamp içinde rejim karşıtı olarak yalnızca Eknaf Beytü'l-Makdis gibi gruplar kalmış olsa da kuşatma, çatışmalar ve insani trajedi son bulmamış, 2015 yılının Nisan ayında ise süreç, aşağıda incelenecek olan yeni bir evreye girmiştir.

6. IŞİD İstilas ve Sonrası

2015 yılı başlarında Yermuk kampında hâkimiyet farklı unsurlar arasında dağılmıştı. Büyük ölçüde yıkılmış haldeki kampın çoğunluğuna halen Eknaf Beytü'l-Makdis örgütü hâkimdi, ancak kampın kuzey kısmı yeniden FHKC-GK'nın kontrolüne, kuzey ve batı etekleri rejim destekçisi milis gruplarının eline geçmişti; güney ve doğu kısımları “muhalefetin” elinde olarak tanımlanırken, El Kaide örgütünün Suriye kolu Nusra Cephesi de dâhil olmak üzere pek çok silahlı grup da kampta belli tutunma noktaları bulmuştu.⁴⁴ 1 Nisan 2015 tarihinde ise, Irak ve Şam İslam Devleti (IŞİD, yahut muhtelif adlandırmalarla İD, DAEŞ, DEAŞ) örgütü, stratejik önem atfettiği kampa hücum düzenledi ve kısa süre içinde, güney ve doğu kısımlarını kendi kontrolü altına aldı.

1 Nisan tarihli haberlerde yer alan bilgilere göre, Şam'da bulunan FKÖ yetkilisi Enver Abdülhadi, IŞİD'in sabah saatlerinde kampa saldırı düzenlediğini, kampın çoğunun kontrolünü ele geçirdiğini ve çatışmaların sürdüğünü açıklamıştı. Aynı gün, Suriye İnsan Hakları Gözlemevi tarafından da aynı haber duyuruldu.⁴⁵ Yermuk Haber Ajansı'ndan ismi açıklanmayan bir kaynak ise IŞİD'in Eknaf Beytü'l-Makdis örgütüyle savaşmak üzere kampa girdiğini, kampın güney ve batı kısımlarını ele geçirdiğini açıkladı. Bir kamp sakininin verdiği bilgilere göre ise IŞİD üyeleri kampa önce roketlerle saldırmış, arkasından baskın düzenlemişti.⁴⁶

⁴⁴ Nour Samaha, “The Defenders of Yarmouk,” *Foreign Policy*, 4 Mayıs 2015, <https://foreignpolicy.com/2015/05/04/inside-the-ruins-of-yarmouk-refugee-camp-syria/>, Son erişim: 10 Haziran 2019.

⁴⁵ “ISIS Seizes...”

⁴⁶ Magdy Samaan, Richard Spencer ve Ruth Sherlock, “Islamic State ‘Seizes Most of South Damascus Palestinian Refugee Camp,’” *The Telegraph*, 1 Nisan 2015, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/islamic-state/11509252/Islamic-State-seizes-most-of-south-Damascus-Palestinian-refugee-camp.html>, Son erişim: 17 Mayıs 2019.

Belirtildiği üzere IŞİD örgütü Yermuk'a, esas olarak kampın kontrolünü Eknaf Beytü'l-Makdis örgütünden almak için saldırıda bulunmuştu. El Kaide'nin Suriye kolu Nusra Cephesi bu çatışmada tarafsız olduğunu ilan etse de, IŞİD ve Nusra Cephesi'nin bu saldırı ve istila sürecinde koordinasyon içinde hareket ettiği iddiaları da dillendiriliyordu.⁴⁷ Diğer yandan IŞİD örgütü, kampın kontrolünü önemli ölçüde ele geçirdiği 1 Nisan 2015 tarihinden önce de kampta aktifti. Nitekim bu tarihten önceki aylarda kampta belli bir ağırlık oluşturan örgüt, aktarıldığına göre zamanla kamp içinde kontrol noktaları kurmuş, bir süre sonra sigara içmeyi yasaklamış ve kamptaki kadınlardan tamamen örtünmelerini istemişti.⁴⁸

IŞİD'in kampa girişi sonrasında Yermuk'tan kaçışlar hızlanırken, Batı Şeria'dan Filistinlilerin oluşturduğu bir heyet durumu değerlendirmek üzere Suriye'ye gitti. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi ise kampa insani yardım ulaştırılmasının önündeki engellerin kaldırılması çağrısında bulundu.⁴⁹ Güvenlik Konseyi ayrıca IŞİD ve El-Nusra'nın Yermuk'taki sivillere karşı işlediği "ağır suçları" kınadı ve bu suçların cezasız kalmaması gerektiğini ifade etti.⁵⁰

Yaklaşık üç yıl boyunca Yermuk kampı, giderek azalan bir nüfusla ve giderek ağırlaşan insani koşullar altında IŞİD örgütünün kontrolü altında kaldı. Kamptaki IŞİD hâkimiyetinin son bulması ise 2018 yılı baharında, hükümet/rejim güçlerinin Şam'ın periferisini tümüyle kontrol altına alma yönündeki geniş çaplı bir operasyonlar dizisinin sonucunda gerçekleşti. Nitekim, Şam'ın dış kısımlarındaki Doğu Guta'nın rejim güçlerinin kontrolüne geçmesinden kısa bir süre sonra Yermuk kampına operasyon için de hazırlıklara başlandı. Halen kampta bulunan az sayıda sivilin tahliyesi için bir süre müzakereler yürütülse de bir sonuç alınamadı. 19 Nisan 2018 günü hükümet güçleri, kampa savaş uçakları ve havan toplarıyla operasyon başlattı. Yermuk kampının güney kısımlarıyla birlikte, yakınlardaki

---

⁴⁷ "Islamic State-Controlled Yarmouk Refugee Camp..."

⁴⁸ Samaan vd, "Islamic State Seizes." Buradaki anlatıyla 2012 yılına ilişkin olarak aktardığımız bir başka anlatı arasındaki paralellik dikkat çekmektedir.

⁴⁹ Charlotte Krol, "Footage Shows Destruction to Yarmouk Refugee Camp in Syria," *The Telegraph*, 7 Nisan 2015, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/islamic-state/11519832/Footage-shows-destruction-to-Yarmouk-refugee-camp-in-Syria.html>, Son erişim: 17 Mayıs 2019.

⁵⁰ "Islamic State-Controlled Yarmouk Refugee Camp..."

Hacerülesved ve Tadamun kasabalarındaki IŞİD ve Nusra unsurları da operasyonun hedefi oldu.⁵¹

UNRWA'nın değerlendirmelerine göre ordunun operasyonlarının başlamasını takip eden günler içinde Yermuk'ta yaşayan 5 bin civarında Filistinli, yakınlardaki Yelda kasabasına kaçtı. Kuruluşun sözcüsü Gunness'in El Cezire'ye verdiği bilgilere göre o tarih itibariyle kampta yalnızca 1200 kişi kalmıştı. Diğer yandan hava saldırıları başladıktan sonra kampta bulunan tek açık hastane de devre dışı kaldı.⁵²

Belirtildiği üzere operasyonun hedefi yalnızca IŞİD değil, aynı zamanda Nusra Cephesi, yahut o dönemde aldığı yeni isimle Heyet Tahrirü's-Şam (HTŞ) örgütü idi. Operasyonların başlangıcından bir süre sonra, Suriye ve Rusya hükümetlerinin Nusra/HTŞ ile vardığı anlaşma doğrultusunda bu örgütün iki yüz civarında militanı 1 Mayıs 2018 tarihi itibariyle, aileleriyle birlikte Yermuk'tan tahliye edildi ve kuzeydeki İdlib şehrine gitti. Ancak tahliye için kampa giren otobüslerden bazıları da IŞİD örgütünün havan toplu saldırısına uğradı.⁵³

Şam periferisindeki başka bölgelerle birlikte, Yermuk mülteci kampının dörtte üçünden fazlasını elinde bulunduran IŞİD'in yenilgiye uğratılması birkaç hafta sürdü. 21 Mayıs 2018 tarihinde Suriye devlet televizyonuna açıklama yapan Suriye ordusu sözcüsü General Ali Meyhub, "Yoğun ve başarılı askeri operasyonlar neticesinde," "Şam ve çevresinin, köy ve kasabalarının tümüyle kontrol altına alındığını" açıkladı. Kontrolün sağlandığı bölgelerden biri de Yermuk kampıydı. Böylelikle kamp, yaklaşık 6 yıl aradan sonra rejim/hükümet güçlerinin kontrolüne geçmiş oldu. Bir önceki gün de Suriye İnsan Hakları Gözlemevi, varılan anlaşma kapsamında IŞİD'in Yermuk ve Hacerülesved'den tahliye edildiğini duyurmuş, devlet medyası ise örgütle herhangi bir anlaşmaya varılmadığını söylemişti.⁵⁴ Di-

⁵¹ "Assad Forces Target ISIL in Southern Damascus," *Al Jazeera*, 19 Nisan 2018, <https://www.aljazeera.com/news/2018/04/assad-forces-target-isil-southern-damascus-180419180923245.html>, Son erişim: 17 Mayıs 2019.

⁵² Farah Najjar, "Syria's Yarmouk Camp: From a 'War on Stomachs' to 'Annihilation,'" *Al Jazeera*, 24 Nisan 2018, <https://www.aljazeera.com/news/2018/04/syria-yarmouk-camp-war-stomachs-annihilation-180423212111918.html>, Son erişim: 17 Mayıs 2019.

⁵³ Maureen Clare Murphy, "Armed Insurgents Evacuate Yarmouk," *Electronic Intifada*, 1 Mayıs 2018, <https://electronicintifada.net/blogs/maureen-clare-murphy/armed-insurgents-evacuate-yarmouk>, Son erişim: 24 Mayıs 2019.

⁵⁴ "Syria War: Army Takes Full Control of Damascus After Ousting IS," *BBC*, 21 Mayıs 2018, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-44198304>, Son erişim: 17 Mayıs 2019.

ğer yandan aynı kuruluşun bildirdiğine göre operasyon sürecine Suriye ordusu öncülük ederken, Rus subayları da danışmanlık yapmış, operasyona yüzlerce Filistinli milis de destek vermişti.⁵⁵

7. Büyük Çaplı Yıkım ve Yeniden İnşa Arayışları

Mevcut anlatılar, 2012 sonlarında başlayan iç çatışmalardan 2018 yılının mayıs ayında hükümet/rejim güçlerinin kontrolünü sağlamasına kadar geçen beş buçuk yıllık sürecin sonunda Yermuk kampına hâkim olan manzaranın mutlak bir yıkım manzarası olduğu noktasında ortaklaşmaktadır. Hatta *Times of Israel*'de yer bulan bir değerlendirme, Yermuk'un genel görünümünü İkinci Dünya Savaşı esnasında enkaza dönen gettolara benzetmektedir.⁵⁶ UNRWA genel komiseri Pierre Krahenbühl ise, "Yermuk'taki yıkımın boyutu, çatışma bölgelerinde insani çalışmayla geçirdiğim bunca sene içinde gördüğüm çok az şeyle mukayese edilebilir" ifadelerini kullanmıştır.⁵⁷

Mayıs 2018 itibariyle Yermuk'a dair gündeme getirilen başlıca soru, kampa geri dönüp yaşamı sürdürmenin mümkün olup olmadığıydı. Nitekim kamptaki yaşam alanları ve okul ve hastaneler dahil temel önemdeki tesisler, önemli ölçüde tahrip olmuş haldeydi. Eylül ayına gelindiğinde, FKÖ'nün sağladığı finansmanla kampın ana yollarından enkaz kaldırma çalışmaları başladı. Çalışmaların başında bulunan Mahmud Halid tarafından belirtildiğine göre, o tarih itibariyle kamptaki binaların yüzde 40'ı ciddi oranda hasarlı durumdaydı.⁵⁸

Kasım ayı başlarında Suriye Dışişleri Bakanı Yardımcısı Faysal Mikdat, Lübnan merkezli *El-Menar* televizyonuna verdiği bir röportajda, tüm Filistinli mültecilerin Yermuk kampına geri dönmesinin planlandığını ifade etti, ancak bunun ne zaman ve nasıl olacağına dair bir bilgi vermedi. Aynı

⁵⁵ "Palestinian Camp Yarmouk..."

⁵⁶ "Palestinian Camp Yarmouk..."

⁵⁷ Hwaida Saad ve Megan Specia, "Memories Lost and Futures on Hold: A Look Inside a Camp for Syria's Displaced," *New York Times*, 11 Nisan 2018, <https://www.nytimes.com/2018/07/11/world/middleeast/syria-war-displaced-yarmouk.html>, Son erişim: 17 Mayıs 2019.

⁵⁸ Ayşe Nur Dok, "How Displaced Palestinians Struggle to Live in War-Torn Syria," *TRT World*, 8 Kasım 2018, <https://www.trtworld.com/middle-east/how-displaced-palestinians-struggle-to-live-in-war-torn-syria-21506>, Son erişim: 24 Mayıs 2019.

tarihlerde UNRWA yetkilileri tarafından ise, kampta bulunan ve ajansa ait olan on altı okul da dâhil olmak üzere toplam yirmi üç bina ve tesisin zarar gördüğü, ancak rejim tarafından Filistinlilerin kampa dönmesine resmen izin verilinceye kadar yeniden inşa faaliyetlerine başlamayacakları söylendi.⁵⁹ Hükümet yetkilileri tarafından dönüşlere izin verileceği resmen açıklandığı zaman ise hem UNRWA hem de Londra merkezli bir oluşum olan Suriye'deki Filistinliler için Eylem Grubu (Action Group for Palestinians in Syria-ACPS) açıklamayı memnuniyetle karşıladı ve kampın yaşanılabilir kılınması için gerekli tedariklerin sağlanmasını talep etti. Filistin Yönetimi'ne ve FKÖ'ye de bu yönde destek çağrıları yapıldı.⁶⁰ Bu makalenin kaleme alındığı tarih itibarıyla gerek Yermuk kampının yeniden inşası faaliyetleri, gerekse de kampa dönüşler, ağır bir tempoyla da olsa devam etmekteydi.

8. Sonuç

Giriş kısmında da belirtildiği üzere, Suriye savaşının yıkıcı etkilerini yaşayan tek Filistin mülteci kampı Yermuk değildi. UNRWA tahminlerine göre, 2011 yılından itibaren toplam 120 bin Filistinli Suriye'yi terk ederek komşu veya daha uzak ülkelere gitti; ülkedeki toplam Filistinli nüfusun yarısından fazlası ise Suriye içinde yer değiştirdi. Diğer yandan, Suriye'deki Filistinliler için Eylem Grubu'nun verdiği bilgilere göre 2011'de çatışmalı sürecin başlamasından itibaren dört bine yakın Filistinli mülteci hayatını kaybetti; iki bine yakın Filistinli tutuklandı, 315'i ise kayboldu.⁶¹

Bu bağlamda, 2012-2018 yılları arasında Yermuk kampında yaşananlar öncelikle, Suriye genelindeki Filistin mülteci kamplarının ve genel olarak Suriye'de yaşayan Filistinli mültecilerin savaş sürecinden etkilenmesi açısından, yalıtık olmayan bir örnek niteliğindedir. Diğer kamplara nazaran Yermuk'un daha fazla öne çıkmasının sebepleri ise birinci olarak bu kampın diğerlerinden daha büyük olması, ikinci olarak buradaki çatışma ve yıkım sürecinin diğer kamplardakinden çok daha büyük ölçekli olmasıdır.

⁵⁹ Ayşe Nur Dok, "How Displaced Palestinians..."

⁶⁰ Maureen Clare Murphy, "Armed Insurgents Evacuate Yarmouk"

⁶¹ "Total victims according to incident place," Action Group For Palestinians in Syria web sitesi, <http://www.actionpal.org.uk/en/statistic-and-charts/3/10/col/total-victims-according-to-incident-place>, Son erişim: 14 Haziran 2019.

Özellikle 2012 sonunda başlayan kuşatma süreci Yermuk kampı sorununun ciddi bir gündem haline gelmesi sonucunu getirmiştir.

İkinci olarak Yermuk'ta yaşanan süreçler, genel olarak Suriye savaşında yaşanan süreçlerden de bağımsız değildir. Kampın pek çok defa, çoktarafli bir şiddetin hedefi olmasının esas sebebi başkentin merkezine ve başkanlık sarayına oldukça yakın ve stratejik bir konumda olmasıdır. Çatışmanın tarafları, Suriye çatışmasının ana taraflarıyla paralel veya aynı olup, bu kampın bir Filistin mülteci kampı olması çatışmaya bu anlamda özgün bir nitelik getirmemiştir. Diğer yandan kampın hukuki durumundan ötürü kuşatma altına alınması hem “teknik” bir farklılık, hem de çok özgün insani sonuçlar üretmiş olsa da, kuşatma yöntemi, Suriye savaşı boyunca farklı taraflarca farklı yerlerde kullanılmıştır. Rejim karşıtı unsurların İdlib'in kontrolünü ele geçirdikten sonra kendilerine direnç gösteren Şii kasabaları Fua ve Kefraya'da üç yıl boyunca devam ettirdiği kuşatma bunun bir örneğidir.

Tüm bunlarla birlikte Yermuk'un bir Filistin mülteci kampı olması, siyasi, sosyolojik ve insani açıdan, Suriye'nin diğer yerlerinde yaşananlardan çok farklı bir sonucu da beraberinde getirmiştir: Yüz binden fazla kişi, “başkalarının ülkesinde” gelişen ve çoğunlukla taraf olmadıkları bir çatışmanın kurbanı olmuş ve – eğer hayatta kalabilmişlerse – on yıllar sonra ikinci bir sürgünü yaşamışlardır. Bu durum bazı açılardan, makalenin başlangıç kısımlarında değindiğimiz, Kara Eylül ve Sabra-Şatila katliamı gibi Araplar arası çatışmalar ve bunların sonuçlarıyla paralellik taşımaktadır. Ancak geçmişte Ürdün ve Lübnan'da yaşananlardan farklı olarak, Yermuk'ta yaşayanların özel olarak Filistinli olmaları sebebiyle hedef olduklarını düşünmemiz için yeterli bir sebep yoktur. Yine de, Franklin Lamb'den yaptığımız alıntıda sözü edilen, mülteci kamplarını boşaltma ve geri dönüş fikrini imkânsızlaştırma amacıyla bir tasarımın hayata geçirildiği iddiası üzerinde düşünmeye değer görünmektedir.

Hiç kuşku yok ki gelecekte Suriye savaşıyla ilgili çok yoğun bir literatür gelişecek, Suriye'deki Filistinlilerin bu süreçten ne şekilde etkilendikleri de bu literatürün üzerinde durduğu sorulardan biri olacaktır. Bu makaleyle, yeni yeni oluşmakta olan bu birikime mütevazı bir katkı sağlanmış olunduğu umulmaktadır.

Kaynakça

- Al-Hardan, Anaheed. "A Year On: The Palestinians in Syria," *Syrian Studies Association Bulletin* 17, sayı 1 (2012): 1-7.
- Al-Hardan, Anaheed. "The Right of Return in Syria: Building a Culture of Return, Mobilizing Memories for the Return," *Journal of Palestine Studies* 41, sayı 2 (Kış 2012): 62-79.
- Ali, Zarefa Akram. *A Narration Without an End: Palestine and the Continuing Nakba*, Yüksek Lisans Tezi, Birzeit Üniversitesi (Danışman: Dr. Rana Barakat), 2012.
- Bitar, Nidal. "Yarmouk Refugee Camp and the Syrian Uprising: A View from within," *Journal of Palestine Studies* 43, sayı 1 (Güz 2013): 61-78.
- Bocco, Riccardo. "UNRWA and the Palestinian Refugees: A History Within History," *Refugee Survey Quarterly* 28, sayı 2-3 (Ocak 2009): 229-252.
- Brand, Laurie. "Palestinians in Syria: The Politics of Integration," *Middle East Journal* 42, sayı 4 (Kış 1988): 621-637.
- Chesnot, Christian ve Lama, Joséphine Lama, *Filistinliler – 1948-1998 Fedai Nesli: Silahlı Mücadeleden Özerkliğe*, çev. Sezai Arusoğlu, Ankara: Doruk Yayıncılık, 2003.
- Cleveland, William L. *A History of the Modern Middle East*, Üçüncü Baskı, Colorado ve Oxford: Westview Press, 2004.
- Rolland, John C. (haz.) *Lebanon: Current Issues and Background*, New York: Nova Science Publishers, 2003.
- Tessler, Mark. *A History of the Israeli-Palestinian Conflict*, İkinci Baskı, Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press, 2009.
- Vallaud, Pierre. *Le Liban Au Bout Du Fusil*, Paris: Librairie Hachette, 1976.

İnternet Kaynakları

- Suriye Arap Cumhuriyeti Merkezi İstatistik Bürosu web sitesi, 19 Eylül 2019, <http://cbssyr.sy/yearbook/2012/Data-Chapter2/TAB-12-2-2012.pdf>, <http://cbssyr.sy/yearbook/2013/Data-Chapter2/TAB-12-2-2013.pdf>, <http://cbssyr.sy/yearbook/2017/Data-Chapter2/TAB-14-2-2017.pdf>.

- “Assad Forces Target ISIL in Southern Damascus,” *Al Jazeera*, 19 Nisan 2018, <https://www.aljazeera.com/news/2018/04/assad-forces-target-isil-southern-damascus-180419180923245.html>, Son erişim 17 Mayıs 2019.
- “Hamis Denies Supporting Militant Groups in Syria,” *Middle East Monitor*, 19 Nisan 2015, <https://www.middleeastmonitor.com/20150419-hamas-denies-supporting-militant-groups-in-syria/>, Son erişim: 10 Haziran 2019.
- “ISIS Seizes Most of Yarmouk Refugee Camp in Damascus: PLO,” *Daily Star*, 1 Nisan 2015, <http://www.dailystar.com.lb/News/Middle-East/2015/Apr-01/292956-isis-seizes-most-of-yarmouk-refugee-camp-in-damascus-plo.ashx>, Son erişim: 27 Mayıs 2019.
- “Islamic State-Controlled Yarmouk Refugee Camp Conditions Beyond Inhumane,” *The Telegraph*, 7 Nisan 2015, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/islamic-state/11519106/Islamic-State-controlled-Yarmouk-refugee-camp-conditions-beyond-inhumane.html>, Son erişim: 17 Nisan 2019.
- “Palestinian Camp Yarmouk, Back in Assad Hands, Gutted by Years of War,” *Times of Israel*, 21 Mayıs 2018, <https://www.timesofisrael.com/palestinian-camp-yarmouk-back-in-assad-hands-gutted-by-years-of-war/>, Son erişim: 24 Mayıs 2019.
- “Syria is a Battle for Palestine,” *Islam Times English*, t.y., <https://www.islamtimes.org/en/interview/251081/syria-is-a-battle-for-palestine>, Son erişim: 10 Haziran 2019.
- “Syria War: Army Takes Full Control of Damascus After Ousting IS,” *BBC*, 21 Mayıs 2018, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-44198304>, Son erişim: 17 Mayıs 2019.
- “Total Victims According to Incident Place,” Action Group For Palestinians in Syria web sitesi, <http://www.actionpal.org/en/statistic-and-charts/3/10/col/total-victims-according-to-incident-place>, Son erişim: 14 Haziran 2019.
- “UNRWA Condemns the Killing of 10 Civilians in the Palestine Refugee Camp of Neirab in Aleppo,” UNRWA, <https://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic/unrwa-condemns-killing-10-civilians-palestine-refugee-camp-neirab-aleppo>, Son erişim: 16 Mayıs 2019.

- “Where We Work-Syria,” UNRWA,
<https://www.unrwa.org/where-we-work/syria>, Son erişim: 19 Eylül 2019.
- “Where We Work-Syria-Yarmouk (Unofficial Camp),” UNRWA,
<https://www.unrwa.org/where-we-work/syria/yarmouk-unofficial-camp>, Son erişim: 20 Eylül 2019.
- Dok, Ayşe Nur. “How Displaced Palestinians Struggle to Live in War-Torn Syria,” *TRT World*, 8 Kasım 2018,
<https://www.trtworld.com/middle-east/how-displaced-palestinians-struggle-to-live-in-war-torn-syria-21506>, Son erişim: 24 Mayıs 2019.
- Ebu Şever, Reşad. “Yermuk Kampını Niçin İşgal Ettiler?” (Quds el-Arabi’den çeviren: Hasan Sivri), *Medya Şafak*, 22 Aralık 2012,
<http://medyasafak.net/haber/520/yermuk-kampini-nicin-iskal-ettiler>, Son erişim: 27 Mayıs 2019.
- El-Emin, İbrahim. “Yermuk: Bir Filistin Sorumluluğu,” *Medya Şafak*, 16 Ocak 2014,
<http://medyasafak.net/haber/1317/ibrahim-emin--yermuk-kampindaneler-oluyor>, Son erişim: 10 Haziran 2019.
- Hall, Natasha. “Palestinian Refugees and the Siege of Yarmouk,” *Carnegie Endowment for International Peace*, 13 Mart 2014,
<https://carnegieendowment.org/sada/54925>, Son erişim: 16 Haziran 2019.
- Karouny, Mariam. “Syrian Rebels Take Control of Damascus Palestinian Camp,” *Reuters*, 17 Aralık 2012,
<https://www.reuters.com/article/us-syria-crisis/syrian-rebels-take-control-of-damascus-palestinian-camp-idUSBRE8AJ1FK20121217>, Son erişim: 10 Haziran 2019.
- Krahenbühl, Pierre. “Palestine Refugees in Syria: A Tale of Devastation and Courage,” UNRWA, 14 Mart 2019,
<https://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic/palestine-refugees-syria-tale-devastation-and-courage>, Son erişim: 24 Mayıs 2019.
- Krol, Charlotte. “Footage Shows Destruction to Yarmouk Refugee Camp in Syria,” *The Telegraph*, 7 Nisan 2015,
<https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/islamic-state/11519832/Footage-shows-destruction-to-Yarmouk-refugee-camp-in-Syria.html>, Son erişim: 17 Mayıs 2019.

- Lamb, Franklin. "Is Yarmouk Headed for the Same Fate as Nahr el Bared?," *Foreign Policy Journal*, 22 Aralık 2012, <https://www.foreignpolicyjournal.com/2012/12/22/is-yarmouk-headed-for-the-same-fate-as-nahr-al-bared/>, Son erişim: 10 Haziran 2019.
- Lamb, Franklin. "Palestinian Refugee Camps in Syria Taken Over by Salafi Jihadists," *Foreign Policy Journal*, 9 Ağustos 2013, <https://www.foreignpolicyjournal.com/2013/08/09/palestinian-refugee-camps-in-syria-taken-over-by-salafi-jihadists/>, Son erişim: 10 Haziran 2019.
- Loveluck, Louisa; Samaan, Magdy ve Sherlock, Ruth. "Inside the Living Hell of Yarmouk," *The Telegraph*, 7 Nisan 2015, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/islamic-state/11520845/Inside-the-living-hell-of-Yarmouk.html>, Son erişim: 17 Mayıs 2019.
- Murphy, Maureen Clare. "Armed Insurgents Evacuate Yarmouk," *Electronic Intifada*, 1 Mayıs 2018, <https://electronicintifada.net/blogs/maureen-clare-murphy/armed-insurgents-evacuate-yarmouk>, Son erişim: 24 Mayıs 2018.
- Murphy, Maureen Clare. "Syrian Government Approves Return to Yarmouk", *Electronic Intifada*, 10 Kasım 2018, <https://electronicintifada.net/blogs/maureen-clare-murphy/syrian-government-approves-return-yarmouk>, Son erişim: 24 Mayıs 2019.
- Najjar, Farah. "Syria's Yarmouk camp: From a 'War on Stomachs' to 'Annihilation,'" *Al Jazeera*, 24 Nisan 2018, <https://www.aljazeera.com/news/2018/04/syria-yarmouk-camp-war-stomachs-annihilation-180423212111918.html>, Son erişim: 17 Mayıs 2019.
- Saad, Hwaida ve Specia, Megan. "Memories Lost and Futures on Hold: A Look Inside a Camp for Syria's Displaced," *New York Times*, 11 Nisan 2018, <https://www.nytimes.com/2018/07/11/world/middleeast/syria-war-displaced-yarmouk.html>, Son erişim: 17 Mayıs 2019.
- Samaan, Magdy; Spencer, Richard ve Sherlock, Ruth. "Islamic State 'Seizes Most of South Damascus Palestinian Refugee Camp,'" *The Telegraph*, 1 Nisan 2015, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/islamic-state/11509252/Islamic-State-seizes-most-of-south-Damascus-Palestinian-refugee-camp.html>, Son erişim: 17 Mayıs 2019.

- Samaha, Nour. “The Defenders of Yarmouk,” *Foreign Policy*, 4 Mayıs 2015,
<https://foreignpolicy.com/2015/05/04/inside-the-ruins-of-yarmouk-refugee-camp-syria/>, Son erişim: 10 Haziran 2019.
- Sanchez, Raf. “Palestinian Refugee Camp in Syria Turns ‘Unimaginably Brutal’ as Assad Regime Drives Isil out of Yarmouk,” *The Telegraph*, 26 Nisan 2018,
<https://www.telegraph.co.uk/news/2018/04/26/palestinian-refugee-camp-syria-turns-unimaginably-brutal-assad/>, Son erişim: 17 Mayıs 2019.
- Varol, Ahmet. “Esed’in Hedefindeki Yermük Kampı,” *Haksöz Haber*, 20 Aralık 2012,
<https://www.haksozhaber.net/esedin-hedefindeki-yermuk-kampi-34360h.htm>, Son erişim: 27 Mayıs 2019.

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi
ISSN:2147-7523, E-ISSN: 2630-5631
Cilt: 6, Sayı: 2, ss. 167-196
Geliş Tarihi: 02.07.2019
Revizyon Tarihi: 23.09.2019
Kabul Tarihi: 16.10.2019
DOI: 10.26513/tocd.585673

Küresel Terör Örgütü el-Kaide'nin Gelişimi ve Ön Plana Çıkan Liderleri Bağlamında “Cihad” Anlayışının Geçirdiği Değişimler

Selim Öztürk*

Öz

Makale, el Kaide terör örgütü kurucu lideri olan Usame bin Ladin ve bin Ladin'in ölümünün akabinde liderliğe geçen Eymen el-Zevahiri'nin örgüte nasıl ve hangi stratejilerle yön verdiğine değinmektedir. Afgan Cihadı sonrası ortaya çıkan örgütün kurulmasına hangi nedenler altyapı oluşturmuş, ilk evresinde Suudi rejimine karşı siyasal muhalefet olarak faaliyet gösteren örgüt akabinde hangi gerekçelerle direk ABD ve Batı'yı hedef alan bir küresel cihat örgütüne evrilmiştir sorularına cevap vermektedir. Bunların yanında bin Ladin'in siyasal ve eylemsel kimliğini teşkil eden erken dönem koşulları, eğitimi, sosyal çevresi ve ailesinin genel özellikleri incelenmiş ardından cihat serüvenine nasıl girdiği üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Ladin'in Eymen el-Zevahiri'nin başını çektiği Mısır cihat ekolü ile tanışması ve yine Zevahiri'nin el-Kaide'nin strateji değişimindeki rolü incelenerek bahse konu Suudi muhalefet örgütünün süreç içinde küresel Batıyı hedef alan bir küresel terör mekanizmasına dönüşümü üzerinde detaylıca durulmuştur. Ayrıca erken dönemde Usame ile Abdullah Azzam arasındaki görüş farklılıkları, cihadın stratejisi konusundaki anlaşmazlıklar da incelenmiştir. Özellikle Azzam ve Zevahiri'nin cihadın tanımı ve amaçları noktasındaki yaşadıkları kırılmalara ışık tutulmuştur. Son olarak küresel cihat konusuna Ebu Musab el-Suri'nin getirdiği yenilikler de incelenmiş olup cihat faaliyetlerinde organizasyon/örgüt düzeyinden sistem düzeyine geçilmesi yönündeki fikirleri incelenmiştir. Makale bölgesel bir cihat deneyimi olan Afgan cihadından el Kaide'nin cihadı küresel boyuta taşınması, DAES ile anlaşmazlık boyutu ve bu çerçevede ortaya çıkan fikirler, taktik değişimler, stratejiler detaylıca incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: el-Kaide, Usame bin Ladin, Küresel Cihat, Eymen el-Zevahiri, Afgan Cihadı

* Dr. Öğr. Üyesi, Polis Akademisi, TR, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, orcid/org. 0000-0003-3629-0989, selim.ozturk6@pa.edu.tr

Turkish Journal of Middle Eastern Studies
ISSN:2147-7523, E-ISSN: 2630-5631
Vol: 6, No: 2, pp. 167-196
Received: 02.07.2019
Revised: 23.09.2019
Accepted: 16.10.2019
DOI: 10.26513/toecd.585673

The Development of al-Qaeda as a Global Terror Organization and its Changing “Jihad” Understanding in the Context of its Prominent Leaders

Selim Öztürk*

Abstract

The article points out how Osama bin Laden, the founder of al-Qaeda, and Ayman al-Zawahiri, the successor after Laden’s death, led the organization and which strategies they developed. It also responds to which reasons formed the infrastructure for the foundation of the organization, which emerged in the post-Afghan jihad, why the organization evolved into a global jihad unit targeting the US and the West despite acting as a political opposition against the Saudi regime in the early period. In addition, the study also reviews early conditions, education, social milieu and family characteristics as well as the personal path to jihadist adventure. As reviewing bin Laden’s interaction with the Egyptian jihad school and Zawahiri-led change in strategy of al-Qaeda, the study focuses on the transformation of the Saudi opposition movement into a global terror mechanism targeting the global West in detail. In addition, it reviews the differences in views and disagreements on the strategy of jihad between Abdullah Azzam and bin Laden. It especially highlights the cleavages between Azzam and Zawahiri over the definition of jihad and its aims. Lastly, it reviews Abu Musab al-Suri’s innovations and his ideas about jihadism’s shift from the organizational level to the systemic one. The article points out how al-Qaeda carried jihad from the regional experience of the Afghan Jihad to the global level, the disagreements and cleavages of al-Qaeda with the Islamic State, and the recently emerged ideas, tactical changes and strategies in detail.

Keywords: al Qaeda, Osama bin Laden, Global Jihad, Ayman al-Zawahiri, Afghan Jihad

---

* Assist. Prof., Turkish National Police Academy, TR, Institute of Security Sciences, orcid/org. 0000-0003-3629-0989, selim.ozturk6@pa.edu.tr

1. Giriş: El-Kaide'nin Fikirselsel Yapısı Üzerine

El-Kaide Terör Örgütü ve lideri Usame bin Ladin belki de son yirmi yılın dünya gündeminde en fazla isminden söz ettiren iki aktör olmuştur. El-Kaide'nin üstlendiği 11 Eylül 2001 tarihindeki Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon'a yapılan intihar saldırıları dünya tarihini derinden etkilemiş ve uluslararası ilişkilerin gidişatını değiştirmiştir. Bu tarihten sonra siyaset bilimi, güvenlik bilimi ve uluslararası ilişkiler alanlarında 11 Eylül'den öncesi ve 11 Eylül'den sonrası gibi kavramlar kullanılmaya başlanmış; uluslararası terör örgütlerinin bir devlet dışı aktör olarak uluslararası ilişkiler ve uluslararası güvenlik konularından ne denli etkili ve önemli olabileceği yönünde düşünceler ortaya atılmıştır. Daha evvelden Soğuk Savaş öncesi ve sonrası olarak 1990'ların başı, uluslararası ilişkileri betimlemede en fazla kullanılan kavram iken 11 Eylül 2001 tarihi, Soğuk Savaş'ın bitimi (1991) konseptinin de üzerine oturarak yakın tarihin en önemli dönüm noktası ve konsepti haline gelmiştir.

11 Eylül 2001 tarihi bir bakıma uluslararası terörün veya küresel terörün tüm dünyaya ne kadar önemli bir güvenlik meselesi olduğunu ispatlamıştır. Geldiğimiz son 17 yılda DAESH, el-Nusra, el-Şebab ve Boko Haram gibi Selefi/Vehhabi menşeli terör grupları Usame bin Ladin'in ve onun takipçilerinin açtıkları yoldan yürümüşler ve dünyanın çeşitli bölgelerinde yayılmışlardır. Uluslararası güvenlik politikaları bahse konu bu örgütlerle mücadele yöntemleri bulmakta zorlanmaktadır. El-Kaide ve ardılı örgütler sosyo-ekonomik, siyasi, kimliksel, kültürel pek çok sebeple dünyanın çeşitli yerlerinde ortaya çıkmakta ve hızla yayılmaktadır.

Dünya tarihini değiştirecek derecede etki yapan el-Kaide örgütünün ortaya çıkış süreci Usame bin Ladin faktörünün önce Suudi Arabistan ardından da dünya gündemine girmesi ile olmuştur. Bunun için de Afgan Cihadı önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Fakat öncelikle Afgan cihadına giden süreçte Usame bin Ladin'in siyasal kimliğinin oluşmasına etki eden erken dönem gelişmeler de büyük önem arz etmektedir.

El-Kaide örgütü yapısal olarak karma bir ideolojiye sahip örgüt profili çizmektedir. Çünkü örgütün ideolojik oluşumunda Vehhabi/Selefilik, Müslüman Kardeşlerin Kutubist yorumu, Mısır cihatçılık ekolü gibi düşüncelerin karışımı mevcuttur. Müslüman Kardeşleri temsilen Seyyit Kutup, meşru devlet aygıtını ya da meşru rejimi Şeriata dayanmadığı gerekçesiyle mür-

tet ilan etmekte ve rejime savaş ilan edebilmektedir.¹ Kutup, Nasır rejimi ile giriştiği mücadelede eserlerinde rejime yönelik bu tür suçlamalarda bulunarak taraftarlarını isyana teşvik etmiştir. Cemal Abdül Nasır'ın bas-kısıyla Suudi Arabistan'dan politik sığınma alan Müslüman Kardeşlerin aydın kesimi çalıştıkları Vehhabi temelli kurum ve kuruluşlarda bu fikirleri yaymışlardır.²

1980'li yılların başlarına gelindiğinde Mısır'da irili ufaklı pek çok radikal İslamcı örgüt türemiştir. Özellikle Müslüman Kardeşlerin Mısır'daki ana merkezinin Cemal Abdül Nasır'ın ölümünden sonra başa geçen En-ver Sedat ile geliştirmeye çalıştığı iyi ilişkilerden rahatsız olan kesimler ana yapıdan ayrılarak daha mikro çapta örgütlenmelere girişmişler. Bunun sonucunda Cemaat el-İslami, Tekfir ve Hicre, Tanzim el-Cihat gibi örgüt-ler türemiştir. Tanzim el-Cihat üyelerinden Abdüsselam Faraj'ın yazdığı "Kayıp Farz" isimli kitapta, düşüncelerini ibn-i Teymiye'nin Moğollara karşı cihat fetvalarına dayandırmıştır. Bu fetvalarda hükümdar Müslüman olsa dahi Şeriatı değil farklı beşeri kanunları anayasanın kaynağı haline getirmesini mürtetlik sebebi saymakta ve bu yüzden cihadın farz olduğunu ileri sürmektedir.³ Bu görüşten hareketle yine Tanzim el-Cihat üyesi Halid el-İslamboli Enver Sedat'ı resmi askeri geçit töreninde suikastla öldürmüştür. Bu tür fikirler Mısırlı cihatçıların Vehhabilerle etkileşim içine girdiği yetmişli yıllarda Vehhabi çevreleri de etkileyecektir. Aslında ibn-i Abdülvehhap'ın öğretilerine göre Selefî Vehhabilerde devlet başkanı aynı zamanda imam olarak görülmesinden ötürü cihat ilan edip etmeme kararı yalnızca ona aitken ve imam (lider) hiçbir şekilde sorgulanamazken, Mısır ekolünün (Kutubist yorum) aykırı fikirleri ile Suudilerde de rejimi sorgulayan ve başkaldıran bir yöne evrilmeye başlayacaktır.⁴ Bin Ladin ve jenerasyonu bu akımlardan etkilenen grubu temsil ettiğini söyleyebili-

---

¹ David Dean Commins, *The Wahhabi Mission and Saudi Arabia*, (London : I.B. Tauris, 2006), 188.

² Gilles Kepel, *The Prophet and Pharaoh: Muslim Extremism in Egypt*, (London: Saqi Books, 1985), 28-29 ve 236; Quintan Wiktorowicz, "A Genealogy of Radical Islam," *Studies in Conflict & Terrorism* 28, (2005): 81.

³ Quintan Wiktorowicz, 79; Gilles Kepel, *The Prophet and Pharaoh: Muslim Extremism in Egypt*, 194-199.

⁴ Natana J. DeLong-Bas, *Wahhabi Islam: From Revival and Reform to Global Jihad*, (Oxford: Oxford University Press, 2004), 203; Simon Cottee, "Mind Slaughter: The Neutralizations of Jihadi Salafism," *Studies in Conflict & Terrorism* 33, no.4, (2010): 336-337.

riz. Afgan cihadı başladığı yıllarda Usame bin Ladin daha çok Suudi Arabistan'daki resmi Vehhabi görüşe tabi olup Suudi ailesiyle de iyi ilişkiler içinde olan bir işadamıdır. Hatta cihada da Suudi ailesinin teşviki ile katılmış, Suudi Arabistan'ın izlediği politikanın sahadaki en önemli uygulayıcılarından biri olmuştur. Suudilerin ABD ile olan iyi ilişkilerinden dolayı Usame bin Ladin o dönemde ABD basını tarafından da özgürlük savaşçısı olarak yüceltilmiş ve müttefik olarak görülmüştür. Ancak cihat sahasında farklı ülkelerden gelen Arap militanlarla yaşadığı etkileşim, bunda en çok Eymen el-Zevahiri'nin rolü olduğu iddia edilmekte, onu kendi rejimini de sorgulayan bir aktör haline getirecektir.⁵

El-Kaide'nin iç yapısına baktığımızda örgüt yönetimi Suudi/Yemen kökenlilerle Mısır kökenliler arasında paylaşılmış durumdadır. Bin Ladin, Suudi/Yemen kökenlileri temsil etmekte ve Ladin'in yardımcısı konumundaki Eymen el-Zevahiri de Mısırlı ekibin lideri durumundadır.⁶ Vehhabi/Selefi ekol temel anlamda Suudi Arabistan kökenli olup aynı zamanda mezhebi özellik sergilemektedir. Vehhabilik bilindiği üzere 18.yy'da Orta Arabistan (Necid) bölgesinde yaşayan Muhammet ibn Abdülvehhap ismindeki din adamı tarafından teorize edilmiş ve o dönemin Suudi emiri Muhammet bin Suud tarafından Arabistan'a hem dini telkin, vaaz hem de kılıç yoluyla yayılmıştır.⁷ Fıkhi olarak Hanbeliyye'ye ve itikadi olarak Selefiye'ye bağlı olan Vehhabilik, dönemin şartlarında bir reform hareketi olarak doğmuştur. Aynı zamanda tarihte dört sefer kurulmuş olan Suudi devletinin bugüne kadarki hâkim olan dini inancını temsil etmektedir. El-Kaide içerisindeki Bin Ladin ve pek çok Suudi kökenli cihatçı militan da Suudi vatandaşı olması hasebiyle mezhepsel açıdan Vehhabidir. Bunun yanında örgüt içerisinde Müslüman Kardeşlerin rejim karşıtı kanadının (Kutupçu) fikirleri de etkindir. Rejim karşıtı kanat, Mısır'da Nasır tarafından idam edilen Seyyit Kutup'un eserlerinden etkilenen kişilerden oluşmaktadır. Seyyit Kutup'un idamı sonrası pek çok Müslüman Kardeşler üyesi Nasır tarafından tutuklanmış ve cezaevi tarzındaki kamplarda işkenceye tabi tutulmuşlardır. Bu

⁵ Stephane Lacroix, *Al Qaeda in its Own Words* içinde "Ayman al Zawahiri, Veteran of Jihad," Gilles Kepel ve Jean-Pierre Milelli (der.), trans. Pascale Ghazaleh, (Cambridge, Mass. : Belknap Press of Harvard University Press, 2008), 160; Gilles Kepel, *Jihad: the Trail of Political Islam*, (London: I.B. Tauris, 2002), 119 ve 130.

⁶ Gilles Kepel, *Jihad: The Trail of Political Islam*, 64.

⁷ Madawi Al-Rasheed, *A History of Saudi Arabia*, (London: Cambridge University Press, 2010), 4.

süreçte pek çok Müslüman Kardeşler üyesi Suudi Kralı Faysal bin Abdülaziz el-Suud'un da oluruyla Suudi Arabistan'a iltica etmiştir. Mısır kökenli cihatçılar Suudilerdeki cihat fikrini ve hatta ulema çevrelerini süreç içerisinde etkilemişlerdir. Bin Ladin ve el-Kaide üzerinde de bu etkinin olduğunu belirtmemiz gerekir.⁸ Bunların yanında aksiyonu ve silahlı eylemi daima öne çıkaran Mısırlı cihatçıların etkilerinden de bahsetmemiz gerekir. El-Kaide'nin, Ladin'in liderliğini yaptığı dönemdeki yardımcısı konumunda olan Eymen el-Zevahiri Afganistan'a cihat için gelmeden evvel Mısır'da Tanzim el-Cihat isimli örgütün lideridir. Bu örgüt, Mısır Devlet Başkanı Sedat'ı silahlı bir eylemle öldüren örgüttür.⁹ Zevahiri'nin gerek teorileri ve gerekse fikirleri ile el-Kaide'nin ideolojik/kurumsal yapısına büyük oranda etkide bulunmuştur. Bu açıdan ele alındığında el Kaide tek bir mezhebi ve siyasi görüşü temsil eden değil daha ziyade hibrit bir yapıdır diyebiliriz.

2. Usame bin Ladin: Ailesi, Eğitimi, Erken Dönem Fikri Kökenleri

Usame bin Ladin, Yemen'den Suudi Arabistan'a çalışma maksadıyla göç eden Muhammed bin Avad bin Ladin isimli bir işçinin oğludur. Ladin'in babası hamallık ile başladığı çalışma hayatına bir süre sonra müteahhitlikle devam etmiştir. 1950'li ve 60'lı yıllarda Suudi Arabistan, her açıdan imarının hız kazandığı bir dönem olması nedeni bir fırsat ülkesidir. Baba Ladin bu durumdan faydalanarak Cidde'de önemli müteahhitlik işlerine imza atmıştır. Kısa bir süre zarfında ülkenin en zengin ailelerinden biri olan Ladinler, Suudi hanedanı ile de yakın ilişkiler kurmuşlardır. Hatta 1964'te tahttan kardeşi Faysal lehine feragat eden Kral Suud ülkeden ayrılıp Mısır'a giderken tüm hazineyi de yanında götürür ve Suudi devleti, memurların dahi maaşını ödemekte zora düşer. Bunun üzerine baba Ladin Kral Faysal'a yardımcı olmak amacı ile bir süreliğine Suudi memurların maaşlarını şirketinin kasasından öder. Bu tür jestler Ladin ve Suudi ailelerini birbirine daha da yakınlaştırır. Bunun üzerine Suudiler ülkedeki

⁸ Simon Cottee, 336-337; Mehmet Ali Büyükkara, "11 Eylül'le Derinleşen Ayrılık: Suudi Selefiyye ve Cihadi Selefiyye," *Dini Araştırmalar* 7, no: 20 (2004): 209 ve 227.

⁹ Gilles Kepel, *The War for Muslim Minds: Islam and the West*, (Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press, 2004), 80-81; Fawaz A. Gerges, *The Far Enemy: Why Jihad Went Global*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 221.

bütün müteahhitlik işlerini Ladin ailesine vermeye başladılar. Ladin ailesinin büyük bir güce sahip olması bir bakıma Kral Faysal dönemine denk gelmektedir. Hatta Ladin ailesi 1969'da Mescid-i Aksa'nın kundaklanması üzerine zarar gören Kubbe üs Sahra'nın onarımı ihalesini de almıştır. Ardından Kâbe ve Mescit-i Nebevi camilerinin alanlarının genişletilmesi ihalelerini de Suudilerden almışlardır. Bu kutsal beldelerin yapım onarım ve imar işlerinin Ladin ailesine verilmesi onları ülkedeki diğer zengin tüccar sınıftan daha ayrı bir konuma oturtmuş, hatta bir anlamda Suudi ailesinden sonra gelen en önemli ve güçlü ikinci aile yapmıştır.¹⁰

İddialara göre Usame bin Ladin eğitim gördüğü Kral Suud Üniversitesinde dönemin önde gelen Müslüman Kardeşler âlimleri olan Abdullah Azzam ve Muhammed Kutup'tan dersler almıştır.¹¹ Burada Abdullah Azzam karakteri Afgan Cihadının da öncü aktörü olması nedeniyle ayrı bir önem taşımaktadır. Bilindiği üzere Kral Faysal döneminde Mısır'daki baskıcı seküler-milliyetçi rejimden (Nasır rejimi) kaçan Müslüman Kardeşler üyelerinin bir kısmı Suudi Arabistan'a sığınmışlardır.¹² Nasır'a karşı geliştireceği strateji çerçevesinden muhalif Müslüman Kardeşler üyelerinden de yararlanmayı planlayan Kral Faysal bahse konu Müslüman Kardeşler kökenli entelektüelleri bazı Suudi üniversitelerine ve eğitim kurumlarına yerleştirerek onlardan faydalanmayı ummuştur. Bir anlamda klasik geleneksel Vehhabi ulema ile entelektüel boyutu yüksek olan siyasi İslamcı Müslüman Kardeşler hareketi ittifaka girmişler ve bu ittifak 1980'ler ve 90'lar da Sahva (Uyanış) adını verdiğimiz yeni hibrit bir dini-siyasi eko-

¹⁰ Fuad Hüseyin, *Zerkavi el-Kaidenin İkinci Kusagi & el-Kaide'nin 20 Yıllık Planı*, Osman Akyıldız (der.), Defne Bayrak (çev.), (Istanbul: Kuresel Kitap, 2014), 163; Bruce Lawrence, *Messages to the World: the statements of Osama Bin Laden'e giriş*, Bruce Lawrence (der.) ve James Howarth (çev.), (London; New York: Verso, 2005), xii; Omar Saghi, *Al-Qaeda in its own words* içerisinde "Osama bin Laden," Gilles Kepel ve Jean-Pierre Milelli (der.), Pascale Ghazaleh (çev.), (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008), 12; Osama bin Laden, *Al-Qaeda in its own words* içinde "Interview with Al Jazeera," Gilles Kepel ve Jean-Pierre Milelli (der.), Pascale Ghazaleh (çev.), (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008), 57, Thomas Hegghammer, "Abdullah Azzam, *Al-Qaeda in its own words* içinde" "The Imam of Jihad," Gilles Kepel ve Jean-Pierre Milelli (der.), Pascale Ghazaleh (çev.), (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008), 90; Fawaz A. Gerges, *The Far Enemy: Why Jihad Went Global*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 40.

¹¹ Fuad Hüseyin, 164.

¹² Madawi Al-Rasheed, *Kingdom without Borders: Saudi Political, Religious and Media Frontiers*, (London: Hurst & Company, 2008), 186.

lün oluşmasına neden olmuştur.¹³ Hatta bin Ladin de bu ekolün bir ürünü olarak kabul edilebilir. Çünkü Vehhabi kökenli bir ailenin çocuğu olmasına rağmen aldığı eğitim nedeni ve daha sonraki düşünceleri sebebi ile bu hibrit oluşumun etkisini üzerinde taşımaktadır.¹⁴

Ladin karakteri gereği ve almış olduğu İslami eğitimin de etkisi ile sıkıntı yaşayan Müslüman coğrafyalara yardım etme ve bunların organizasyonu konusunda müdahil olma gibi eylemlere yatkınlığının hep olduğu görülmektedir. Hafız Esad rejimine karşı ayaklanan Müslüman Kardeşleri finansal açıdan desteklemiş ve direnişe katkı sunmaya çalışmıştır. Akabinde asıl ismini dünyaya duyuracak olan Afgan Cihadına katılma kararını yine aynı yıl almıştır. Bin Ladin 1979 yılında bölgeye (Afganistan) Suudi zengin tüccar kesiminin hatta bazı iddialara göre bizzat Suudi ailesinin temsilcisi olarak yardım götürmek amacıyla gitmiştir. Çünkü Suudiler Afgan mücahitlere direk yardım yapmaktansa bunları kendilerinden olan biri aracılığı ile sahaya götürülmesini daha makbul bulmaktaydılar. Usame bin Ladin de bu iş için en uygun kişi olarak görülmüş ve bölgeye gitmiştir.¹⁵

3. Abdullah Azzam ve Usame Bin Ladin Arasındaki Fikirselsel ve Taktiksel Kırılma

Usame bin Ladin bölgeye Abdullah Azzam'ın öncülük ettiği Mektep el-Hadamat teşkilatı bünyesinde gitmiştir. SSCB Afganistan'ı işgal ettiğinde Afganistan'daki muhalif mücahit gruplar direnişe başlamışlar ve bu direniş hemen hemen 10 yıl sürecek bir savaşın da başlangıcı olmuştur. SSCB'nin Afganistan'a müdahalesi, akabinde Pakistan'a yapılacak bir müdahalenin de habercisi konumundaydı. SSCB bu şekilde Hint Okyanusuna ulaşmış ve Körfez'deki Arap petrolünü dolaylı olarak da ABD çıkarlarını tehdit et-

---

¹³ Fuad Ajami, *The Arab Predicament: Arab Political Thought and Practice since 1967*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), 165; Gilles Kepel, *The War for Muslim Minds: Islam and the West*, (Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press, 2004), 86 ve 172-179.

¹⁴ Bruce Lawrence, Introduction to *Messages to the World: the Statements of Osama Bin Laden*, ed. Bruce Lawrence, and trans. James Howarth, (London; New York: Verso, 2005), xii.

¹⁵ Omar Saghi, 12-17; Stephen Tanner, *Afghanistan A Military History from Alexander the Great to the Fall of the Taliban*, (Philadelphia: Da Capo Press, 2009), 250; David Dean Commins, *The Wahhabi Mission and Saudi Arabia*, (London : I.B. Tauris, 2006), 273

miş olacaktı.¹⁶ Bu durumda birincil derecede tehdit altında olan ülke Suudi Arabistan'dı. Suudi üniversitelerinde öğretim üyesi olarak çalışmış ve Ürdün'deki Müslüman Kardeşler üyesi Filistin kökenli Dr. Abdullah Azzam, Suudilerin de desteği ile Suudi Arabistan'dan ve diğer Arap ülkelerinden Afganistan'a gönüllü cihatçı ve yardım götürmek amacı ile Mektep el-Hadamat teşkilatını kurmuştur. Bu teşkilat Afganistan'a Arap dünyasının dört bir yanından götürdüğü savaşıları yerel mücahit grupların kamplarına yerleştirerek Sovyetlere karşı savaşa hazırlamaktadır. Usame bin Ladin'in de bölgeye ilk vardığında Abdül Resul Seyyaf'ın İttihad-ı İslami örgütünün kampında kaldığı bilinmektedir. Ladin, 1986 yılında Sovyet birlikleri ile şiddetli çatışmaların yaşandığı Caci Savaşına da katılan Arap cihatçı gönüllülerdendir.¹⁷ Bu süre zarfında bin Ladin daha çok bölgedeki cihadın önderi olan Abdullah Azzam'a bağlı ve onun çizdiği sınırlar çerçevesinde hareket eden bir figür olarak görülmektedir.

Bir süre sonra Abdullah Azzam ile Ladin'in arası açılmaya başlamış ve Ladin daha bağımsız hareket edebilmek amacı ile *Ensar Evi* adını verdiği farklı bir yapılanmaya gitmiştir. İkilinin aralarının açılması ise Azzam'ın Afgan cihadını Afganistan'daki yerel unsurlarla yani Hizb-i İslami, Cemiyet-i İslami, İttihad-ı İslami gibi Peştun ve Tacik kökenli İslamcı direniş unsurlarıyla yürütmek istemesidir. Bu yerel Afgan örgütleriyle Azzam arasında Müslüman Kardeşler ideolojisi bağlamında ortak nokta söz konusudur. Gerek Burhaneddin Rabbani gerekse Gulbeddin Hikmetyar gençlik yıllarında İhvanı ideolojide etkilenmişler, hatta Rabbani Mısır'da Ezher'de eğitim görmüş ve İhvan çevreleriyle yakın teması olmuş bir kişiliktir.¹⁸ Ancak Usame bin Ladin daha kapalı bir toplumdaki, Suudi toplumdaki gelmesi nedeniyle emrindeki Arap savaşıları yerel mücahitlerden ayrı olmalarını ve ayrı kamplarda eğitim görmelerini savunuyordu.¹⁹

¹⁶ Stephen Tanner, 146.

¹⁷ Thomas Hegghammer, *Jihad in Saudi Arabia: Violence and Pan-Islamism since 1979*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 41-42; Thomas Hegghammer, "Abdullah Azzam, The Imam of Jihad," *Al Qaeda in its own words* içinde, Gilles Kepel ve Jean-Pierre Milelli (der.), Pascale Ghazaleh (çev.), (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008), 82- 93; Thomas Hegghammer, *Jihad in Saudi Arabia: Violence and Pan-Islamism since 1979*, 42-44 ; Gilles Kepel, *Jihad: The Trail of Political Islam*, (London: I.B. Tauris, 2002), 103 ve 142-145; Omar Saghi, 17.

¹⁸ Gilles Kepel, *Jihad: The Trail of Political Islam*, 140.

¹⁹ Thomas Hegghammer, "Abdullah Azzam, The Imam of Jihad," 94.

Ayrıca Abdullah Azzam o bölgede belirli bir misyon çerçevesinde bulunduğu farkındaydı. Bu misyon Arap dünyasının dört bir yanından gelen cihatçıların eğitilmesi, doktrinasyonu ve ardından Sovyetlere karşı Afgan topraklarının müdafaasıydı. Azzam'ın kafasındaki cihat meselesi küresel bir algı değil sadece Afganistan ile sınırlı kalmalıydı. Azzam'ın yıllarca eğitim kurumlarında da çalıştığı Suudi devletiyle daha fazla çıkar ortaklığı ve politikalarıyla paralel şekilde hareket edebilme durumu görülmektedir.²⁰ Ayrıca Ladin ve Zevahiri ikilisi kendi cihat konseptlerinde Afganistan'dan sonra yakın düşmana karşı cihadı öngörmektedirler. En azından 1998 yılında yayınlanan ve küresel cihada çağrı niteliği taşıyan fetvaya kadar bu durum geçerliydi.²¹

Azzam ise cihadı Afganistan ile sınırlı tutmak prensibine sıkı sıkıya bağlıydı. Azzam'ın gündeminde Arap dünyasındaki seküler diktatörler veya monarşilere karşı cihat ilan etme planı bulunmuyordu. Ona göre cihadın “casus belli”si ateist ve yabancı bir güç tarafından işgal edilen Müslüman topraklarının savunulması ve düşmanın püskürtülmesiydi.²² Ladin ve Zevahiri'ye göre rejim ve devlet kavramlarının devrimci yollarla değiştirilmesi önem kazanırken Azzam için sadece toprak mefhumu önemliydi.²³ Bu kırılma özellikle Mısır kökenli cihatçılarla Azzam arasındaki temel ayrılık noktasını teşkil etmekteydi. Zevahiri'nin liderliğini yaptığı Mısır kökenli cihatçılar devrimci bir geleneği savunurken; Azzam sadece askeri yaklaşımı ve gerilla harbini savunmaktaydı. Afgan topraklarına cihat için gelen gönüllüleri ileride Arap dünyasındaki rejimleri (yani yakın düşmanı) devirmek amacıyla öncü bir güç olarak görmüyordu. Zevahiri'ye göre Afgan Arap militanların öncülüğünde oluşacak bir devrimci dalga mevcut mürtet rejimleri İslami rejimle değiştirme işlevi görebilirdi. Fakat Azzam İslami hareketlerin sadece bir toprağa, bir üsse ya da alana ihtiyacı olduğunu, Müslüman savaşçıların burada cihat üzerine ideolojik ve askeri eğitim almalarının öncelikli olduğunu vurgulamaktaydı. Fakat yine de buradaki öncül savaşçı gücü baskıcı otoriter rejimlere karşı kullanılması fikrini uy-

---

²⁰ Mervyn F. Bendle, “Global Jihad and the Evolution of Terrorist-training Doctrines,” *National Observer* 78, (Spring 2008), 35-39; Gilles Kepel, *Jihad*, 145.

²¹ Gilles Kepel, *Jihad: The Trail of Political Islam*, 92-95.

²² Thomas Hegghammer, “Abdullah Azzam, The Imam of Jihad,” 96-100.

²³ Thomas Hegghammer, “Abdullah Azzam, The Imam of Jihad,” 96.

gun bulmuyordu.²⁴ Zevahiri ve Ladin Afganistan'daki cihat potansiyelini küresel terörizme evirmeye gayret göstermiştir. El Kaide 1998 yılında Nairobi ve Darüsselam saldırılarıyla resmen bunun startını da vermiştir. Ancak Azzam yaşadığı dönemde cihadı sadece gerilla savaşı olarak görmüş ve bunu Sovyetlerle sınırlı tutmuştur. Açıkçası Azzam'ın gündeminde ABD ve Batı ile bir cihat yoktur. Azzam'ın gerek cihadın ilk öncüsü olması gerekse bölgedeki mücahitler gözünde lider kişiliği Ladin ve Zevahiri'nin yani el-Kaide ekibinin gelecek planları açısından engel teşkil etmekteydi. Azzam bir anlamda eldeki imkânlardan bir enerji yaratmaya yani cihadı sürdürülebilir kılmaya çalışmıştır. İmkanlar ise Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerinden sağlanan maddi destek, Arap dünyasından gönüllü olarak Afganistan'a gelen mücahitler, bunların yerel mücahitlerle eşgüdüm içerisinde savaşabilmesi ve cihadın bir sinerji olarak Sovyetlerin ilerleyişini durdurabilmesiydi. Azzam'ın organizatörlük rolünün yanında oluşturduğu külliyatla da, Cihat Kervanı, İslam Topraklarını Savunmak, Müslüman Halkın Cihadı gibi kitaplarla, gönüllü savaşçı kitliye hem dini açıdan ikna ve telkini sağlamak hem de kutsal savaş heyecanını aşılıyarak cihada teşvik etme misyonu bulunmaktaydı. Azzam ayrıca detaylı bir biçimde külliyatında *jus ad bellum*'u da belirlemeye çalışmıştır. Cihadı farz-ı ayn gö-rerek dünya üzerindeki tüm Müslüman bireylerin üzerine birincil derece zorunluluk olduğunu işlemiştir. Bu farz, İslam'ın beş şartına da denk bir görev olarak vurgulanmıştır.²⁵

Aynı biçimde Ladin ve Zevahiri de küresel cihadı ilan etme noktasında Azzam'ın külliyatında sık sık vurguladığı farz-ı ayn kavramını bu sefer ABD'ye karşı cihadın alt yapısını hazırlamak için kullanacaklardır. Aslında Azzam'ın cihat külliyatındaki cihadın farz-ı kifaye²⁶ değil de farz-ı ayn olmasına vurgusu el-Kaide tarafından da kullanılacaktır. Ancak cihadın hedefleri bakımından Azzam ve Ladin-Zevahiri ikilisi ayrılmaktadır. Bu da ayrılığında temel nedeni özetle Azzam bölgesel cihadı, diğerlerinin ise küresel cihadı savunmalarıdır.

²⁴ Thomas Hegghammer, "Abdullah Azzam, The Imam of Jihad," 100.

²⁵ Quintan Wiktorowicz, 22-23.

²⁶ Cihat mefhumunda bu farz türü, bireysel olarak her inananın üzerine cihadı birincil zorunluluk olarak tutmamakta, sadece düşmanla karşı karşıya kalan o bölgedeki inanan kitlenin cihatla zorunlu olduğunu vurgulamaktadır.

4. Afgan Cihadı Sonrası el-Kaide'nin Oluşum Sürecinde Bin Ladin ve Zevahiri'nin Fikirsal Birlikteliği

Bahse konu *Ensar Evi* teşkilatı bir süre sonra meşhur el-Kaide'ye dönüşecektir. El-Kaide'nin temellerinin atıldığı tarihe bakıldığında takvimler 1988-89 yıllarını göstermektedir. Yani daha Afgan Cihadı daha tam olarak sonlanmamıştır. El-Kaide isminin ortaya çıkış serüveni ise Bin Ladin'in grubunda yer alıp savaş sırasında ölen cihatçıların ailelerinin, ölen yakınlarını bir süre sonra Ladin'e ulaşılarak sormaları ve bilgi talep etmeleri üzerine gelişmiştir. Ladin ölen *Afgan Arap Savaşçıların*²⁷ isimlerinin bir kayıt halinde tutulması talimatını vermiştir. Bu kayıt *el-Kaide el-malumat* veya *el-Sicil el-Kaide* ismiyle anılmaya başlamıştır. SSCB askerlerinin, Afgan Arap savaşçıların telsizlerinden daima duydukları el-Kaide ismi bir süre sonra Ladin ve grubuna verilen genel isim halini alacaktır.²⁸

Azzam ile Ladin arasındaki Arap savaşçıların ayrı kamplarda gerilla eğitimi görmesi üzerine dönen görüş ayrılığı bin Ladin'in Mısırlı cihatçıların lideri olan Eymen el-Zevahiri'ye yakınlaşmasına ve Azzam'dan uzaklaşmasına neden olmuştur. Eymen el-Zevahiri, bin Ladin'in fikirlerini ve cihat konusundaki görüşlerini belki de en çok etkileyen kişi olmuştur diyebiliriz. Bin Ladin'in ilk başlardaki cihat konusundaki fikirleri sadece Afgan Cihadı ile sınırlı ve bölgesel bir çerçevede iken; Zevahiri ile ortak hareket edip onun etkisi altında kalmaya başlamasının ardından küresel düzeyde cihat planına ulaştığı düşünülmektedir. Diğer bir ifade ile el-Kaide'nin küresel bir cihat örgütüne dönüşmesi Zevahiri'nin etkisi ile olmuştur.

Bir diğer ayrılma noktası da Filistin meselesine bakış konusunda olmuştur. Abdullah Azzam ve Eymen el-Zevahiri, Arap dünyasının en önemli konusu olan Filistin meselesi hakkında da farklı görüşlere sahiptiler. Abdullah Azzam, Afgan Cihadından sonra Filistin'in İsrail'den kurtarılması için cihat edilmesi gerektiğini savunurken, Zevahiri ise ancak mevcut Arap rejimle-

²⁷ Abdullah Azzam'ın yönettiği Mektep el-Hadamat örgütü bünyesinde Afganistan'a cihada gelen Arap kökenli savaşçılara uluslararası literatürde Afgan Arap ismi verilmiştir.

²⁸ Osama bin Laden, *Messages to the World: The Statements of Osama Bin Laden*, Bruce Lawrence (der.), James Howarth (çev.), (London; New York: Verso, 2005), 32; Omar Saghi, 19; Thomas Hegghammer, "Abdullah Azzam, The Imam of Jihad," 93-96 ve 99-101; Fawaz A. Gerges, *The Rise and Fall of Al-Qaeda*, (Oxford; New York: Oxford University Press, 2011), 42-43 ve 58; Fuad Hüseyin, 168; Gilles Kepel, *The War for Muslim Minds: Islam and the West*, 114.

rinin cihat yolu ile değiştirilerek aslında Filistin'in nihai olarak kurtarılabilceğini savunuyordu. Bu görüş ayrılıkları iki aktörün arasında da ciddi bir rekabete neden olmuştur. 1989 yılında Abdullah Azzam Pakistan'ın Peşaver şehrinde bombalı bir saldırıda öldürülür. Azzam'ın kimler tarafından suikasta uğratıldığı hala bilinmemektedir. Fakat bu tarihten sonra cihat meydanlarının lideri olarak sadece Usame bin Ladin ve Zevahiri'nin isimlerinin duyulacağı bir döneme girilecektir.²⁹

Filistin meselesi Ladin için de büyük önem arz etmektedir. Ladin gerçekleştirdiği eylemlerin ardından yaptığı açıklamalarda konuyu bir şekilde Filistin meselesi ve İsrail'e bağlamaktadır. Özellikle Filistin'i merkeze alan bir söylem tarzı geliştirmiş, ABD'nin Irak'a müdahalesini dahi İsrail'in elini rahatlatmak, İsrail'e tehdit arz eden Saddam rejimini ortadan kaldırmak ve Arap ülkelerinin Kudüs üzerine olan hassasiyetini ve ilgisini uzaklaştırmaya çalışma girişimi olarak değerlendirmektedir. Hatta operasyonun tüm Arap ülkelerini parçalayacak bir silsilenin başlangıcı olarak görmekte ve bunun amacının da İsrail'in güvenliğini sağlamak olduğunu belirtmektedir. Ladin bu nedenle Azzam'ın Sovyetlerle mücadele kapsamında başvurduğu farz-ı ayn kavramını ABD'ye karşı cihadın bir unsuru haline getirecektir.³⁰

5. Yakın Düşman Yaklaşımına Geçiş: Suudi Rejiminin Hedef Alınması

1990 yılında Soğuk Savaş'ın bitimiyle Güney Yemen'deki komünist yönetim de düşmesi ve hemen ertesi yıl Sovyetler Birliği'nin de dağılması Usame bin Ladin'de inanılmaz bir özgüven yaratmıştır. Ladin, Sovyet rejiminin çöküşünü Afganistan'da Sovyetlere karşı kazanılan zaferle ilgili olduğunu düşünmekteydi. Ona göre Afgan Cihadı ile kazanılan zafer Sovyetler Birliği gibi bir süper gücün yıkılmasına sebebiyet vermişti. Bunda da en önemli pay mücahitlerin ve kendisi gibi bölgeye cihat için gidenlerindir.³¹

²⁹ Fawaz A. Gerges, *The Rise and Fall of Al-Qaeda*, 46 ve 81; Thomas Hegghammer, "Abdullah Azzam, The Imam of Jihad," 96.

³⁰ Osama bin Laden, "Interview with CNN," *Al-Qaeda in its own words* içinde, Gilles Kepel ve Jean-Pierre Milelli (der.), Pascale Ghazaleh (çev.), (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008), 54-55.

³¹ Donald Holbrook, *The Al-Qaeda Doctrine: The Framing and Evolution of the Leadership's Public Discourse*, (New York: Bloomsbury Academic, 2014), 13 ve 17; Fawaz A. Gerges, *The Far Enemy: Why Jihad Went Global*, 145.

Ladin'in bu bakış açısı ilerleyen yıllarda ABD'ye karşı başlatacağı küresel terör için motto haline gelecektir; bu motto "Eğer SSCB Afganistan'da aldığı ağır bir yenilgi ile yıkıldı ise bu ABD için de geçerli olabilir" düşüncesiyle özetlenecektir. Bin Ladin'in bu tür faaliyetleri Suudi hanedanı tarafından da dikkatle takip edilmekteydi. Ladin, Afganistan'da kazandığı popülaritesini artırmaya çalışmakta ve git gide Suudi hanedanına rakip bir konuma gelmekteydi. Bin Ladin'in zihninde kendisini Suudi rejimine alternatif olarak sunma planının olduğu iddiaları Suudiler tarafından da şüphelenilen bir durum halini almıştı. 1990 yılında başlayan Körfez Savaşı bin Ladin'e harekete geçmesi için bulunmaz bir fırsat sunmuştu.³² Bu olay Usame bin Ladin'e Suudi rejimine karşı muhalefet lideri olarak ortaya çıkmasına yardım edecektir. Bu noktada Bin Ladin ve el-Kaide örgütünün durduğu pozisyon "yakın düşmana karşı cihat" stratejisi olarak özetlenebilir.

Saddam Hüseyin'in 1990 yılında Kuveyt'i işgal girişiminde bulunması Suudi Arabistan'da alarm durumu yaratmıştır. Suudi Kralı Fahd, ABD'den ve diğer ülkelerden Suudi topraklarına asker konuşlandırma talebinde bulunmuştur. Bu talep üzerine ABD, Kuveyt'in işgalinden tam beş gün sonra 7 Ağustos 1990'da 500 bin ABD askerini Suudi Arabistan'a konuşlandırmıştır. Bunun yanında toplam 14 Müslüman ülke ve 11 Müslüman olmayan ülke de 200 bin asker yardım gönderme kararı almıştır. Kısacası Irak'ın Suudi Arabistan'ın petrol bölgelerini işgalinden endişe duyulmuştur. Usame bin Ladin bu esnada Suudi Savunma Bakanı Prens Sultan'a ABD askerlerinin kutsal topraklara yani Bilad el-Harameyn'e girmesinin kabul edilemez olduğunu belirterek Peygamber'in kutsal topraklara Müslümanlar dışında farklı bir dinden herhangi bir kuvvetin ayak basamayacağı hadisini referans göstererek bu askerlerin davet edilmemesini vurgulamıştır. Bin Ladin, Afgan Cihadında birlikte savaştığı cihatçıları ve İslam dünyasından yüz bin mücahidi kısa sürede toplayarak Irak'ı durdurabilecekleri teklifinde bulunmuştur. Fakat Suudi rejimi Ladin'in bu teklifini ciddiye almamış ve kabul etmemiştir.³³

---

³² Donald Holbrook, 13, 17, 21-22; Fawaz A. Gerges, *The Far Enemy: Why Jihad Went Global*, 48-50; Osama Bin Laden, *Messages to the World: The Statements of Osama Bin Laden*, 184.

³³ Gilles Kepel, *The War for Muslim Minds: Islam and the West*, 38; Banafsheh Keynoush, *Saudi Arabia and Iran: Friends or Foes?*, (New York, NY: Palgrave Macmillan, 2016), 124 -126, Fuad Huseyin, 169; Omar Saghi, 21; Fawaz A. Gerges, *The Far Enemy: Why Jihad Went Global*, 146.

Suudi Kralının ABD askerini Arabistan'a konuşlandırma konusundaki ısrarı bölgede ve Suudi siyasetinde pek çok kırılmalara neden olacaktır. Suudi Kralının bu kararını Yaser Arafat, Afgan mücahitlerinden Gulbeddin Hikmetyar ve Pakistan'daki Suudilerin müttefiki konumundaki İslamcı parti Cemaat-i İslami protesto etmişlerdir. Yine Müslüman Kardeşler hareketi ve Arabistan'daki Sahva uleması olarak bilinen Kral Faysal döneminde Suudi Arabistan'a Mısır'dan kaçarak gelen Müslüman Kardeşler mensubu entelektüellerin fikirlerinden de etkilenerek ortaya çıkan âlimler grubu da bu karara karşı gelmiştir. Sahva uleması içerisinde fikirsel anlamda bin Ladin'e yakın olan isimler de yer almaktadır. Selman el-Avda ve Sefer el-Havali gibi âlimler bu isimlerin başında gelmekteydi. Bunun üzerine Suudiler bu gibi gruplar ve kişilerle bağlarını anında koparmışlar ve finansal açıdan desteklerine de son vermişlerdir. Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) ve Hikmetyar'ın Hizb-i İslami hareketi Suudiler tarafından fonlama listesinden çıkartılmıştır. Sahva uleması tutuklanmış ve ülkedeki Müslüman Kardeşler üyelerine de kapı gösterilmiştir. O tarihten itibaren Müslüman Kardeşler ile Suudilerin yıldızı hiçbir zaman barışmayacaktır. FKÖ'nün Lübnan'dan çıkarılmasından sonra Kuveyt'e yerleşen Filistinli örgüt üyeleri Kuveyt Emiri Cabir'in sürgünden dönüşünün hemen akabinde derhal Kuveyt'ten çıkarılmıştır.³⁴ Bu gelişmeler yaşanırken artık Suudi Arabistan da bin Ladin için güvenilir bir yer olmaktan çıkmıştır. Bunun üzerine Ladin önce Afgan Cihadı müddetince cihadın organizasyonunun merkezi olan Pakistan'ın Peşaver şehrine gitmiş oradan da Sudan'ın başkenti Hartum'a geçmiştir.³⁵

1991 yılında Sudan'a bin Ladin'i davet eden Sudan'da İslamcı askeri darbe sonrası iktidara gelen Ömer el-Beşir'in yakın danışmanlarından aynı zamanda Sudan'daki Müslüman Kardeşlerin lideri olan Hasan el-Turabi idi. O yıllarda Sudan Mısır'dan Yemen'e, Çeçenistan'dan Mağripililere pek çok cihat grubuna sığınma sağlayan bir ülke konumundaydı. Turabi, bin Ladin'e Sudan'a gelmesine yardımcı olmasının karşılığında Ladin de Sudan'a yatırımları ile ülke ekonomisine destek olmayı garanti etmiştir. Bin Ladin bir yandan Sudan'da tarım, bayındırlık ve inşaat alanlarında yatırımlar yaparken diğer yandan da Pakistan, Etiyopya, Suudi Arabistan

³⁴ David Dean Commins, 177; Gilles Kepel, *Jihad: The Trail of Political Islam*, 157 ve 225-226; Gilles Kepel, *The War for Muslim Minds: Islam and the West*, 23-24 ve 184.

³⁵ Omar Saghi, 22; Fawaz A. Gerges, *The Far Enemy: Why Jihad Went Global*, 235-236.

ve Somali'deki el-Kaide'nin örgütlenme faaliyetlerini el altından yürütmüştür. Bu süre içinde de Sudan'da dört büyük kongre toplamış ve Körfez Savaşının sonuçları üzerine paneller düzenlemiştir.³⁶ Suudi Arabistan, Sudan'da muhalif çalışmalarını sürdüren Ladin'den rahatsızlık duymuş ve bu konuda Sudan'ı da baskı altında tutmaya başlamıştır. Ayrıca Bin Ladin, 1994 yılında Suudi vatandaşlığından çıkarılır. Bin Ladin'in talimatıyla bir yıl sonra Londra'da "Tavsiye ve Reform Komitesi" adı altında bir muhalif cephe kurulur. Bu komite yayınladığı bildirimler ile Suudi yönetimini tenkit etmeye başlamıştır. Komite, Suudi Arabistan'daki Vehhabi dini otoriteleri ve Suudi Baş müftüsünü, bin Ladin'e destek veren Sahve ulemasının Suudi otoriteleri tarafından tutuklanmasına sessiz kalmak ve baskılara destek vermekle suçlar. Aynı zamanda Suudilerin Güney Yemen'deki başarısızlıklarını ve Vehhabi ulemanın Oslo Barış Sürecine destek veren fetvalarından ötürü çok ağır eleştirilerde bulunur. Bu eleştiriler komite tarafından bin Ladin'in bir mektubu olarak yayınlanır. 8 Mart 1995 tarihinde yayınlanan Ladin imzalı diğer bir tenkit bildirisinde ise Suudi Kralı Fahd direk hedef tahtasına oturtulur. Fahd, ülkedeki enflasyon, işsizlik, enflasyon, aşırı şatafat, sarayın lüzumsuz harcamaları ve Şeriatın insan yapımı kanunlarla değiştirilmesi gibi bir dizi suçlamalar ile tenkit edilerek kendisine tahttan inme çağırısı yapılır.³⁷ Bu durum Suudi hanedanını bitirmeye ve yeni bir rejim ile değiştirmeye yönelik bir meydan okuma olarak görülmüştür. Bin Ladin'in yine burada el-Kaide'nin ikinci ismi olan Eymen el-Zevahiri'den etkilenmiş olabileceği belirtilmektedir. Zevahiri'nin 'yakın düşman' teorisine göre cihadın hedefi *mürtet* ilan edilen devlet başkanları ve Arap ülkelerindeki sözde ABD ile işbirliği yapan rejimler olmalıydı. Ladin de bu teoriye göre hedefini Suudi rejimi olarak belirlemiştir.

Bu esnada Londra üzerinden bir nevi yumuşak yollar üzerinden yayınlanan bildiri, mektup ve manifestolarla Suudi rejimini eleştiren bin Ladin, diğer taraftan el-Kaide'nin hücrelerini de aktif hale getirmiş ve silahlı yollar da denenmeye yavaş yavaş başlanmıştır. 1993 yılında Mısırlı ünlü radikal İslami grup el-Cemaat el-İslami lideri 'Kör Şeyh' lakaplı Ömer Abdürrahman'ın Dünya Ticaret Merkezine yönelik saldırı planı son anda

---

³⁶ Fuad Huseyin, 174; Gilles Kepel, *Jihad: The Trail of Political Islam*, 316.

³⁷ Osama Bin Laden, *Messages to the World: the Statements of Osama Bin Laden*, 3-14; Tim Niblock, *Saudi Arabia: Power, Legitimacy and Survival*, London: Routledge, (Routledge Ltd, Taylor and Francis, 2006), 154; David Dean Commins, 187.

engellenmiştir. Ömer Abdürrahman, ABD'de ömür boyu hapse mahkûm edilmiştir.³⁸ Yine 1993 yılında Somali'de ABD güçlerinin yönlendirdiği Umut Operasyonu, el-Kaide militanlarının karşı saldırısı ile karşılaşmıştır. El-Kaide militanları ABD askerlerinin cesetlerini Mogadişu'da yerlerde sürümeleri ABD'de kamuoyunda infial yaratmıştır.³⁹ 1995 yılında Eymen el-Zevahiri'nin talimatı ile Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'e başarısız bir suikast girişiminde bulunulmuştur. Aynı yıl İslamabad'daki Mısır büyükelçiliğine bombalı saldırı düzenlenmiştir.⁴⁰ Yine 1995'te Riyad'da milli muhafız güçlerinin binasına bomba yüklü bir araçla saldırı düzenlenmiştir.⁴¹ El-Kaide'nin üstlendiği bu saldırılardan çıkan sonuç, Usame bin Ladin'in Mısırlı yardımcısı Eymen el-Zevahiri tarafından yönlendiriliyor olmasıydı. Örgüt içerisinde de Suudi Arabistan ve Yemenli bir kanat ile Mısırlı bir kanat bulunmakta; bunlardan Arabistanlı ve Yemenli kanat daha ziyade aksiyon gücünü oluştururken Mısırlı kanat ise ideolojik ve teorik anlamda altyapıyı sağlıyorlardı. Zevahiri ise bu Mısırlı kanadı kontrol eden kişiydi.⁴²

Saldırıların ardındaki isim olarak bin Ladin'den şüphelenilmesi üzerine Suudi Arabistan, ABD ve Mısır Sudan'a baskı yapmaya başlamışlardır. Baskılara daha fazla dayanamayan Sudan yönetimi bin Ladin'den ülkeyi terk etmesini istemiştir. Bin Ladin, yapmış olduğu pek çok yatırımın parasını dahi alamadan 1996 yılında Sudan'dan Afganistan'a geçmek zorunda kalır. 1996 yılında Taliban hareketi Afganistan'daki mücahit gruplar arasındaki iç savaşa son vermiş ve Afganistan üzerinde önemli ölçüde kontrol sağlamıştır. Bin Ladin, Celalabad kentinde Taliban yetkilileri tarafından karşılanmış ve konuk edilmeye başlanmıştır.⁴³ Bin Ladin için bir nevi ikinci sığınma yeri Sudan'dan sonra Afganistan olmuştur. Bu süreçte Taliban lideri Molla Ömer'in Ladin'e basına demeç ve röportaj vermemesi konusundaki uyarılarına rağmen Ladin, başta el-Cezire ve BBC olmak üzere pek çok yayın organına röportajlar vermeye ve hem Suudi rejimini hem de ABD'yi tehdit etmeye devam etmiştir.

³⁸ Gilles Kepel, *The War for Muslim Minds: Islam and the West*, 90.

³⁹ Gilles Kepel, "The war for Muslim Minds...", 41.

⁴⁰ Omar Saghi, 22; Stephane Lacroix, *Al Qaeda in its own words içerisinde* "Ayman al Zawahiri, Veteran of Jihad," ed. Gilles Kepel and Jean-Pierre Milelli, trans. Pascale Ghazaleh, (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008), 157.

⁴¹ Osama bin Laden, *Messages to the World: The Statements of Osama Bin Laden*, 27.

⁴² Fawaz A. Gerges, *The Far Enemy: Why Jihad Went Global*, 58-59 ve 178.

⁴³ Fawaz A. Gerges, *The Rise and Fall of Al-Qaeda*, 49; Fuad Hüseyin, 178.

6. Eymen el-Zevahiri Etkisi ve Strateji Değişimiyle Küresel Cihada Geçiş Süreci

El-Kaide'nin tarihinde en önemli strateji yol haritası belirlemelerinden ilki 23 Ağustos 1996 yılında yayınlanan deklarasyondur. Deklarasyon örgüt tarafından "Kutsal Beldeleri İşgal Eden Amerikan Güçlerine Karşı Cihat Bildirisi" adı altında yayınlanmıştır. Deklarasyon her ne kadar ABD'yi hedefe almış olsa da bildirinin asıl hedefi Suudi rejimidir. Bu bildiri de Suudi rejimi ABD askerlerinin kutsal topraklara girmesine izin vermekle ve İslam'ın ilkelerine ihanetle suçlanmaktadır. 1996 yılında Suudi Arabistan'ın Hobar kentinde ABD üssüne düzenlenen saldırıda 19 ABD'li teknisyen ölmüştür. Hobar'daki bu patlamanın el-Kaide tarafından mı yoksa Hizbullah tarafından mı organize edildiği hep tartışma konusu olmuştur.⁴⁴

El-Kaide'nin ikinci önemli strateji belirlemesi ise 23 Şubat 1998 yılında yayınlanan "Yahudilere ve Haçlılara Karşı Cihat için Uluslararası İslami Cephe" adındaki deklarasyon olmuştur. Bu deklarasyon uluslararası güvenlik tarihi için de oldukça önem taşımaktadır. Çünkü yakın düşman konseptinden uzak düşman konseptine geçişin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Yani artık Suudi rejimi hedef olmaktan çıkmış ve direk ABD hedef alınmaya başlanmıştır. Bu konsept değişikliğinin arkasındaki teorisyenin de yine o zamanları örgütün ikinci adamı olan Eymen el-Zevahiri olduğu tahmin edilmektedir. Bu konseptte göre mevcut sözde işbirlikçi Arap rejimlerinin ardındaki güç ABD'dir. Eğer ABD'ye darbe vurulur ve gücü azaltılabilirse; Ortadoğu'da desteğini verdiği Arap rejimlerin arkasında daha fazla duramayarak geri çekilmek zorunda kalacaktır. Arkalarındaki Amerikan desteği çekilen rejimler ise el-Kaide'ye karşı kendilerini savunamayacaklar ve düşeceklerdir. El-Kaide bu formülasyonu SSCB'nin Afganistan'dan çekilmesi üzerine Komünist Necibullah rejiminin düşmesi ve yine SSCB'nin yıkılmasından sonra da Güney Yemen'deki Sovyet yan-

⁴⁴ Osama bin Laden, *Messages to the World: The Statements of Osama Bin Laden*, 25-28; Gilles Kepel, *The War for Muslim minds: Islam and the West*, 92; Osama bin Laden, *Al Qaeda in its own words* içinde "the Declaration of Jihad against the Americans Occupying the Land of the Two Holy Sanctuaries," Gilles Kepel ve Jean-Pierre Milelli (der.), Pascale Ghazaleh (çev.), (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008), 47-49; Fuad Hüseyin, 179; Robert Fisk, "Arab rebel leader warns the British: 'Get out of the Gulf'" Robert Fisk tracks Saudi Arabia's most wanted man to his lair in Afghanistan," *Independent*, 9 Temmuz 1996.

lısı rejimin düşmesi ile açıklamaktadır.⁴⁵ Bu yüzden cihat, el-Kaide liderlerine göre küresel olmalı ve ABD hedef alınmalıydı. 1998 Deklarasyonunun ardından el-Kaide aynı yıl Ağustos ayında Kenya ve Tanzanya'daki ABD büyükelçiliklerine bombalı saldırı gerçekleştirmiş ve bu saldırılarda 224 kişi ölmüş ve 5000 kişi de yaralanmıştır.⁴⁶ Bu olaylar artık el-Kaide'nin küresel bir terör örgütü olarak ABD'nin gündeminde tehdit algısı olarak birincil sıraya yükselmesine neden olay olaylardır. Ladin özellikle saldırıların yapılması için 7 Ağustos tarihini seçmiştir. Çünkü bu tarih, Kral Fahd'ın ABD askerlerini Suudi Arabistan'ın güvenliğini sağlamak için davet ettiği tarihtir.⁴⁷ Bu saldırılar iki yıl sonra Ekim 2000 yılında Aden Körfezi açıklarındaki Amerikan Savaş gemisi US Cole'a yapılan saldırı ile devam etmiştir. Bu saldırıda da 17 deniz askeri ölmüş ve 47 asker de yaralanmıştır. Bir yıl sonra da takvimler 11 Eylül 2001'i gösterdiğinde dünya tarihine geçecek olan Dünya Ticaret Merkezi (İkiz Kuleler) ve Pentagon'a intihar saldırıları gerçekleşecektir.⁴⁸ Bu saldırılar ABD'ye derin bir travma yaşatacaktır. Usame bin Ladin'in küresel cihat teorisi en önemli sonucunu bu saldırılarla vermiştir. ABD o tarihten itibaren Teröre Karşı Savaş konseptine geçmiş ve el-Kaide'nin peşine düşmüştür. ABD Başkanı George W. Bush bu savaşta diğer dünya ülkelerini "ya ABD'nin yanında olursunuz ya da teröristlerle..." diyerek dünyayı "Teröre Karşı Savaş" doktrinine koşulsuz destek vermeye çağırmıştır. 11 Eylül'den bu yana 76 ülkede teröre karşı savaş doktrinini çerçevesinde 6.5 trilyon dolar harcanmıştır.⁴⁹ Fakat hala daha el-Kaide ve el-Kaide'den türeyen örgütler tamamen önlenememiş değildir.

11 Eylül'den sonra ABD Taliban rejiminden Usame bin Ladin'i teslim etmelerini istemiş fakat Taliban bu talebe olumlu cevap vermemekte diretmiştir. Bunun üzerine 7 Ekim 2001 yılında 'Kalıcı Özgürlük Operasyonu' adı altında ABD ve koalisyon güçleri Afganistan'a müdahalede bulunmuş ve kısa sürede Taliban rejimi yıkılmıştır. ABD güçlerinin Afganistan'da

---

⁴⁵ Donald Holbrook, 13 ve 17.

⁴⁶ "1998 US Embassies in Africa Bombings Fast Facts," CNN, Son erişim: 9 Ağustos 2017.

⁴⁷ Gilles Kepel, *The War for Muslim Minds: Islam and the West*, 185.

⁴⁸ Gilles Kepel, *The War for Muslim Minds: Islam and the West*, 94-95; Fawaz A. Gerges, *The Rise and Fall of Al-Qaeda*, 68.

⁴⁹ "Sept. 20, 2001 - Bush Declares War on Terror," YouTube video 7:58, Posted (3 Eylül 2010); "76 ülkede teröre karşı savaş veren ABD 6.5 trilyon dolar harcadı!," *Şark'ul Avsat Türkçe*, 10 Ocak 2018.

kontrolü ele geçirmesine rağmen Usame bin Ladin ve ekibinin önemli isimleri ele geçirilememiştir. Ladin'in Afganistan'daki dağlarda saklanmaya devam ettiği ve buralardan dünyanın farklı yerlerindeki terör hücrelerine talimatlar vermeye devam etmiştir. Sonuç olarak el-Kaide örgütü ve Usame bin Ladin, Taliban rejiminin yıkılmasına neden olmuştur. Usame bin Ladin, 11 Eylül saldırılarına sahip çıkmış ve ABD'yi trilyonlarca dolar zarara uğrattıklarını ifade etmiştir.⁵⁰ 11 Eylül'den sonra Ladin yakalanamamış ve el-Kaide de küresel düzeydeki saldırılarını özellikle ABD, İngiltere ve Batı'yı hedef alarak sürdürmüştür.

11 Eylül'den sonraki dönemde el-Kaide dünyanın pek çok yerinde saldırılarına devam etmiştir. Tunus, Endonezya, Türkiye, İspanya ve Ürdün gibi ülkelerde el-Kaide bağlantılı teröristler intihar eylemleri ve bombalamalarla örgütün ismini hep duyurmuşlardır. Bu süre zarfında 2003 yılında gerçekleşen Irak'ın işgali, örgütün yönünü bu bölgeye çevirmesine neden olmuştur. El-Kaide'den kopma terör elemanları bu süreçte bizzat Usame bin Ladin tarafından desteklenmiş ve yönlendirilmiştir.⁵¹ Fakat bölgede el-Kaide'nin şubesi gibi hareket eden örgütler (Irak el-Kaidesi) bölgenin içinde bulunduğu şartlardan ötürü o kadar çok güçlenmişlerdir ki el-Kaide ile güç çekişmesine dahi girebilecek boyuta gelmişlerdir.

2 Mayıs 2011 tarihinde Amerikan Özel Kuvvetleri Usame bin Ladin'i saklandığı Pakistan'ın Abbottabad şehrinde baskınla yakalayarak öldürmüşlerdir. Ladin'in cesedinin okyanusa atıldığı bilgisi verilmiştir. Ladin'in öldürüldüğü haberi bizzat ABD Başkanı Barack Obama tarafından basına açıklanmıştır.⁵² Usame bin Ladin'in ölümü el-Kaide örgütünün bitişini hızlandırmamış tam aksine örgütten ayrılarak Kuzey Afrika'da, Nijerya'da, Somali'de, Irak ve Suriye'de pek çok yeni örgütlenmeler kurulmuş ve bu örgütler Usame bin Ladin'in takipçisi olduklarını deklare ederek ABD ve mevcut bölgesel rejimlere karşı terör eylemlerine artarak devam ettirmişlerdir. El-Kaide ise o tarihten sonra literatürde el-Kaide Merkez (al-Qaeda Central) olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Örgütün liderliğine ikinci

---

⁵⁰ Usame bin Ladin, 'el-Cezire TV muhabiri Teysir Alloni ile röportaj,' Defne Bayrak (der.), *Usame* içinde, İstanbul: Ark Yayınları, 203.

⁵¹ Jean Pierre Milelli, "Abu Musal al-Zarqawi, Jihad in Mesopotamia," *Al-Qaeda in Its Own Words* içinde, Gilles Kepel ve Jean-Pierre Milelli (der.), Pascale Ghazaleh (çev.), (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008), 248.

⁵² "Death of Osama bin Laden Fast Facts," *CNN*, 15 Nisan 2018.

isim olan Dr. Eymen el-Zevahiri getirilmiştir. Bugün hala daha örgütün lideri Zevahiri'dir ve Afganistan'da Taliban kontrolündeki bölgelerde yaşayarak örgütü kontrol etmeye devam etmektedir.

1951 yılında Kahire'de doğan Zevahiri Mısır'ın prestijli ailelerinden birine mensuptur ve amcası Abdurrahman Azzam da 1948 yılında Arap Ligi sekreterliği yapmış bir isimdir. Zevahiri, cerrah olarak iş hayatına atılmış Kahire yakınlarında 'Seyyide Zeynep' semtinde Müslüman Kardeşler tarafından işletilen bir özel hastanede çalışmaya başlamıştır.⁵³ Daha sonra Tanzim el-Cihat adında daha radikal bir örgüt kuran Zevahiri'nin bu örgütü kurması Camp David Antlaşması ile yakın dönemlere rastlar. Mısır Devlet Başkanı Sedat'ın İsrail ile yaptığı barış antlaşması Mısırlı pek çok İslamcıyı rejime karşı tavır almaya itmiş ve 1981 yılında Enver Sedat askeri geçit töreni esnasında suikastla öldürülmüştür. Suikastı yapan Halit el-İslambuli isimli Mısır ordusu mensubu, Eymen el Zevahiri'nin Tanzim el-Cihat örgütüne üyedir. Zevahiri kendisini en fazla etkileyen meselenin 1967 Savaşında Arapların İsrail karşısında yenilgisi olduğunu söyleyecektir. Bu açıklama Mısırlı İslamcı örgüt üyelerinin Filistin meselesini ne denli önemsediklerine bir örnektir. Sedat'ın ölümü üzerine tutuklanan Zevahiri 1984 yılında salınmasının ardından Mısır'ı terk etmiştir. Bir süre sonra Suudi Arabistan'ın Cidde şehrinde cerrah olarak Dünya Müslüman Ligi (Rabıta) Gençlik Örgütü bünyesindeki bir sağlık kuruluşunda doktorluk yapmaya başlamıştır. Daha sonra Pakistan'ın Peşaver şehrine ve oradan da Afganistan'a geçerek Afgan Cihadına katılmıştır. Burada 1980'lerin sonlarına doğru Abdullah Azzam ile ters düşerek Ladin ile birlikte el-Kaide örgütünün temellerini atmıştır.⁵⁴

Zevahiri'nin el-Kaide ve küresel cihat örgütleri için önemi onun geliştirmiş olduğu teorilerdir. Bin Ladin bir aksiyon adamı olarak anılırken Zevahiri ise teorisyen olarak kendini göstermiştir. El-Kaide'nin içerisindeki Mısır kökenli cihatçılar da genelde Eymen el-Zevahiri'ye bağlı olanlardır. 26 Şubat 1998 yılında oluşturulan "Haçlılar ve Yahudilere Karşı Cihat için Uluslararası İslami Cephe" platformu Eymen'in bir ürünüdür diyebiliriz. Bu oluşum ile ABD hedef alınarak 'uzak düşman' diğer bir ifade ile

---

⁵³ Stephane Lacroix, 154.

⁵⁴ Stephane Lacroix, 148-154; Gilles Kepel, *The War for Muslim Minds: Islam and the West*, 82-83 ve 158-159; Fawaz Gerges, "The Far Enemy: Why Jihad Went Global," 91.

‘küresel cihat’ teoremine geçilmiştir.⁵⁵ Eymen artık Hüsnü Mübarek rejimini yıkmaya uğraşmaktansa direk ABD’yi zayıflatmayı amaçlamıştır. Zevahiri’nin diğer bir yorumu ise dindeki *el-vela ve el-bera* “dostluk ve düşmanlık” kavramı üzerine olmuştur. Zevahiri ABD ile işbirliği yapan bütün rejimleri mürtet ilan ederek bu rejimlere karşı cihadı farz kılmıştır. Bu rejimler ABD işbirlikçisi olduğu için Müslüman olarak görülmemeli ve bunlara karşı cihat edilmelidir. Bunun yanında bu rejimlerin emrinde olan Müslüman ulema da en az bunlar kadar suçludur ve *mürtettir*. Eymen el-Zevahiri bu tanımlamayı yaparken Maide Suresi 51. Ayeti referans olarak göstermektedir: “Ey iman edenler! Yahudileri ve Hristiyanları veli edinmeyin. Onlar birbirlerinin velileridir. Sizden kim onları dost edinirse şüphesiz o da onlardandır. Allah zalimler topluluğunu hidayete erdirmez.”⁵⁶

Pek çok Selefi cihat önderi gibi Zevahiri de demokrasiyi farklı bir din olarak yorumlamaktadır. Bu dine göre insanlar tanrının yerine geçirilmek istenmekte ve hâkimiyet insanlara devredilmek istenmektedir. Bu tanımlamada aslında Mısır’daki rejimi hedef almak isteyen Zevahiri, Mısır anayasasının ilk maddesindeki ‘Mısır Arap Cumhuriyeti demokratik ve sosyalist bir devlettir.’ tanımını hedef almaktadır.⁵⁷

Zevahiri aynı zamanda Müslüman Kardeşleri de hedefe almış ve onları tenkit yoluna gitmiştir. Mısır’daki Müslüman Kardeşlerin Mısır’daki rejim ile işbirliği yaptığını, parlamenter sistemi ve demokratik normları benimsediğini ve bu yüzden İslam’a ihanet içerisinde olduklarını belirtmiştir. Ayrıca Zevahiri’ye göre Müslüman Kardeşler Sedat döneminde rejim ile anlaşarak Seyit Kutup’un intikamını da almaktan vazgeçmişlerdir. Zevahiri, Suriye’deki Müslüman Kardeşler örgütünü de Baasçılar ve Nasırcılarla ittifak etmekle ve Baas rejiminin yönettiği Irak’a sığınmakla suçlamıştır. Yine Suriye Müslüman Kardeşlerini ilerleyen süreçte Hafız Esad’ı devir-

⁵⁵ Fawaz A. Gerges, *The Far Enemy: Why Jihad Went Global*, 11-12; Donald Holbrook, 15-16.

⁵⁶ Stéphane Lacroix, 160 ve 167; Ayman al-Zawahiri, *Al-Qaeda in its own words* içinde “Loyalty and Seperation: Changing an Article of Faith and Losing Sight of Reality” in Jihad,” Gilles Kepel ve Jean-Pierre Milelli (der.), Pascale Ghazaleh (çev.), (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008), 207- 209.

⁵⁷ Ayman al-Zawahiri, *Al-Qaeda in its own words* içinde “Advice to the Community to Rejet the Fatwa of Sheikh Bin Baz Authorizing Parliamentary Representation,” Gilles Kepel ve Jean-Pierre Milelli (der.), trans. Pascale Ghazaleh, (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008), 184 ve 188.

mek için kendilerini Hama ve Humus olaylarında katleden Hafız'ın kardeşi Rıfat Esat ile işbirliği yapmakla suçlamıştır. Zevahiri'ye göre en doğru metot el-Kaide'nin benimsediğidir ve farklı yolar benimseyen İslami oluşumlar da yanlış yoldadırlar.⁵⁸

7. Son Dönemde Eymen el-Zevahiri-DAEŞ Çekişmesi

El-Kaide lideri Eymen el-Zevahiri, Şiiiler ve Hizbullah konusunda ılımlı fikirlere sahiptir. Hizbullah ile ortak bir İslami Cephe kurulabileceğine inanan Zevahiri bu maksatla Hizbullah'ı birlikte direnişe dahi davet etmiştir.⁵⁹ Yine el-Kaide'nin bölgesel bir kolu olan Irak el-Kaide'sinin kurduğu DAEŞ (sözde İslam Devleti) terör örgütünü Irak'ta Şii katliamı yaptığı için tenkitte bulunmuş ve bu yüzden DAEŞ ile el-Kaide'nin arası açılmıştır. Zevahiri'ye göre mücadele edilmesi gereken asıl düşman ABD ve Batı ülkeleridir. Zevahiri en son 2013 yılında yayımladığı 'Cihadın Genel Kuralları' adlı beyanatında el-Kaide militanlarına sivil halktan Şiiilere, İsmaililere, Ahmedilere, Alevilere ve Sufilere katliam yapılmasını vurgulamıştır.⁶⁰ Zevahiri'nin buradaki mesajı aslında mezhep çatışması üzerinden var olmaya çalışan DAEŞ'e karşı olmuştur. DAEŞ ve el-Kaide arasındaki bağın tamamen koptuğu ve iki örgütün artık birbirini rakip olarak gördüğü olay da Nusra Cephesi krizidir diyebiliriz. 2012 yılında DAEŞ lideri Bağdadi'ye bağlı olarak Suriye'deki DAEŞ operasyonlarını yürütmek amacı ile bölgeye giden ve burada Nusra Cephesi örgütünü kuran Muhammed Culani, 2013 yılında DAEŞ ile olan bağını koparttığını ve el-Kaide lideri Eymen el Zevahiri'ye direk bağlı olduğunu bildirmiştir.⁶¹ El-Kaide de DAEŞ ile olan tüm irtibatını kopardığı yönünde açıklamalarda bulunmuştur. Bu olayların ardından Suriye'de DAEŞ ve Nusra militanları, bir bakıma da dolaylı olarak el-Kaide, çatışmaya başlamışlardır.

⁵⁸ Ayman al-Zawahiri, *Al-Qaeda in its own words* içinde "Bitter Harvest: Sixty Years of the Muslim Brotherhood," Gilles Kepel ve Jean-Pierre Milelli (der.), trans. Pascale Ghazaleh (çev.), (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008), 172-174.

⁵⁹ Stephane Lacroix, 168.

⁶⁰ Charles Lister, "Jihadi Rivalry: The Islamic State Challenges Al-Qaeda," *Brookings Doha Center Analysis Paper* 16, (Doha: Brookings Doha Center, Ocak 2016), 13, Stephane Lacroix, 168, Richard Barrett, *The Islamic State*, (New York: The Soufan Group, 2014), 10-11; Charles Lister, "Profiling the Islamic State," *Brookings Doha Center Analysis Paper* 13, (Doha: Brookings Doha Center, November 2014), 13.

⁶¹ Charles Lister, "Jihadi Rivalry: The Islamic State Challenges Al-Qaeda," 12-13.

DAEŞ'in ilk temellerinin atılma serüvenine baktığımızda Irak'ın 2003 Kararlılık Fırtınası Operasyonu sonrası bir türlü düzen ve güvenliğin sağlanamaması, çökmüş devlet konumuna gelmesi, mezhep çatışmalarının artması nedeniyle terör örgütleri için uygun bir ortam doğmuştur. Bu durum, ABD'nin 2001'deki Afganistan operasyonu ile köşeye sıkışmış olan el-Kaide hücrelerine büyük bir fırsat sunmuştur. İşgal edilen ve devlet aygıtı tamamen çöken Irak, uluslararası terör örgütü el-Kaide'nin eylemlerinin devamı için oldukça uygundu. El-Kaide kamplarından ayrılan örgüt mensupları İran üzerinden Irak'a geçiş yapmışlar ve burada *Tevhit ve Cihat Örgütü* adı altında örgütlenmeye başlamışlardır. Örgütün lideri 1990'ların sonlarına doğru bin Ladin'in Herat'taki kamplarında eğitim gören Ebu Musab el-Zerkavi'dir. Zerkavi daha sonra bin Ladin'e 2004 yılında biat ederek Irak el-Kaidesi adındaki yeni örgütünü kurmuştur. Irak el-Kaidesi aynı zamanda daha sonraları ortaya çıkacak DAEŞ örgütünün de ilk çekirdek yapısını oluşturacak örgüttür. Usame bin Ladin de cihadı Afganistan'dan Irak'a taşıma stratejisini Zerkavi ve örgütü aracılığı ile uygulamaya koyma fırsatı bulmuştur. 2004 yılında Irak'taki direnişin liderliğini üstlenen Zerkavi, Usame bin Ladin'e biat etmiş ve bu biat örgütün DAEŞ'e dönüşüp 2013 yılında Nusra Cephesi krizi çıkana kadar sürmüştür.⁶²

El-Kaide geldiğimiz noktada hala Afganistan'da Taliban tarafından lider kadrosu korunan ve kollanan bir örgüt olarak varlığını devam ettirmektedir. El-Kaide'den ayrılan militanlar Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da farklı isimlerle örgütler kurmuşlardır. Bunlara örnek verilecek olursa Mağrip el-Kaidesi Kuzey Afrika'da faaliyet göstermekte, Murabitun örgütü yine Kuzey Afrika'da bulunmakta, Yemen el-Kaidesi Yemen'de ve Arabistan'da bulunmaktadır. Ayrıca Libya ve Tunus'ta Ensar el-Şeria, Somali'de el-Şebab, Suriye'de Nusra Cephesi, Nijerya'da Boko Haram gibi örgütler de türemiştir. Bu örgütler 2014 yılında DAEŞ'in hilafet ilan etmesi ve el-Kaide'ye karşı ciddi bir rakip olarak yükselmesinin ardından iki örgüt arasındaki güç çekişmesinde, ikisinden birine biat etmeye başlamışlardır. Bunlardan el-Şebab, Murabitun, Nusra gibi örgütler el-Kaide'ye biat ederek Eymen el-Zevahiri'nin talimatlarını benimsemişlerdir.⁶³ İlk yıllarda ye-

---

⁶² Jean Pierre Milelli, *Al Qaeda in its own words* içinde "Abu Musal al Zarqawi, Jihad in Mesopotamia," Gilles Kepel ve Jean-Pierre Milelli (der.), Pascale Ghazaleh (çev.), (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008), 248.

⁶³ Abdal Bari Atwan, *Islamic State: The Digital Caliphate*, (London: Saqi Books, 2015), 76-77.

relleşme eğilimi içine giren DAESH daha sonra uluslararası müdahalelerin de etkisiyle küresele doğru kaymaya başlamıştır. DAESH, hâlihazırda ortadan kalkmış gibi görünse ve çok güç kaybetse de; kuruluşundan itibaren küresel bir örgüt düzeyinde teşkilatlanmayı ve varlığını sürdürmeyi tercih eden el-Kaide hala gücünü ve varlığını korumaktadır. 2001 yılında Afganistan operasyonunda yediği darbe ile daha profesyonel olan el-Kaide, DAESH gibi tecrübesiz bir şekilde davranarak ABD ve Batı'nın tekrardan birincil hedefi olmaktan korunma stratejisini izlemektedir.

8. Küresel Cihat Hareketlerinde Ebu Musab el-Suri'nin Stratejik Devrimi

Cihat hareketlerinin 20. ve 21. yy'daki başat vakaları temel alındığında Abdullah Azzam ile başlayan ilk evre yani sınırlı ve bölgesel cihat dönemi, Usame bin Ladin ve Zevahiri'nin başını çektiği, önce yakın düşmanı yani mevcut Arap rejimlerini mürtet ilan ederek hedef alma stratejisi ve ardından ABD'yi hedef alan uzak düşman teorisi ikinci evreyi oluşturur. Akabinde DAESH ile başlayan ve mezhepsel şiddeti en aşırı formuyla kullanarak mezhep temelli devletleşme stratejisi güdüldüğü ve ardından bu politikanın devam ettirilemeyerek yine cihadın küresele kaydığı yani DAESH'in Irak ve Suriye sınırları dışında dünyanın farklı yerlerinde de kendisiyle bağlantılı örgütlerle küresel bir ağ yaratma çabası verdiği dönem yer almaktadır. Bunlardan da ayrı olarak cihat stratejisti olarak Ebu Musab el-Suri'nin başlattığı ve cihadın hem taktik hem de stratejisini küresel gelişmeler ışığında çok farklı bir yere taşıdığı dördüncü bir evre de söz konusudur. Suriye doğumlu ve İspanyol kökenli olan Suri, el-Kaide saflarına katılarak cihat serüvenine başlamıştır. Makine mühendisliği eğitim geçmişine sahip olan Suri gerilla harbi ve askeri teknik konularda da kendini geliştirerek akademik bir kapasiteye sahip olmuş ve bu doğrultuda Suriye İhvan'ına dersler dahi vermiştir.⁶⁴ Suriye Memorandumu ve yine 900 sayfalık Suriye'de İslami Cihat Devrimi adında kitapları kaleme alarak cihada askeri ve gerilla savaşı boyutunda teorisyen düzeyinde katkıda bulunmuştur. Ayrıca 1600 sayfalık Küresel İslami Direniş Çağrısı kitabını da yazmış; terörizm taktikleri, bombalı saldırı metotları ve yalnız kurt eylemleri üzerine kapsamlı bir

---

⁶⁴ Mervyn F. Bendle, 36.

çalışma meydana getirmiştir.⁶⁵ Suri'nin önerdiği yeni nesil cihat metodu otonom silahlı hücreler ağına dayanmakta olup Batı ülkelerini kendi evinde şiddet eylemlerine maruz bırakmayı amaçlamaktadır. Örneğin Avrupa'da yaşayan bir cihat gönüllüsü kendi evini bilimsel, ideolojik ve askeri eğitim için kullanabilmelidir. Suri'ye göre artık açık cephelerde savaş dönemi sona ermiş olup bireysel terör faaliyetlerine geçilmelidir. Afganistan veya Irak gibi kriz bölgelerinden cihat yapılmasından ziyade Batı ülkelerinde hücre tipi örgütlenmelerle bizzat düşmanın ülkesinde eylem yapılmalı ve daha etkili sonuç alınmalıdır.⁶⁶ Birbiriyle bağlantılı bu hücreler sistemli bir biçimde hareket ederek Batı ve ABD'yi birden fazla alanda savaştırmaya veya teröre maruz bırakmalıdır. Ayrıca Suri, Azzam'ın ortaya atmış olduğu ideolojik eğitim safhasına da ayrı bir önem vererek mobil kamplarda eğitim metodunu ileri sürmektedir. Kısacası her cihatçı kendi bölgesinde, evinde, hücrelerinde eğitim sürecini tamamlamalı ve zihinsel olarak da cihada hazır hale gelmelidir. Böylece cihadın küresel düzeyde daha sistemli bir şekilde yayılması sağlanarak ABD ve Batı'nın siyasi iradesi ve askeri gücünün kırılmasının önu açılacaktır.⁶⁷

9. Sonuç

Sovyetlerin Afganistan'ı işgali üzerine başlayan cihat süreci ilk önce Abdullah Azzam tarafından organize edilmiş ve bu dönemde Azzam'ın cihadın sadece Afganistan topraklarıyla sınırlı kalması fikri popüler olmuştur. Dünyanın dört bir yanından gönüllüler Afganistan'a gelerek Afgan yerel mücahitlerle birlikte kamplarda eğitim ve doktrinasyon sürecinden geçerek bizzat sıcak çatışmalarda yer almışlar ve Sovyetlerin Afganistan'dan çekilme kararı almasıyla da cihadın başarılı olduğu sonucuna varmışlardır. Ancak bu dönemdeki Afgan cihadı hem ABD ve Batı ülkeleri hem de Suudi Arabistan ve Körfez ülkeleri tarafından desteklenen bir süreç olmuştur. Azzam'a göre Sovyetlerin çekilmesiyle birlikte misyon tamamlanmış ve cihat da sonlanmıştı. Fakat Usame bin Ladin ve Eymen el Zevahiri gibi cihadın öncül figürleri bu bakışı onaylamayıp burada oluşan cihat sinerjisini yakın düşman yaklaşımına evirerek kendi ülkelerindeki rejimleri dini

---

⁶⁵ Mervyn F. Bendle, 37.

⁶⁶ Mervyn F. Bendle, 36-39.

⁶⁷ Mervyn F. Bendle, 37-38.

saiklerle mürtet ilan etme yoluna gitmişler ve cihada devam kararı alma yolunu seçmişlerdir. Azzam sonrası bu dönem de ikinci bir evre olarak isimlendirilebilir. Bu evre de kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır. İlki hem Usame bin Ladin'in Suudi rejimini hedef aldığı hem de Zevahiri'nin Mısır'daki Mübarek rejimini hedef aldığı dönem olarak özetlenebilir.

İkincisi ise Ladin ve Zevahiri'nin 1998 yılında yayınladıkları küresel cihat fetvasıyla artık Ortadoğu'daki rejimlerin arkasındaki güç olarak belirttikleri ABD'ye karşı cihat ilan edildiği yani cihadın küreselleştiği dönem olarak görülebilir. 11 Eylül saldırıları ve küresel cihadın uluslararası ilişkiler ve uluslararası güvenlik meselelerinin temel konularından biri haline gelmesi bu döneme ait bir gelişmedir. Fakat uzak düşman yaklaşımı ve cihadın küreselleşmesi el-Kaide'ye ve onu koruyan Afganistan'daki Taliban rejimine 2001 yılında geniş çaplı bir uluslararası müdahaleye neden olmuştur. Üçüncü evre olarak ise DAES'le birlikte görülen devletleşmeye çalışma dönemidir. Fakat kısa süreli yerellikten hızlı bir biçimde küreselliğe kayan örgüt uluslararası askeri müdahalenin hedefi haline gelmiştir. Dördüncü evre olarak da Ebu Musab el-Suri'nin geliştirdiği bireysel terörizm, yer yüzünün her yerinin cihat alanı olarak görülmesi, cihadın mobilize hale gelmesi, Batı ülkelerini kendi evinde vurmak gibi kavramlarla cihat faaliyetlerini 4. nesil savaş konseptine uyarlamayı amaçlayan bir sistemsel cihat metodu üzerinde durulmaktadır. Suri'nin temsil ettiği evrede artık organizasyonlar, yani cihat örgütleri üzerinden değil dünya üzerinde kurulacak sistem üzerinden cihadın sürekli hale getirilmesi hedeflenmektedir. Suri, Artık Irak ve Afganistan'da tecrübe edilen açık cephe dönemi sona erdiğini ve her cihat gönüllüsü bireyin kendi bireysel terörizmini bulunduğu yerden gerçekleştirerek Batı ve ABD'nin gücünü ve iradesini kırma-ya katkıda bulunacağını savunmaktadır. Sonuç olarak, bu yaklaşıma göre sistemli şekilde yapıldığında bu stratejinin başarılı olma ihtimali oldukça yüksektir.

Kaynakça

Al-Rasheed, Madawi. *Kingdom without Borders: Saudi Political, Religious and Media Frontiers*. London: Hurst & Company, 2008.

Ajami, Fouad. *The Arab Predicament: Arab Political Thought and Practice since 1967*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

- Atwan, Abdelbari. *Islamic State: The Digital Caliphate*. London: Saqi Books, 2015.
- Bayrak, Defne. *Usame*, İstanbul: Ark Yayınları, 2012.
- Barrett, Richard. *The Islamic State*. New York: The Soufan Group, 2014.
- Bendle, Mervyn F. "Global Jihad and the Evolution of Terrorist-training Doctrines." *National Observer* 78. (Spring 2008): 28-40.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "11 Eylül'le Derinleşen Ayrılık: Suudi Selefiyye ve Cihadi Selefiyye," *Dini Araştırmalar* 7, no: 20 (2004): 205-234.
- Commins, David. *The Wahhabi Mission and Saudi Arabia*. London: I.B. Tauris, 2006.
- Cottee, Simon. Mind Slaughter: The Neutralizations of Jihadi Salafism. *Studies in Conflict & Terrorism* 33, no. 4, (2010): 330-352.
- DeLong-Bas, Natana J. *Wahhabi Islam: from Revival and Reform to Global Jihad*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Gerges, Fawaz. *The Rise and Fall of Al-Qaeda*. New York: Oxford University Press, 2011.
- Gerges, Fawaz. *The Far Enemy: Why Jihad Went Global*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Huseyin, Fuad. *Zerkavi El Kaide'nin İkinci Kuşağı & El-Kaide'nin 20 Yıllık Planı*. Osman Akyildiz (der.), Defne Bayrak (çev.), İstanbul: Küresel Kitap, 2014.
- Hegghammer, Thomas. *Jihad in Saudi Arabia: Violence and Pan-Islamism since 1979*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Holbrook, Donald. *The Al-Qaeda Doctrine: The Framing and Evolution of the Leadership's Public Discourse*. New York: Bloomsbury Academic, 2014.
- Kepel, Gilles ve J.P. Milelli. *Al Qaeda in its own words*. Pascale Ghazaleh (çev.), Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008.
- Kepel, Gilles. *The War for Muslim Minds: Islam and the West*, Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press, 2004.

- Kepel, Gilles. *The Prophet and Pharaoh: Muslim Extremism in Egypt*. London: Saqi Books, 1985.
- Keynoush, Banafsheh. *Saudi Arabia and Iran: Friends or Foes?* New York, Palgrave Macmillan, 2016.
- Lister, Charles. "Jihadi Rivalry: The Islamic State Challenges Al-Qaeda," *Brookings Doha Center Analysis Paper* 16. Doha: Brookings Doha Center, Ocak 2016.
- Lister, Charles. "Profiling the Islamic State," *Brookings Doha Center Analysis Paper* 13. Doha: Brookings Doha Center, Kasım 2014.
- Lawrence, Bruce. *Messages to the World: The Statements of Osama Bin Laden*. James Howarth (çev.), London: New York: Verso, 2005.
- Niblock, Tim. *Saudi Arabia: Power, Legitimacy and Survival*. London: Routledge, Taylor and Francis, 2006.
- Tanner, Stephen. *Afghanistan A Military History from Alexander the Great to the Fall of the Taliban*. Philadelphia: Da Capo Press, 2009.
- Wiktorowicz, Quintan. "A Genealogy of Radical Islam." *Studies in Conflict & Terrorism* 28, (2005): 75-97.

İnternet Kaynakları

- "Death of Osama bin Laden Fast Facts." *CNN*, 15 Nisan 2018.
<https://edition.cnn.com/2013/09/09/world/death-of-osama-bin-laden-fast-facts/index.html>
- Fisk, Robert. "Arab rebel leader warns the British: 'Get out of the Gulf'" Robert Fisk tracks Saudi Arabia's most wanted man to his lair in Afghanistan" *Independent*, 9 Temmuz 1996.
<https://www.independent.co.uk/news/arab-rebel-leader-warns-the-british-get-out-of-the-gulf-1328034.html>
- "Sept. 20, 2001 "Bush Declares War on Terror," YouTube video 7:58, Yayınlanma tarihi: 4 Eylül 2010.
https://www.youtube.com/watch?v=_CSPbzitPL8
- "TIMELINE - Major attacks by al Qaeda." *Reuters*, 2 Mayıs 2011.
<https://www.reuters.com/article/idINIndia-56711920110502>

Wander, Andrew. “A history of terror: Al-Qaeda 1988-2008.” *The Guardian*, 1 Haziran 2008.

<https://www.theguardian.com/world/2008/jul/13/history.alqaida>

“76 ülkede teröre karşı savaş veren ABD 6.5 trilyon dolar harcadı!”
Şark’ul Avsat Türkçe, 10 Ocak 2018.

<https://turk-archive.aawsat.com/2018/01/article55372091/76-ulkede-terore-karsi-savas-veren-abd-6-5-trilyon-dolar-harcadi/>

Geleceği Geçmişte Aramak: 20. Yüzyıl Mısır Tarih Yazıcılığında Kadim Köken Teması

Hilal Livaoglu Mengüç*

*“Yeni Mısır, bir buluş ya da bir keşif değildir.
Yeni Mısır, kadim Mısır (mirası) üzerine inşa edilecektir.”***

Öz

20. yüzyılın ilk çeyreğinde, Mısır’ın mutlak bağımsızlığına gittiği düşünülen bir yolda, geleceğe yönelik umutları pekiştirmek amacıyla eski Mısır’ın parlak tarihinin idealize edilmesiyle sonuçlanan bazı fikir akımları ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve Mısır Milliyetçiliği ya da Mısırcılık düşüncesinin ilkelerini esas alan fakat bu anti-sömürgeci söyleme bir miktar hümanizm de ekleyen antik mirasçılardan bazıları, çeşitli gazetelerde kaleme aldıkları makalelerde kendilerini “Firavuncu” olarak nitelendirecek kadar ileri gitmişlerdir. Firavuncular, Kadim Mısır medeniyetini dünya medeniyetlerinin kaynağı olarak görmüş ve Mısır halkına görkemli geçmişle gurur duymasını salık vermişlerdir. Antik dönem Mısır’ın Mısırlılar tarafından yönetildiği yegane dönem olarak idealize edilmiş ve modern Mısırlılar yüksek bir medeniyetin mirasını devralmış bir halk olarak nitelendirilmişlerdir. Ülkenin Firavunlar döneminde bilim ve sanat alanlarında kat ettiği mesafe, Ortaçağ Mısır’ının “sin(diril)mişliği” ile karşılaştırılmış ve yeniden “önce Mısırlı” olmak, Mısırlılara yegane çıkar yol olarak sunulmuştur. Mısır tarih yazıcılığındaki kadim köken vurgusu, 1930’ların ikinci yarısından itibaren popülerliğini yitirmiş ancak 1960’larda ve 1990’larda antik Mısır’a yönelik ilgilinin artmasıyla 1920’lerdeki kadar yoğun olmasa da yeniden popülerlik kazanmıştır. Bu çalışmada, 20. yüzyılda Mısır’ın seküler eğilimli entelektüelleri arasında geniş biçimde işlenen kadim köken temasının nasıl geliştiği, hangi tarihî-kültürel dayanaklardan hareketle oluştuğu, Mısır’ın önde gelen aydınları tarafından gerek dönemin önemli basın organları gerekse telif eserlerde serdedilen görüşleri, kadim köken temasının Mısır tarih, kültür ve edebiyatına yönelik ne tür okumalara temel teşkil ettiği gibi hususlar irdelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Mısırcılık, Antik Mısır, Mısır Kimliği, Bölgesel Milliyetçilik

* Dr., İstanbul Üniversitesi, TR, İlahiyat Fakültesi, orcid.org/0000-0002-0473-0815, hilal.menkuc@istanbul.edu.tr

** Taha Hüseyin, Müstakbelü’s-sekâfe fi Mısır (Kahire: Dâru’l-meârif, t.y.), 18.

The Theme of Ancient Roots in the 20th Century Egyptian Historiography

Hilal Livaoğlu Mengüç*

Abstract

In the first decades of the 20th century, on a path which was thought to lead to Egypt's absolute independence, some currents of thought emerged resulting in the idealization of the brilliant history of ancient Egypt in order to consolidate hopes for the future. The idea of advocating the ancient heritage as a dominant part of modern Egyptian identity was actually connected to the idea of Egyptian nationalism or of Egyptianism which emerged towards the end of the 19th century, but also added some humanism to this anti-colonial discourse. The advocates of the ancient heritage went so far as to describe themselves as "fir'awniyya" (i.e. Pharaonicist) in the articles they wrote in various newspapers. They saw the ancient Egyptian civilization as the source of world civilizations and advised the Egyptian people to be proud of their glorious past. The ancient period was idealized as the only period when Egypt was ruled by the Egyptians, and the modern Egyptians were described as a people who inherited the heritage of a high civilization. The emphasis on ancient origins in Egyptian historiography has lost its popularity since the second half of the 1930s, but has regained it, although not as intense as in the 1920s, with increasing interest in ancient Egypt in the 1960s and 1990s. In this study I try to examine how the theme of ancient origins developed in the 20th century among the secular-oriented or non-conservative intellectuals of Egypt and how it developed from historical-cultural bases, the views of the important press organs and the intellectuals of the ancient origins in ancient books and copyright works, Egyptian history, culture and literature, such as what constitutes the basis for reading.

Keywords: History, Egypt, Egyptianism, Egyptian Identity, Regional Nationalism

---

* Dr., Istanbul University, TR, Faculty of Theology, orcid.org/0000-0002-0473-0815, hilal.menkuc@istanbul.edu.tr

1. Giriş

Mısır'ın antik dönemden İngiliz işgali sonrasına uzanan hikayesi, 1919 sonrası seküler-milliyetçi tarih yazımında sıklıkla, yabancılar tarafından yönetilen ve Mısırlılar tarafından yönetilen Mısır olmak üzere kabaca ikiye ayrılır. Büyük ölçüde ideolojik temelli olan bu ayırım ve onun temellenirdiği tarih okuması, 1952 Hür Subaylar Devrimi ve Cemal Abdunnasır iktidarı ile pekişmiş ve eğitim müfredatına girerek yaygınlık kazanmaya başlamıştır.¹ Bu bağlamda bilhassa 20. yüzyıl başlarından itibaren seküler-milliyetçi aydınların, Mısır kimliğinin tarihsel uzantılarını bulma noktasında referans aldığı dönemlerden biri de Firavunlar dönemi olmuştur. Bu durumda, halkın İngiliz idaresine duyduğu öfkenin yanı sıra, Hilafetin ilgası ile birlikte İslam ortak kimliğinde birleşmeye yönelik talep ve duyarlılığın nispeten azalması da etkili olmuş görünmektedir.²

Mısır'da 1922 yılında gerçekleştirilen bir keşif ve bu keşfe gösterilen ilgi, Napolyon'un Mısır Seferi ile başlayan fakat tam anlamıyla yeşermesi 19. yüzyıl sonlarını bulan Antik Mısır merakının popülerleşmeye başladığını göstermektedir. Milattan önce XIV. yüzyılda hüküm sürmüş olan Kral Tutank-Amon'un mezarının Mısır-bilimci Howard Carter tarafından keşfedilmesi,³ 1919 sonrasında yeni Mısır'ın inşası sürecinde o kadar iyi konumlanmıştır ki, kadim Mısır'ın önemli krallarından biri, ulus olarak yeniden doğuşun sembollerinden biri olarak yansıtılmıştır.⁴ İngiltere'nin

¹ Bu düşüncenin mükemmel bir temsili, Ahmed Lütfi es-Seyyid'in oğlu Afaf Lütfi es-Seyyid Marsot'tur. Marsot, Türkçe'ye de çevrilen Mısır tarihine dair bir eserinde, eserin ana temasının "Mısır halkının idarecilerine yabancılaşması" olduğunu, bu yabancılaşmanın Arap fetihleriyle başlayarak 1952'ye kadar sürdüğünü yazmaktadır. Bkz. Afaf Lütfi es-Seyyid Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, çev. Gül Çağalı Güven (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), ix.

² Bu konudaki tartışmalar için bkz. Hilal Livaoğlu Mengüç, *Mısır Basınında Hilafet Tartışmaları 1922-1926* (İstanbul: Libra, 2018).

³ Shaw-Nicholson, *British Museum Dictionary of Ancient Egypt* (Cairo: American University in Cairo, 1996), 297.

⁴ Israel Gershoni ve James Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930* (New York: Oxford University Press, 1987), 168. Dönemin önemli şairlerinden Ahmed Şevkî, duyduğu coşkuyu Tutank-Amon'a yazdığı dizelerinde dile getirmiştir. Muhammed Hüseyin Heykel'in şu satırlarında aynı hissiyatı dillendirmektedir: "Konuş! Belki sözlerin bize rehber olur ve belki söyleyeceklerin bizi teselli eder. Sen güneş ve aydan geldiğini iddia eden, gölgesi atalarımızın uygarlığına, yüce yapılara ve büyük emanetlere vuran, kudretli Firavun'u görmedin mi?... Bize tiranlık eden, bizi köleleştiren, adamları bizi eşek sürer gibi önüne katıp ve sonra soylu fatihlerden oluşan küçük bir birlik tarafından yenilgiye

kısmi olarak Mısır'dan çekilmesi ve mezarın keşfinin aynı yıl gerçekleşmesi, arkeoloji ve politikayı belki de dünya tarihinde çok az görünür şekilde birbirine yaklaştırmıştır. Tarih dışındaki alanlarda bağımsızlığın ne ölçüde gerçekleştirilebildiği tartışılrsa da, Mısırlı bazı entellektüeller 1922'den sonra ilk kez, hiç olmazsa kazılarla toprağın üstüne çıkarılan tarihi miraslarına tek başlarına sahip olma hakkını elde ettiklerini düşünmüşlerdi.⁵

2. Antik Mısır Keşifleri ve “Kültürel Uyanış”

Mısır'da modern arkeolojik kazıların tarihi Fransa Kralı Napoleon Bonaparte'ın Mısır seferini gerçekleştirdiği yıllara dayanır.⁶ 1789 yılında Fransız ordusu ile birlikte Mısır'a gelen uzman heyetinin başlattığı sistematik kazı çalışmaları, Jean Champollion'un (1790-1832) hiyeroglif yazısını deşifre etmesi ile modern Mısır-bilimi ortaya çıkarmış, 1828'de İskenderiye'de, 1836'da ise Kahire'de modern Mısır-bilim uzman ve meraklıları –ve hatta turistler- için lokaller oluşturulmasıyla Mısır'ın kadim tarihine duyulan merak en üst seviyeye çıkmıştı. Başladığı dönemlerde kazı çalışmalarının neredeyse tamamen Avrupalı kişi ya da kurumlar tarafından gerçekleştirilmesi; sayısız tarihi eserin Avrupa'ya götürülerek Berlin, Londra, Roma, Paris gibi Avrupa başkentlerindeki müzelerde sergilenmesi ya da -kazının yapılması kişisel bir inisiyatifle gerçekleştirildiyse- ulaşılan tarihi eserin özel mülkiyet kapsamına girmesi sonucunu doğurmuştur. Mehmet Ali Paşa duruma el koyarak 1835 tarihli bir fermanla Mısır-bilime ve antik mirasa sahip çıkana dek durum böyle sürmüştü,⁷ Mehmet Ali

---

uğratılan Sezar'ı görmüşsündür... (Sfenks dile gelir:) Sizi güçlendirecek bir şeyi sizin için muhafaza ettim, güzelliği taştan iyi muhafaza eden bir şey yoktur... Umudun sabahı umutsuzluğun karanlığını silip süpürür; uzun zamandır beklenen şafak vaktidir şimdi.” Alıntılaman ve tercüme eden Mustafa Köse, “Heykel ve Millî Edebiyat Hakkındaki Görüşleri,” *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, vol. 9. (Bahar 2003), 4.

⁵ Donald Malcolm Reid, *Whose Pharaohs: Archeology, Museums and Egyptian National Identity from Napoleon to World War I* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 293.

⁶ Avrupalıların Mısır'a ilgisi daha evvelki yüzyıllara dayanmaktadır. Fakat Napolyon döneminden önceki kazılar daha çok kişisel inisiyatiflerle dağınık şekilde gerçekleştirilmekte olup hiyeroglif yazısı okunmadığı için henüz Mısır-bilim doğmamıştı.

⁷ Donald Malcolm Reid, *Whose Pharaohs*, 39. Mehmet Ali Paşa'yı -geç de olsa- böyle bir tavır almaya iten nedenler spekülasyona açıktır. Uzak tarihe duyulan yürekten bir ilgi ve merak, antik eşyaların daha sonra Avrupa devletleriyle yapılacak anlaşmalarda

Paşa'nın kazılarla ulaşılan eserlerin Avrupa kentleri yerine Mısır'da korunmasını emreden bu fermanı aynı zamanda Mısırlı ulemanın dikkatini kadim Mısır mirasına çeken bir uyarıcı olmuştur.⁸

Rifâ'a et-Tahtâvî, modern dönemde Mısır-bilimin öneminden bahseden ilk aydınlardan biridir. Fransa'da geçirdiği yıllar Tahtâvî'nin gözlerini antik Mısır'a çevirmiş, Ezher'li genç imam, Paris müzelerinde sergilenen antik Mısır koleksiyonlarına büyük ilgi göstermişti. Bu yıllardan çok sonra Mısır'da kaleme aldığı *Menâhicü'l-Elbâb*'ta kadim Mısır'ın özgün bir medeniyet olarak ulaştığı seviyeyi detaylı biçimde anlatmış, hayranlık duyduğu bu medeniyeti sahiplenmiş ve Mısırlı Müslümanların Kıptîlerle birlikte bu büyük ve değerli mirasın varisi olduğunu dile getirmişti.⁹ Rifâ'a bu mirasa sahip çıkma gayesiyle ülkesinin tarihini konu alan bir eser telif etmeye başladı fakat yalnızca birkaç bölüm yazabildi. Yazabildiği ilk bölüm ise Mısır'ın İslam öncesi tarihiyle ilgili bölümdü.¹⁰

Heyecanla bu yeni alana giren yalnızca Tahtâvî değildi. Tıpkı onun gibi Avrupa'da eğitim görmüş Ermeni asıllı Yusuf Hekekyan (1807-1875) ile Ahmet Kemal (1851-1923) gibi Mısırlı entelektüellerin Mısır-bilimi sahasında varlıklarını hissettirmeleri ile birlikte bu alandaki Avrupa nüfuzu bir nebze de olsa kırılabilir. Kodları hızla çözülen antik mirasa dair ve ona özgü pek çok detay, Mısırlı elitler arasında ilgi konusu haline geldi. Mehmet Ali Paşa'nın yaptırdığı lotus çiçekleriyle bezeli cami ya da 1829 tarihli bir *Vekayi-i Mısıriyye* sayısının logosunda Mısır'ı sembolize etmek için kullanılmış bir piramit çizimi, Mısır yönetimi ve Mısırlı aydınlar arasında

---

bir çeşit pazarlık objesi olarak tasavvur edilmesi ya da –Mehmet Ali Paşa dönemi için belki düşük bir ihtimal olarak- antik kazılarla geçmişine ışık tutulan Mısır'ın geleceğine yönelik umutlar söz konusu ilginin nedenleri arasında sayılabilir. Fakat Paşa tarafından gönderildikleri Avrupa'da ilim tahsil eden Mısır'ın parlak beyinlerinin Çerkez yönetime tarihi eserler konusunda takınılan duysuz tavrı konusunda yaptıkları uyarılar Mehmet Ali'nin tarihi eser politikasını ciddi şekilde etkilemiş görünmektedir. Hekekyan'ın konu hakkındaki beyanı için bkz. Donald Malcolm Reid, 61.

⁸ Hilal Livaoğlu Mengüç, *Mısır'da Antik Mirasa Dönüş: Firavunculuk Tezi* (İstanbul: Libra Yayınları, 2018), 46-47. Müslüman Mısır'ın tarihinde kadim Mısır üzerine yazan tarihçiler de vardır. Bu tarihçilerin ayrıntılı bir dökümü için bkz. Okasha el-Daly, *Egyptology: The Missing Millenium Ancient Egypt in Medieval Arabic Writings* (Australia: Cavendish Publishing 2005), 161-183.

⁹ Rifâ'a et-Tahtâvî, *Menâhicü'l-elbâb* ([y.y]. 2002), 178-181.

¹⁰ Tahtâvî'nin *Envâru'l-tevfiki'l-cedîd* adlı eserinden naklen, Ahmed Ahmed Bedevî, *Rifâ'a Râfi et-Tahtâvî* (Lecnetu'l-Beyâni'l-Arabî, 1959), 109.

antik mirasa karşı gelişen bu ilginin ilk habercileriydi.¹¹ 1886-87 yıllarında yayınlanan, 20 ciltten müteşekkil ve Mısır'ın ilk topografik ansiklopedisi olan, yazarı Ali Mübarek'in Fransız *Description de l'Égypte*'e karşılık olarak kaleme alındığı düşünülen (kendisi de Fransızca eseri “Fransız *el-Hitat*” diye adlandırmaktaydı) “*el-Hitatu't-Tevfikiyye el-Cedide*”sinde de Firavunlar dönemine ait bilgilere geniş yer ayrılmıştı.¹² Bu dönemden itibaren Mısır-bilim, ağırlıklı olarak Kıptî tarihçi ve arkeologların Kıptî tarihine yönelik araştırmalarıyla paralel olarak ilerlese de, Mısır'ın Müslüman entelektüelleri de Mısır-bilim sahasına giderek artan bir alaka gösterdi. Bu kişiler arasında, Türk milletine sevgisi ve Mısır'daki muhafazakar milliyetçi çevrelere yakınlığı ile meşhur Ahmed Şevki de vardı. Şevki, 1890'lardan itibaren Firavunlar dönemi kahramanlık hikayelerini konu alan şiirler kaleme almıştı.

Kadim mirasa ilgi 1920'li yıllar boyunca hem tarihçiler hem de edebiyatçılar arasında yoğun olarak mevcuttu. Bunlardan biri de, hayatının son demlerinde sahabe biyografileri kaleme alacak olan Muhammed Hüseyin Heykel'di. Heykel, bahsedilen arkeolojik keşiflerin oluşturduğu coşkulu atmosferi satırlarına şöyle aktarmıştı:

*“Bugün hepimiz Tutank-Amon'un mezarının keşfini coşkuyla alkışlıyoruz. Firavunların on sekizinci hanedanının tesis ettiği medeniyet bizlere büyük onur veriyor ve kendimize soruyoruz: Atalarımız medeniyette böyle bir zirveye çıktılarsa, biz neden çikamayalım?”*¹³

Mısır'ın yeniden doğuşuna tanıklığın heyecanını yaşayan bir başka entelektüel de Ahmed Hüseyin idi. Hüseyin, 1928 yılında mezarın bulunduğu Luksor kentine yaptığı ziyarete ilişkin notlarında,¹⁴ “*ruhunda ve aklında giderek artan bir yeniden doğmuşluk hissi yaşadığını*” yazdı. Luksor'da geçirdiği o gün, yepyeni bir dünyanın kapılarını kendisine aralamıştı.¹⁵ Ahmed Hüseyin, bin yıllar sonra canlılıklarını hala muhafaza etmekte olan freskler karşısında hissettiklerini okuyucuya şöyle aktarıyordu:

---

¹¹ Reid, *Whose Pharaohs*, 54-59.

¹² Ali Mübarek Paşa, *el-Hitatu't-tevfikiyye* (Kahire 1990), II, 146-158.

¹³ Heykel, “Mısır el-hadise ve Mısır el-kadime,” *es-Siyasetü'l-Usbûiyye*, 27 Kasım 1926, 10.

¹⁴ Ahmed Hüseyin, *İmâni* (Kahire, 1936), 20-33.

¹⁵ Hüseyin, “*İmâni*” 20-21.

“Zamana, güneşe, yağmura, dayanılmaz sıcağa, soğuğa ve her tür hava şartına meydan okuyan bu büyümlü freskler tüm dünyayı şaşkına çevirmiş durumdadır. Bu freskler her türlü yok edici güce adeta gülerek karşılık vermektedir. Bugüne dek o kadar parlak ve canlı gelmişlerdir ki, onlara baktığınızda daha dün yapıldıklarını düşünebilirsiniz. Ne kadar da muhteşem!”¹⁶

Günümüze neredeyse hiç bozulmadan orijinal biçimleriyle ulaşan bu freskler yazara göre, Mısır’ın ihtişamlı günleriyle bağlantının kopmadığını gösteriyordu. Araya giren onlarca asır ve istilalar Mısır’ın kadim kökleriyle olan bağı koparamamıştı.¹⁷ Zeki Salih’in Ocak 1927’de kaleme aldığı makalesinde de belirttiği üzere; “Mısır’ın kalbi asırlarca süren sakinliğin ardından yeniden hareket etmeye başlamıştı.” Bir zamanlar Mısır’ı içinde bulunduğu karanlıktan çıkararak Tutank-Amon, bu kez na’şıyla bu vazifeyi ifa edecekti.¹⁸ 1919 yılından itibaren tasarlanmaya başlanan ve 10 Mayıs 1928 tarihinde Kral Fuâd, yüksek yargı üyeleri, İngiliz yüksek komiseri, dönemin başbakanı Mustafa en-Nahhâs, bakanların tümü, milletvekilleri ve nihayet Ezher şeyhlerinden oluşan bir kalabalığın önünde örtüsü kaldırılarak alkışlanan anıt *Nahdatu Mısır* [Tr. *Mısır’ın silkinişi*] isminin verilmesi bu atmosfere son derece uygun düştü. Anıtın yapımında antik dönem mimarisini çağrıştıran Mısır granitleri seçilmiş ve bu taşlar tıpkı o zamanlarda olduğu gibi ham halde Nil boyunca taşınarak kuzeye getirilmişti.¹⁹

Dönemin önde gelen gazetelerinden el-Mukattam’da yazan Naşid Seyfîn, Mısır’ın bilinen büyük medeniyetlerin tümünü kronolojik olarak öncelediğini savunurken²⁰, Ahmed Hüseyin de Mısır’ı medeniyetlerin beşiği olarak nitelemiş, insanların yaban hayatı yaşadığı bir dönemde ortaya çıkan bu büyük medeniyetin geçmiş ve gelecek bütün medeniyetleri utandırdığını

¹⁶ Ahmed Hüseyin, *Îmâni*, 18-39. Benzer bir coşku “Firavuncu bir edebiyat” arayışı içinde olan Mahmud İzzet Musa’da da görülür. Musa, Luksor sakinlerinin bu muhteşem eserlerle iç içe yaşadıkları için ne kadar şanslı olduklarını anlatmaktadır. Bkz. M. İzzet Mûsâ, “el-Edebü’l-Fir’avnî,” *es-Siyâsetü’l-usbüyye*, 3 Ağustos 1929, 20.

¹⁷ Bugünkü Mısırlıların hem genetik hem de kültürel bakımdan mirasçısı konumunda olduklarını yineleyen mühim bir anlatı olarak 1957’de Ahmed Fahri tarafından kaleme alınan *Mısır el-Firavniyye* adlı eserde “... (Mısırlılar) ataları nasıl yaşıyor idiye hala öyle yaşıyorlar ve damarlarında hala atalarının kanı akıyor.” Bkz. Ahmed Fahrî, *Mısır el-Fir’avnîyye* (Kahire: el-Hey’eti’l-misriyyeti’l-âmme li’l-kütüb, 2012), 8.

¹⁸ M. Zeki Sâlih, “İhyâu hulûki’l-kavmi,” *es-Siyâsetü’l-Usbüyye*, 15 Ocak 1927, 31.

¹⁹ Israel Gershoni ve James Jankowski, *Egypt*, 186.

²⁰ Nâşid Seyfîn, “Mısır fir’avnîyye lahmen ve demmen,” *el-Mukattam*, 10 Eylül 1930, 7.

söylemiş ve Mısır'a insanlığı barbarlıktan medeniyete yükseltme payesi biçmişti.²¹ Firavuncu olduğunu kuşkuya yer bırakmaksızın ilan eden az sayıda yazardan biri olarak Ahmed Hüseyin²² yurttaşlarına bu mirasa sahip çıkmalarını ve kadim tarihleriyle övünmelerini salık veriyordu.²³ *el-Belağ* editörü Abdulkadir Hamza tarafından da paylaşılan bu diskur aynı zamanda Firavuncu düşüncenin pragmatik alt metnini de açığa vurmaktaydı. Firavunculuk, idealize edilen geçmişe dayanırken, yüzünü –romantik biçimde- o geçmişe değil, yeniden tasarlanacak bir geleceğe dönüyordu. Antik döneme dönüş yalnızca Mısır'ın yabancı yönetimler tarafından örülenmiş özgüveninin yerine gelmesi için değil, bu özgüvenin Mısır'ın tamamen bağımsızlaştırılarak yeni dünya düzeni içerisinde hak ettiği yeri alması için de önemli idi:

*“Atalarımızın kalıntılarına onlardan manevi anlamda güç almak için değil, yüzyıllar süren aşağılanma ve köleliğin bünyemizde yarattığı aşağılık kompleksinden kurtulmak için bakmalıyız. Atalarımızı ziyaret etmeliyiz. Dünyanın her yerinden buraya bir ibadet vecdi içerisinde gelenlere, bizlere atalarımızla aramızdaki o sarsılmaz bağı hatırlatanlara kulak vermeliyiz.”*²⁴

Abdulkadir Hamza burada bir yandan geçmişini geleceğin inşasında kullanmayı amaç edinmek gerektiğinden bahsederken bir yandan da kadim köken temasını işleyen entelektüeller için oldukça önemli bir meseleye, yabancı yönetimlerin Mısır halkı üzerindeki olumsuz etkisine değindi. Hamza'nın, Mısır halkını millî mirasına sahip çıkmaya davet ederken geldiği bu nokta, yani Mısır'ın yabancılar tarafından yönetilmeye mahkum olduğu teması, millî bir tarih yazımına çağrıda bulunan aydınların hedef tahtasına koydukları ve kesin olarak savaşılmamasını salık verdikleri temel telakkilerden biri olmuştur.²⁵

²¹ Ahmed Hüseyin, “Mısır fir'avniyye (3),” *el-Mukattam*, 26 Eylül 1930, 11.

²² Kendi ifadeleriyle: “*Firavunculuk konusunda takıntılı hale geldim. Firavunculüğümün delilik boyutuna gelmesiyle anılır oldum.*” Hüseyin, *Nısfu karnin maa 'l-Urûba ve kadıyyâti Filistîn* (Sidon 1971), 29.

²³ “*Sizlere Firavunî bir Mısrılılıktan, sizin Firavunî Mısrılılığınızdan bahsediyoruz. Zira büyüklüğünüz ve ihtişamınız bu kimlikte yatmaktadır. Sizlere, atalarımız gibi olduğunuza ve onların izzetini yeniden kazanmanız gerektiğine inanmanızı söylüyoruz. Ey Mısrılı, büyüklüğüne inan!*” Ahmed Hüseyin, “Mısır fir'avniyye (3),” 11.

²⁴ Abdulkadir Hamza, ‘Fi'l-Aksûr,’ *el-Belâg*, 21 Haziran 1927, 1.

²⁵ Hilal Livaoğlu Mengüç, *Mısır'da Antik Mirasa Dönüş*, 51.

Mısır tarih yazıcılığında kadim köken teması çerçevesinde adından bahsedilmesi gereken bir diğer entelektüel de Ahmed Lütfi es-Seyyid (1872-1963)'dir. Seyyid, Muhafazakar milliyetçi çizgideki Hizbu'l-Vatanî hareketi içerisinde başladığı siyasi yaşamına Cenevre'deki siyasi temaslarının da etkisiyle seküler milliyetçi çizgideki Hizbu'l-Ümme partisini kurarak devam etti. Partinin ilk yayın organı olan *el-Cerîde*'nin 1907'de neşredilmeye başlanmasıyla, Ahmed Lütfi es-Seyyid'in savunduğu ve Mısır'ın kendi kurtuluşunu başka millet ve devletlerin kudretinde değil kendi kuvvetinde araması gerektiği kanaati de Mısırlı aydınlar arasında yaygınlaşmaya başladı. *el-Cerîde*'nin devamı niteliğinde olan *es-Siyâse* gazetesinde de benzer düşünceler, Muhammed Hüseyin Heykel (1888-1956), Selâme Mûsa (1887-1958), Abdülkadir Hamza (1880-1941), Taha Hüseyin (1889-1973) ve Tefvik el-Hakim (1898-1987) gibi dönemlerinin önde gelen entelektüelleri tarafından savunuldu.

1920'li yılların Firavuncu atmosferinde değer atfedilen unsurlardan biri de antik dönemden bugüne Mısır mirasının taşıyıcısı olarak görülen kırsal kesimdeki yaşam ve bu yaşamın en önemli figürleri olan fellahlar idi. Mısırlı çiftçilere verilen bir isim olmanın ötesinde fellah, bu dönemde öz Mısırlılığın simgesi haline gelmişti. Muhammed Hüseyin Heykel daha 1910'lu yıllarda, daha sonra *Zeyneb* adıyla yayımlayacağı ve kırsal hayata ilişkin bir romantizm içeren romanını *el-Cerîde*'de dizi halinde yayımlarken "Mısırî fellah" rumuzunu kullandı.²⁶

Bu dönemde Mısır siyasetinin en önemli figürü olan Mısır eski başbakanlarından Sa'd Zaglûl'un liderliğiyle Mısır'ın bağımsızlığını kazanma yolunda önemli adımlar atması ve Zağlûl'un halkı nezdinde ulusal kahraman haline gelmesi de kırsal kesimden gerçek bir Mısırlı prototipi olarak onun biyografisine dikkatleri çekmiş, Zağlûl'un bu özelliği bilhassa kadim köken temasını işleyen aydınlar tarafından gururla ifade edilmişti. Dönemin seküler milliyetçi çizgideki aydınlarından Abbas Mahmûd el-Akkâd, Zağlûl'un fellah kökenlerine vurgu yapmış, onun tam da bu sebeple Mısırlılar için ideal lider olduğunu ifade etmişti.²⁷

²⁶ Muhammed Hüseyin Heykel, *Zeyneb* (Beyrut, 2006), 19. Heykel'in biyografisini kaleme alan Muhammed Seyyid Muhammed de Heykel'in varlıklı bir aileden gelmesine rağmen fellah rumuzunu kullanmasını onun bu figüre yüklediği anlam ve Mısırcılık düşüncesine matuf olduğunu yazmıştır. Bkz. Muhammed Seyyid Muhammed, *Heykel ve ş-siyâseti 'l-usbû 'îyye* (Kahire, 1996), 90.

²⁷ Abbas Mahmud el-Akkâd, *Sa'd Zaglûl Zaimu's-sevra* (Kahire: Hindâvî, 2013), 157. Sa'd Zaglûl de bazı siyasi söylevlerinde Mısırlıların, yeryüzündeki en eski medeniyetin varisleri olduğunu vurgulamıştı.

1908 yılında kurulan ve 1952’de Kahire Üniversitesi’ne dönüşecek olan Mısır Üniversitesi’nin de Mısırcılığın kültürel alanda hakimiyet sağlama-sında büyük rolü oldu. Mısır’ın modern anlamdaki ilk üniversitesi olan bu kurumun faaliyet göstermeye başlaması, geleneksel metotlarla İslami İlimler eğitimi veren Ezher’in o zamana kadarki tartışılmaz hakimiyetini de sarstı. Üniversitenin kurucuları arasında yer alan, devrim sonrası Mısır’ının kültür politikalarında son derece etkili bir aydın olan Ahmed Lütfi es-Seyyid’in²⁸ düşünceleri burada yürütülen eğitim ve araştırma faaliyetle-rini de büyük ölçüde yönlendirdi.²⁹ Özellikle 1919 Devriminden sonra devlet üniversitesine dönüştürülen ve dinler üstü kimliği vurgulanan kurum, programında antik Mısır çalışmalarına yoğun biçimde yer verdi.³⁰ Taha Hüseyin, Muhammed Hüseyin Heykel, Abdülkadir Hamza gibi Mısırcılığa ve Firavuncu düşünceye popülerlik kazandıran isimlerin hepsinin yolu bir şekilde Mısır Üniversitesi’nden geçmişti.

1920’lerde Antik Mısır üzerine yazan bir başka Mısırlı tarihçi olan Muhammed Şefik Gurbâl de Mısır Üniversitesi’nin yetiştirdiği önemli tarihçiler arasında idi ve Mısır Müzesi’nin açılmasına öncülük etti. Yüksek öğrenimini İngiltere’de tamamlayan ve ünlü İngiliz tarihçi Arnold Toynbee’nin de öğrencisi olan Gurbâl’in³¹ 1927’de basılan *Kitâbu’t-târîhu’l-kadîm*³² adlı eseri, kendisinden sonra eski Mısır’a dair yazan tarihçiler için de önemli bir müracaat eseri oldu.³³

3. Kadim Köken Temasında Kıpti Kimliği ve Selâme Mûsa

Mısır Üniversitesi’nin 1919 Devrimi sonrasında kaydığı seküler zemin şüphesiz, eğitim müfredatının düzenlenmesini olduğu kadar hoca profili-

---

²⁸ Muhammed Abduh’un öğrencisi olan ve siyasi kariyerine Mustafa Kâmil’in Hizbu’l-vatanî çizgisinde başlayan Ahmed Lütfi, 1897’de Cenevre’deki siyasi temaslarından sonra Mısır’ın kaderini kendi başına belirlemesi gerektiğine kanaat getirerek muhafazakar kanattan ayrılarak seküler-liberal çizgideki Hizbu’l-ümme’yi kurdu. Ahmed Lütfi es-Seyyid, *Kıssatu Hayâtî* (Kahire: Dâru’l-hilâl, 1982), 35.

²⁹ Ahmed Lütfi es-Seyyid’in politik görüşleri hakkında ayrıntılı bir analiz için bkz. Charles Wendell, *The Evolution of Egyptian National Image: From its Origins to Ahmad Lütfi al-Sayyid* (Los Angeles: University of California Press, 1972), 201-294.

³⁰ Reid, *Cairo University and the Making of Modern Egypt* (Cambridge University Press, 1990), 31.

³¹ Hilal Görgün, “Muhammed Şefik Gurbâl,” *DİA*, XIV, 199.

³² Muhammed Şefik Gurbâl, *Kitâbu’t-târîhi’l-kadîm* (Matbaatu’l-hadîse: Kahire, 1927).

³³ İbrahim Nemîr Seyfuddîn ve diğ., *Mısır fî usûri’l-kadîme* (Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1991).

ni de etkiledi. 19. yüzyılın başlarından itibaren Kıptilerin Mısır bürokrasisinde neredeyse Müslümanlar kadar etkili oldukları, hatta İngiliz işgali döneminde 2 başbakan çıkardıkları bilinmektedir.³⁴ Müslüman Mısırlıların eğitime ilgi göstermesiyle birlikte Kıptiler eğitim ve bürokrasideki avantajlı konumlarını yitirdiler. Ancak 1919 sonrasında sekülerleşen Mısır'ında giderek artan biçimde Mısırcılık düşüncesi ve Vefd Partisi etrafında birleşmeleri, gerek parlamento temsili gerekse bürokrasi ve eğitim kurumlarındaki görünürlüklerini yeniden arttırdı.³⁵ Bununla birlikte Mısırlı Kıptilerin Mısır tarihindeki konumları Mısır kimliği bağlamında tartışılmaya devam etti. Örneğin 20. yüzyılın en önemli Mısırlı tarihçileri arasında kabul edilen ve kendisi de bir Kıpti olan Aziz Suryâl Atiyye, Mısır ulusal tarihi yazılırken dini ve ideolojik sebeplerden dolayı Kıpti tarihinin ihmal edildiğinden yakınıyordu.³⁶ Atiyye'nin bu tezi ortaya koyarken dikkat çektiği temel hususlardan biri, Bizans yönetimi altında Mısırlı Kıptilerin milli bir uyanış yaşadığı idi. Atiyye bu durumun edebi eserlere dahi yansıdığını, bu dönemde Kıptilerin Sa'id lehçesiyle yazılı eserler verdiğini söylemektedir.³⁷

Kadim Mısır ile günümüz Mısır arasındaki kültürel bağı kurma noktasında Firavuncuların savunduğu en önemli tezlerden biri Said bölgesinde konuşulan dilin antik Mısır'da konuşulan dil ile ortak özellikler gösterdiği idi. Mısır diline ait bazı özelliklerin antik dönemden bu güne taşıyan ise, Araplar Mısır'a geldiğinde Mısır'ın yerlileri konumunda bulunan Kıptiler ve onların konuştuğu dildi.³⁸ Bu meyanda Kıptilik ve Kıptice, Mısır'ın öz kimliğinin önemli bir parçası olarak kabul edilmişti ve özellikle Kıpti Fi-

³⁴ 1908'de Butros Gali, 1919'da Yusuf Vehbe Paşa.

³⁵ Donald Malcolm Reid, *Cairo University*, 150.

³⁶ Aziz Suryâl Atiyye, "el-Kenîsetü'l-kıptiyye ve'r-rûhu'l-kavmî fi Mısır fi'l-asri'l-bîzantî", *el-Mecelletü't-târîhiyyeti'l-misriyye*, III (1950), 1. Atiyye bu dönemde Kıpti kilisesini Mısır milliyetçiliğinin oluşumunda en önemli dönemlerden biri olarak görür. Ona göre Bizans dönemi Mısır'ında Bizans'ın mezhepçi politikalarına karşı gelişen milli şuurun bir merkezi İskenderiye'deki Kıpti Kilisesinde, diğeri yukarı Mısır'ın Suhac şehrinde, Kıptiliğin kurucusu olarak kabul edilen Şennuda'nın yaşadığı yerdedi. Aziz Suryâl Atiyye, 6.

³⁷ Aziz Suryâl Atiyye, 6.

³⁸ Edebiyatçı İsam es-Settâtî, yukarı Mısır'da bugün konuşulan Arapça'nın Kıpticeden ve Antik Mısır dilinden izler taşıdığını, iki eski dilde olmayan harflerin bugün de pek çok Mısırlı tarafından ya telaffuz edilemediğini, ya da telaffuzunun eski Mısır dillerindeki bazı harflere benzetildiğini kaydeder. Bkz. İsam es-Settâtî, *Mukaddime ilâ el-Fulkûr el-Kıptî* (Kahire, 2010), 259-265.

ravuncular tarafından Arap diline oranla Mısırlılık nosyonuyla daha çok bütünleştiği düşünülmekte idi.

Kıptiliği Arap kimliğine alternatif olarak görenlerin başında Selame Musa gelmektedir. 1887’de Şarkiyye eyaletinde Kıpti bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelen Mûsa, Kahire’deki ilk ve orta öğreniminin ardından hukuk tahsili için gittiği Londra’da Batı kültüründen olduğu kadar sosyalizm düşüncesinden de etkilenmişti. 1913’te döndüğü Mısır’da henüz 26 yaşında çıkarmaya başladığı *el-Müstakbel* adlı dergi sosyalist düşünceleri yaydığı gerekçesiyle yasaklanınca Musa bir köyde öğretmenliğe başladı. Bir yandan kırsaldaki yaşamın onu derinden etkilemesi, diğer yandan halkçılığını besleyen sosyalizm meyli, onun Firavunculuk düşüncesini benimsemesini kolaylaştırmış görünmektedir.³⁹ Selâme Mûsa yazılarında genel itibariyle Mısırlıların Arap, Müslüman ya da doğulu olmalarından çok Mısırlı oldukları gerçeğine bağlanmaları gerektiği tezini işledi. Bilhassa doğulu olduklarına dair inancın Mısırlılarda bir hastalık haline geldiğini düşündü. Mûsâ’ya göre Mısırlıların batılılardan nefret etmesinin ve devamlı surette batının zulmünden bahsetmesinin nedeni de bu “goğululuk hastalığı” idi. Bu hastalıklı doğululuk bilinci aynı zamanda onları Arap kültürüne sadakat duymaya mecbur bırakıyor ve ilerlemelerini engelliyordu.⁴⁰ “Ortaçağ karanlığını temsil eden Arap kültürüne”⁴¹ sıkı sıkıya tutunmak anlamsız bir çabaydı. Araplardan zaten daha ileri bir seviyede olan Mısırlılar Arap kültürü ve dili üzerine çalışacaklarsa bunu diğer antik medeniyetler üzerine -Arap antikitesi nihai planda başka bir halkın tarihi olarak kabul edilir- çalışır gibi çalışmalı idiler.⁴² Bu düşünceleri Mûsa’nın, yalnızca mu-

³⁹ Arthur Goldschmidt, *Biographical Dictionary of Modern Egypt* (Cairo: The American University Press, 2000), 139-140. 1916’da Kahire’ye dönen Musa, burada Sosyalist bir parti kurmak istedi ancak muvaffak olamayınca yayıncılık faaliyetlerine ağırlık verdi. 1923’te Corci Zeydan tarafından kurulan *el-Hilâl* dergisi editörlüğüne getirildi. 1929’da buradan ayrılarak *el-Mecelletü l-cedide* adlı bir dergi kurdu. Mûsa’nın en önemli siyasi faaliyeti ise 1935 yılında Mısırcılık fikrini yayma amacıyla *Cem’iyyetü Misr li l-Misri* organizasyonunu kurdu. Ami Ayalon, *The Press in the Arab Middle East: A Histor* (Oxford University Press, 1995), 239.

⁴⁰ Mûsâ’ya göre bu inanış Mısırlıların Arapların kitaplarını okuyup ezberlemelerine, Arapların tarihine özgü meseleleri inceleyerek zaman kaybetmelerine, İslâmî ilkelere tutunup geri kalmalarına yol açıyordu. Oysa bunların hiçbiri Mısırlıları ilgilendiren şeyler değildi. Bkz. Selâme Musa, *el-Yevm ve l-gad* (Medresetu Mûsâ li n-neşr ve l-tevzî, 1928), 183.

⁴¹ Selâme Musa, *el-Yevm ve l-gad*, 186.

⁴² Selâme Musa’ya göre, bölge lehçeleri ana lehçeden çok fazla farklılaştığı için, Arap dili yalnızca kitaplarda olan ölü bir dildir. Bkz. Selâme Musa, *el-Yevm ve l-gad*, 183-184.

hafazakar entelektüeller tarafından değil, Taha Hüseyin ve Mahmûd Abbâs el-Akkâd gibi, Mısırcılık düşüncesine önemli katkılarda bulunmuş seküler çizgideki edebiyatçılar tarafından da eleştirilmesine neden oldu. Taha Hüseyin Musa'yı Şuûbiyye ruhunu diriltmeye çalışmakla itham ederken, Akkâd'a göre Musa'nın Arap kültürüne yönelik eleştirileri onun bir Kıptî olmasından kaynaklanıyordu.⁴³

Musa'nın etnik kökeninin kendisine hatırlatılmasında, Kadim Mısır nosyonunun Kıptî kimliği ile önemli ölçüde özdeşleştirilmesi de önemli bir rol oynamış görünüyor. Kıptîlerin eski Mısır ile daha güçlü bir bağa sahip olduğu şeklindeki düşünceler 1920'li yılların Mısırlıları için hiç duymadıkları türden şeyler değildi. Batılı Mısır-bilim geleneği içerisinde çeşitli vesilelerle dile getirilmiş olan bu tez,⁴⁴ XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen Kıptî reformculuğu çerçevesinde de hatırı sayılır bir önem kazanmıştı.⁴⁵ Kıptî entelektüeller XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde kurdukları gazetelere verdikleri; *Ramsis*, *Fir'avn*, *el-Ahrâm* gibi isimlerle bu mirasa olan ilgilerini açığa vurmakta idiler.⁴⁶ Esasında Kıptî cemaati gerek kronolojik açıdan kadim döneme yakınlığı gerekse Müslüman-Arap cemaate nispetle kapalı ve saflığını korumuş bir cemaat olmasına rağmen⁴⁷ özellikle Müslüman kimliği taşıyan aydınlar kadim köken temasını işlerken Kıptî dili ve kültürüne özel bir vurgu yapmaktan kaçınmışlardır. Bu sebeple, kendilerinin gerçek Mısırlılar olduğunu savunan Kıptî aydınlar tarafından daha çok benimsendiği görülse de⁴⁸ akımın toptancı bir yaklaşımla Kıptî aydınların hakimiyetine girdiğini iddia etmek doğru olmayacaktır.⁴⁹

⁴³ Musa, *Edeb li'ş-Şa'b* (Selâme Mûsâ li'n-neşr ve'l-tevzî, 1956), 58.

⁴⁴ Bkz. Stanley Lane-Poole, *Cairo: The Sketches of its History, Monuments and Social life* (New York, 1973), 205-206; W.M. F. Petrie, *Seventy Years in Archeology* (London, 1931), 223-224.

⁴⁵ Ne var ki Malcolm Reid, bu bağı onaylanmakla birlikte Kıptî cemaati açısından fazla önemli bulunmadığını yazar. Bkz. Donald Malcolm Reid, *Whose Pharaohs*, 280.

⁴⁶ Donald Malcolm Reid, *Whose Pharaohs*, 283.

⁴⁷ Febe Yousry Armanios, aynı dönemde bölgede yaşayan diğer dini azınlıklara nispetle Kıptî cemaatinin Batı ile gerek ekonomik gerekse dini ve ideolojik anlamda daha az temasta bulunduğunu iddia etmektedir. Bkz. Febe Yousry Armanios, *Egypt for Which Egyptians? Copts and the Egyptian Nationalist Movement*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (The Ohio-State University, 1998), 15.

⁴⁸ Febe Yousry Armanios, *Egypt for Which Egyptians?* 81.

⁴⁹ Kahire Üniversitesinde açılan Antik Medeniyet bölümünde tahsil görenler arasında Ezher kökenli öğrenciler ve ulemeden da simalar görülebiliyordu ve oranları hiç de azımsanacak gibi değildi. Donald Malcolm Reid, *Cairo University*, 50.

Mısır'da 1922'de Kral I. Fuad ile başlayan krallık dönemi, tıpkı Hidivlik döneminde olduğu gibi, yabancı misyonlarla kraliyet ailesi arasında kurulan müspet ilişkilerin kültür politikalarına da yansıdığı bir dönemdi. Batılı devletlerin kültürel alanda en çok ilgi gösterdikleri Mısır-bilim ve antik dönem kalıntılarına yönelik koruma ve araştırma faaliyetleri de bu müspet ilişkilere paralel olarak kraliyet mensupları tarafından ehemmiyetle takip edilmiştir. Mısır'ın İngiltere tarafından küresel resme biraz daha çekildiği bir dönemde ve 1936 yılında tahta çıkan Faruk dönemi de kültürel politikalarda antik mirasın öne çıkarılması hususunda bazı atılımlara şahit olmuştur. Bununla birlikte 1930'ların ikinci yarısında başlayan ve Avrupa'ya kasıp kavuran savaş atmosferi Mısır'ı da etkilemiş, gerek mali gerekse kültürel açıdan bir durağanlık yaratmıştır. Haziran 1948'de Antik Mısır çalışmalarında gelinen son noktayı *el-Mecelletü't-tarihîyye el misriyye* adlı ilmi tarih dergisine değerlendiren Abdulmuhsin Bekir, İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki mali sıkıntıların bu alandaki çalışmaları etkilediğini not eder.⁵⁰ Savaşın sona ermesinden sonra arkeolojik kazılar yeniden canlılık kazanmak ve pek çok önemli arkeolojik site keşfedilmiş olmakla birlikte, milliyetçi tarih yazıcılığı bağlamında Antik Mısır'a atfedilen önemin 1920'lerdeki kadar yoğun biçimde gözlenmediği görülmektedir. Bununla birlikte kadim köken temasının antik Mısır tarihinin Firavun hanedanlarının başarısına değil, Mısır halkına mal edilmesi gerektiği şeklindeki algı yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

Dönemin Antik Mısır sahasına eğilen önemli tarihçilerinden başında Kahire Üniversitesi Mısır-bilim kürsüsünden Selim Hasan (1893-1961) gelmekte idi. Selefî Ahmed Kemal Paşa ve halefi Sami Cebra ile birlikte en büyük 3 Mısır-bilimciden biri olarak kabul edilen ve Mısır Üniversitesinde Ahmed Kemal Paşa'dan Antik Mısır Tarihi ve dili ile ilgili dersler alan Selim Hasan, 1920'li yıllarda Mısır Eğitim Bakanlığı tarafından orta ve yüksek dereceli okullarda okutulmak üzere Mısır tarihine dair bir dizi kitap yazmak üzere görevlendirilmiş, 1921 yılında ise Mısır Müzesi Müdür yardımcılığına atanmıştı. 1922 yılında ilmi bir heyetin başkanlığında gittiği Viyana Üniversitesinde doktorasını tamamladı, aynı dönemde Sorbonne Üniversitesinde de lisansüstü sınıflarına katıldı. 1935 yılına gelindiğinde Mısır-bilim sahasındaki teorik birikimini kazı alanlarında pratiğe dönüş-

---

⁵⁰ Abdulmuhsin Bekir, "en-Neşâtu'l-ilmî el-eserî fî misr min âm 1945 ilâ âm 1947," *el-Mecelletü't-târîhiyyeti'l-misriyye*, I (1948), 179.

türmesi için Mısır Müzesi ve o zamanki adıyla Kral I Fuad Üniversitesi adına yürütülecek kazıları yönetme göreviyle, 1936'da ise Mısır Tarihi Eserler İdaresi Başkan Vekilliği ile onurlandırıldı. Ne var ki Kral I. Fuad ile olan yakın teması ve ondan aldığı destek, kralın ölümü ve yerine oğlu Faruk'un geçmesiyle sekteye uğradı. Kral Faruk, babasının sağlığında özel bir bölüm kurulması için Mısır Müzesi'ne bağışladığı tarihi eserleri Selim Hasan'dan geri istediğinde, Kahire Sarayı ile arasının açılması pahasına bu teklifi reddetti.⁵¹ Bu dönemden sonra idari görevlerinden ayrılıp Antik Mısır'a ilişkin birikimlerini yazıya dökmeye karar verdi ve 1940'lı yıllarda Mısır tarihi, dili ve edebiyatına dair bir dizi eser yayınladı.⁵² Bu eserler arasında hem kapsamı hem de meydana getirdiği etki açısından en dikkat çekici olanı *Mevsûatu Mısır el-kadîme* (Antik Mısır Ansiklopedisi) oldu. Selim Hasan'ın kitabının girişinde ortaya koyduğu anlayış, bir bakıma, 1920'lerin Firavunculuğunun iddialarının daha naif ve Mısır'ın o dönemki kültürel vasatı açısından daha makul biçimde dile getirilmesi idi. Zira Selim Hasan, Antik Mısır tarihinin bir Firavunlar Tarihi olarak değil, Mısır halkının tarihi olarak okunması gerektiğinin altını çiziyordu:

“Bu (eserin yazılması); kendine has bir felsefeye, inanca, kültüre, sisteme ve yaşam tarzına sahip kadim ve derin bir halkın tarihini tek bir eserde toplamak istediğim için giriştiğim cüretkar bir çabadır. Fakat bu eseri yazarken ne Firavunlar tarihini Mısır halkının tarihi için model olarak aldım (ki Mısır tarihine ilişkin kitaplarda böyle yapmak adettendir), ne de Firavunların yaşamlarını, gelenek-göreneklerini, nizamlarını, servetlerini ve inançlarını esas alarak Mısır halkının durumu hakkında çıkarımlarda bulundum. Çünkü Firavunlar tarihi ile Mısır halkının tarihi arasındaki fark muhtemelen çok büyüktü, hatta aralarında bir uçurum vardı. Bu sebeple halkın durumunu yazdıklarımın esas aldım. Bu bizi hakikate daha çok yaklaştıracak, hata ve dalalet tuzaklarına düşmekten daha fazla alıkoyacaktır.”⁵³

Selim Hasan'ın bu satırları, kendisinin Kraliyet ailesi ve tüm devlet makamları ile yollarını ayırdığı dönemin hemen akabinde, Ağustos 1940'ta kaleme almış olması manidardı. Öte yandan bunu sadece kişisel bir hesap-

⁵¹ Selim Hasan, *Mevsûatu Mısır el-kadîme* (Mektebetü'l-usra, 2001), I, ii-iii.

⁵² Selim Hasan, en büyük eseri olan *Mevsûatu Mısır el-kadîme*'nin ithaf bölümünde, kendisini idari görevlerden alanlara, bu tasarruflarıyla dolaylı olarak onu yazmaya teşvik etmiş oldukları gerekçesiyle teşekkür etmişti. Selim Hasan, I, xvi.

⁵³ Selim Hasan, xvi.

laşma olarak görmek uygun olmayacaktır. Zira hem 1920'lerin Vefd Partisi önderliğindeki liberal siyasetinin sıklıkla eleştirilmeye ve sosyalizm düşüncesinin popülerlik kazanmaya başlaması hem de 1923'te getirilen anayasal monarşi düzeninin, kralın parlamentoya sık sık ve keyfi yahut İngiliz idaresinin isteği üzerine müdahalede bulunması yüzünden çıkmaza girmesi, 1930'lu yılların sonuna doğru kamuoyunu ve aydınları bezdirmişti.⁵⁴ Selim Hasan da bir taraftan monarşiye ve İngiliz idaresine, bir taraftan da alt ve orta sınıflara mensup Mısırlıların sırtında giderek ağır bir yük oluşturan liberal düzene karşı biriken kollektif öfkenin bir parçası sayılabilir. Hasan'ın 1950'li yıllarda Nasır ve ulusalcı rejimle kurduğu iyi ilişkiler ile Nasır'ın kendisini Kahire Müzesi Müsteşarlığına getirmesi de onun fikirlerinin yeni siyasi konjonktürle örtüştüğünü göstermektedir.

4. 1952 Devrimi, Nasır ve Milli Tarih Düşüncesinde Yeni-Firavuncu Yönelimler

Mısır'ın uzun süre yabancı hanedanlar tarafından yönetilmiş olmasının seküler milliyetçi düşünce tarafından ne derece sorunsallaştırıldığı dikkate alınırsa, Cemal Abdunnasır'ın Mısır'da iktidara gelmesinin oluşturduğu hissiyat daha iyi anlaşılacaktır. Nitekim Nasır, Pers saldırılarının son Firavun hanedanını ortadan kaldırdığı 6. yüzyıldan bu yana Mısır'ı yöneten ilk Mısırlı olarak,⁵⁵ 19. yüzyıl sonunda filizlenen ve Mısır'ın Araplık ve İslam'dan ayrı olarak kendine has bir kültürel mirasa sahip olmasına vurgu yapan Mısırcılık düşüncesinin önemli sembollerden biri haline gelmişti.⁵⁶ Nasır'ın, en radikal örneğini Süveyş Kanalı olayında bulan Mısır kurumlarını millileştirme minvalinde yaptığı bir dizi hamlesi arasında, 1858'de Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından kurulan ve Nasır darbesine kadar Avrupalı Mısır-bilimciler tarafından yönetilen *Maslahatu'l-âsâri'l-*

---

⁵⁴ Selma Botman, *The Rise of Egyptian Communism 1939-1970* (New York: Syracuse University Press, 1988), xv.

⁵⁵ Robert Stephens, *Nasser: A Political Biography* (London: The Penguin Press, 1971), 11.

⁵⁶ Diasporadaki ünlü Mısır tarihçilerinden Afaf Lütfi es-Seyyid Marsot Nasır yıllarını şöyle tanımlar: "Firavunlar çağından bu yana, iki binyılı aşkın zamandır ilk kez Mısır Mısırlılar tarafından yönetiliyordu. İngiliz silahlarıyla ayakta duran ve desteklenen Türk-Çerkez monarşisi gitmişti. Sonunda yönetilenin kendisini yönetenlere yabancılaşması sona ermiş gibi görünüyordu. Yeni rejim, yerli Mısırlı çoğunluğun din, dil ve etnik yönden kendisiyle özdeşleştirebildiği bir rejimdi." Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, 107.

mısriyye (Mısır Antik Eserler İdaresi)'nin başına Mısırlı bir Mısır-bilimci atamak ve kurumu doğrudan Kültür Bakanlığı'na bağlamak da vardı.⁵⁷

23 Temmuz İhtilaline ilişkin düşüncelerini kaleme aldığı *Felsefetü's-sevra* adlı eserinin mukaddimesinde Nâsır, Mısırlıların kendilerini ve kimliklerini keşfetmelerinin, kim olduklarını ve Mısır tarihinde nasıl bir rol oynadıkları sorusunun en önemli soru olduğunu yazmıştır.⁵⁸ Tıpkı 1919 Devrimi'nin entelektüelleri gibi Cemal Abdunnâsır da Türk ve Çerkes asıllı hanedanların hakimiyeti altındaki dönemleri Mısır'ın uğradığı büyük bir felaket olarak tavsif etmiştir. Özellikle Memlûklere ilişkin olarak 20. yüzyıl başı Mısır tarih yazıcılığında gelişen pejoratif tasvir, Nâsır'ın fikirlerinde de en keskin haliyle karşımıza çıkar.⁵⁹ Cemâl Abdunnâsır'a en yakın isimlerden biri olan ve bahsi geçen dönemde *el-Ahrâm* gazetesi editörlüğünü sürdüren Muhammed Hasaneyn Heykel de Nâsır'ın Süveyş Kanalının millileştirilmesinin hemen ardından İskenderiye Üniversitesinde yaptığı konuşmada halkın başkana yaptığı tezahüratı gündeme getirerek "*Mısır'ın ruhunun yedi bin yıl sonra nihayet kendilerine geri verildiğinin farkındaydılar*" yorumunu yapmıştır.⁶⁰

Nâsır'ın Sudan'ı Mısır topraklarına katmak istemesi de Firavuncu düşüncedeki Nil Vadisinin tarihsel ve coğrafi bütünlüğü tezini hatırlatmakta idi. Bu düşünce esasında 1920'lerde Mısırcı aydınlar tarafından sıkça dile getirilmiş bir husustu.⁶¹ 1910'lardan beri Sudan'ın Mısır ile tarihsel olarak beraberlik içinde olduğunu ve bunun devam etmesi gerektiği fikrini savunan Ahmed Lütfi es-Seyyid'in, Nâsır'ın güvendiği siyasi şahsiyetlerden biri olması ve Nâsır'ın General Muhammed Necib'ten sonra cumhurbaşkanlığını ona teklif etmesi⁶² bu meyanda dikkat çekicidir.

⁵⁷ Kurum, 2011'de Kültür Bakanlığında ayrılmış ve *Vizâratü'l-âsâri'l-mısriyye* adıyla ayrı bir tarihi eser bakanlığı oluşturulmuştur. İlk Tarihi Eserler Bakanı ise ünlü Mısır-bilimci Zeki Havâs oldu.

⁵⁸ "*(İhtilalle ilgili yazmam) kendimizi keşfetmek, kim olduğumuzu ve birbirine ekli halkalar halindeki Mısır tarihinde nasıl bir role sahip olduğumuzu anlama çabasıdır.*" Cemal Abdunnâsır, *Felsefetü's-sevra* ([y.y.], 1996), 9.

⁵⁹ Nâsır, "Çerkesler" olarak andığı Memlûklerden, "Mısır'a köle olarak gelip burada efendi olanlar" diye bahsetmektedir. Cemal Abdunnâsır, *Felsefetü's-sevra*, 65. Nâsır, Mısır'ın sindirilmişliğinin esas itibarıyla Memlûk hakimiyetinde kademeli olarak gerçekleştiğini savunmaktadır. Cemal Abdunnâsır, *Felsefetü's-sevra*, 67.

⁶⁰ M. Hasaneyn Heykel, *Kahire Dosyası*, çev. Berin Büktaş (Ankara: Bilgi Yayınları, 1974), 84.

⁶¹ Charles Wendell, *The Evolution of Egyptian National Image*, 261-262.

⁶² Afaf Lütfi es-Seyyid Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, 108.

Şüphesiz ki Nasır'ın fikirleri ülkesini yalnızca siyaseten değil, kültürel açıdan da derinden etkilemiştir. Öyle ki yüzyılın başında muhafazakar Hizbu'l-vatanî grubunda siyaset yapmış, muhafazakar milliyetçi hareketin tarihini ve onun liderlerinin biyografilerini yazmış Mısırlı tarihçi Abdurrahmân Râfi'î (1889-1966), Nasır dönemini takiben daha şiddetli fakat daha az dini referans içeren bir Mısırcılık ideolojisini benimsemiş görünmektedir.⁶³ Râfi'î, 23 Temmuz Devriminden 7 yıl sonra 1959 yılında kaleme aldığı *Târîhu hareketi'l-kavmiyye fî mısır el-kadîme: Min fecri't-târih ilâ fethi'l-arabî* (Antik Mısır'da Milli Hareket Tarihi: Tarihin Başlangıcından Arapların Fethine Kadar) adlı eserinde Firavunlar dönemini 1920'lerdeki kadim köken temasını hatırlatacak şekilde, Mısır milli tarihinin altın devirlerinden biri olarak resmetti. Bu eserde Mısır'ın istilalar ve yabancı hükümdarlarla olan meselesini antik döneme dayandıran Râfi'î, esere konu ettiği milattan önce 4. binyıldan milattan sonra 7. yüzyıla kadar geçen sürede Mısır halkının çok kez saldırı ve istilalara maruz kaldığını, hiçbir zaman başka millet ve devletlere boyun eğmediğini ve istilacıları eninde sonunda Mısır'dan çıkardıkları tezini işledi.⁶⁴

Râfi'î'nin bu düşünceleri onu Mustafa Kamil ve Hizbu'l-Vatanî çizgisinden koparak daha seküler bir milli hareket geliştiren Ahmed Lütfi es-Seyyid ve es-Siyâse grubuna yaklaştırmıştı. Ancak o yine de Mustafa Kamil'i Mısır'da milli hareketin yakın dönemdeki ilk lideri olarak görmekten vazgeçmemişti. Nitekim Râfi'î'nin milli harekette muhafazakarlık ve dini referanslara hürmeti esas alan anlayışı 1950'lerin ideolojik açıdan nasyonal sosyalizme yaklaşan Mısır'ında da devam etti. Hatta Râfi'î'nin bu dönemde yazdığı eserlerdeki bazı seçimleri dikkate alınırrsa, İslam kimliğini Arap kimliğinin üzerinde tuttuğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Nâsır'ın Arap milletlerinin birliğini yücelten söylemine karşın, Râfi'î yukarıda bahsi geçen eserinin başlığında, Mısır'ın milli hareket ruhunun son bulduğunu yahut sekteye uğradığını ima eden gelişmeyi “İslam Fethi” yerine “Arap fethi” diye adlandırmayı uygun bulmuş görünmektedir. Onun yaklaşık 80

⁶³ Onun yetiştirdiği ve dönemin önde gelen hukukçularından biri olan Hilmi es-Sibâi Şahin, onun Mısır'ın antik tarihi hakkında yazdığı kitabı takdim ederken, bu girişimin Râfi'î'nin yakın çevresi tarafından şaşkınlıkla karşılandığını yorumunu yapmıştır. Abdurrahmân er-Râfi'î, *Târîhu hareketi'l-kavmiyye fî mısır el-kadîme: Min fecri't-târih ilâ fethi'l-arabî* (Kahire: Dâru'l-meârif, 1959), 7.

⁶⁴ *Abdurrahmân er-Râfi'î, Târîhu hareketi'l-kavmiyye fî mısır el-kadîme: Min fecri't-târih ilâ fethi'l-arabî*, 68-71.

yıl süren uzun hayatında gönül verdiği ve gerek bir tarihçi ve gerekse bir hukukçu olarak hizmet ettiği milliyetçi hareketi anlatmak amacıyla yazdığı eserler arasında Arapların fethinden Hidivlik idaresine kadar geçen dönem hakkında hiçbir eser bulunmaması da bu meyanda dikkat çekicidir.⁶⁵

Abdurrahman er-Râfi'î'nin Eski Mısır'daki milli duygular dışında dikkat çektiği bir başka nokta da tek tanrı inancının Mısır'a ve Mısırlılara yabancı olmadığı düşüncesiydi. Kitabının Akhenaton bahsinde 1907 tarihinde Mısır'ın ilk yerli Mısır-bilimcisi sayılan Ahmed Kemal Paşa'nın kendilerine verdiği bir dersten bahsetmiş, Ahmed Kemal'in kendilerine, Batılı misyonların kadim Mısır medeniyetine ön yargı ile yaklaştığından yakındığını aktarmıştır. Râfi'î'nin eseriyle aynı dönemde *Mısır el-fir'avniyye* adlı eseri kaleme alan Kahire Üniversitesinde Antik Mısır Tarihi hocası olarak görev yapan Ahmed Fahri de eserinde Batılı Mısır uzmanlarının bir Doğu halkı olarak Mısır hakkında objektif olmadığını, Mısır halkını yabancı tahakkümü altında parçalanmış bir kavim olarak gördüklerini ve günümüz Mısırlıları ile antik dönemdeki Mısır sakinleri arasında hiçbir bağ kalmadığını iddia ettiklerini, bu sebeple kadim Mısır'ın tarihini Mısırlı tarihçilerin yazmasının daha yerinde olacağını ifade etmiştir. Ahmed Fahri, 1920'lerin kadim köken temalı eserlerinde öne çıkan, Nil Vadisinin bütünlüğü, özellikle Yukarı Mısır'daki Mısırlıların eski Mısırlılarla genetik açıdan kuvvetli bir bağı bulunduğunu, kadim Mısır ruhunun kültürel olarak da günümüz Mısır'ı-

⁶⁵ Bununla birlikte bahsi geçen telifinin son bölümünde Arap-İslam fetihleri ile ilgili değerlendirmelerini de okuyucuyla paylaşmış ve Mısır halkının konumu gereği nesep açısından kendisini Araplara daha yakın gördüğünü, bu sebeple Müslüman Arapları bir fatih ya da istilacı gibi değil kurtarıcı gibi değerlendirdiklerini yazmıştı. Abdurrahmân er-Râfi'î, *Târihu hareketi'l-kavmiyye fi misr el-kadîme: Min fecri't-târih ilâ fethi'l-arabî*, Eserinde Müslüman Arapların Mısır'ın fethine de ayrıntılı olarak yer veren Râfi'î, Mısır'daki yerli halkın Roma idaresinden duyduğu rahatsızlığın fetihleri kolaylaştırdığı yönündeki kanıyı tekrarlamış, Amr b. El-As'ın İskenderiye kütüphanesini yaktığı yönündeki haberlere şiddetle karşı çıkmış ve delillerle çürütmeye çalışmıştır. Bkz. Abdurrahmân er-Râfi'î, *Târihu hareketi'l-kavmiyye fi misr el-kadîme: Min fecri't-târih ilâ fethi'l-arabî*, 207, 210. Râfi'î'nin Mısırlıları ortaçağlardan itibaren Arap olarak gördüğünü, yukarıda bahsedilen eserinde Hiksos hanedanına karşı Mısırlıların verdiği bağımsızlık mücadelesi hakkında yazdığı satırlarda da görmek mümkündür. Eserde Suriye'den M.Ö. 18. Yüzyılda gelen Hiksoslar'dan ve Mısır halkının onlara karşı verdiği mücadeleden de bahseden Râfi'î, Araplar arasından bu kahramanlığı yazılı bir destan haline getirebilecek bir Homeros çıkmasını umduğunu dile getirmişti. Bkz. Abdurrahmân er-Râfi'î, *Târihu hareketi'l-kavmiyye fi misr el-kadîme: Min fecri't-târih ilâ fethi'l-arabî*, 71.

nın kimliğini belirlediği ve yabancı idarelerden kurtuluşun milli hafızada kodlanmış olduğu gibi tezleri de bahsi geçen eserinde tekrarlamıştır.⁶⁶

5. Mısır Popüler Kültüründe Antik Mısır

1990'lı yıllarda Mısır'daki yayıncılık faaliyetlerine bakıldığında Mısır Tarihine ilişkin akademik eserlerin ve ders kitaplarının yanı sıra, popüler tarih kitaplarının da yazılmaya başladığı görülür. Bunlar arasında özellikle Firavun mezarlarına ilişkin efsanevi anlatıların yer aldığı ve gerçek ile kurgusal unsurların bir arada bulunduğu kitaplar fazlaca ilgi görmüştür. Nitekim Mısırlı yazar Enis Mansur'un Tutankamon'un mezarının lanetli olduğu efsanesi üzerine yazdığı ve ilk baskısını 1978'de yapan *Firavunların Laneti ve Akıl-ötesi Bir Şey* adlı eseri ilk yıllarda fazla ilgi görmese de, 1992, 1993, 1995 yıllarında arka arkaya yaptığı baskılarla geniş okuyucu kitlelerine ulaşmıştır. Çocuklar için ise Abdülbârî Afâf tarafından hazırlanan ve Muhammed Kutub tarafından resimlenen bir dizi hikaye kitabı yine 1990'lı yıllarda basılmıştır.⁶⁷ Bu dönem aynı zamanda semavi dinlere ait metinlerdeki Firavun algısına dair pek çok çalışmanın da yayınlandığı bir dönem olmuştur.⁶⁸ Antik Mısır'a dair eserlerin basıldığı yayın evleri incelendiğinde biri özel kuruluş diğeri kamu kuruluşu olan iki yayınevinin oransal olarak ön plana çıktığı görülecektir: Kahire'de popüler bir özel yayınevi olan Medbûlî ve Mısır Devlet Kütüphanesi'ne bağlı bulunan Mısır Genel Kitap Organizasyonu (el-Hey'etü'l-mısıriyyetü'l-âmmе li'l-kutub). (Bkz. Grafik 2) 1971'de hükümet kararıyla kurulan bu organizasyon, bilhassa 1990'lu yıllarda antik Mısır tarihiyle ilgili pek çok telif eser basmıştır. Bu eserlerin müellifleri arasında aslen mimar olmakla beraber Mısır tarihi konusundaki popüler çalışmalarıyla da tanınan Seyyid Kerim'i zikretmeliyiz. Zira Kerim, Firavunlar dönemi Mısır'ında din, toplum, edebiyat ve mimariye kadar pek çok alanda eser vermiştir.⁶⁹ Bütün yayınevleri

---

⁶⁶ Ahmed Fahrî, *Mısır el-Fir'avniyye* (Kahire: el-Hey'etü'l-mısıriyyetü'l-âmmе li'l-kütüb, 2012), 8-9.

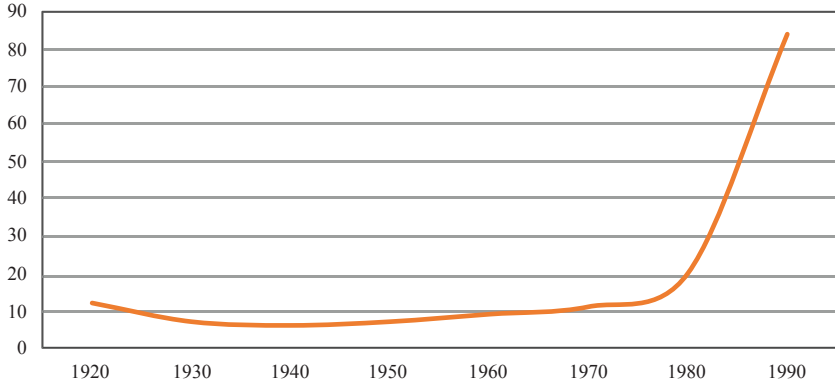
⁶⁷ Birkaç örnek için bkz. Afâf Abdülbârî, *Khufû ve acâibu's-sihr* (Kahire: Dâru'l-fikri'l-arabî, 1997); *Mugâmerât Sînûhî* (Kahire, 1997); *Nefertiti* (Kahire: Dâru'l-fikri'l-arabî, 1997).

⁶⁸ Bazıları; el-Baba Şennûda es-sâlis, *Mûsâ ve Fir'avn* (Kahire: el-Külliyetü'l-klerikiyye, 1990); Gattâs Abdülmelik el-Haşebe, *Rihletu benî isrâîl ilâ mısır el-fir'avniyye ve'l-hurûc* (Kahire: Dâru'l-hilâl, 1990); Saîd ebû'l-'Ayneyn, *el-Fir'avn ellezî yutâriduhu'l-yehûd beyne'l-tevrâti ve'l-kur'ân* (Kahire: Ahbâru'l-yevm, 1997).

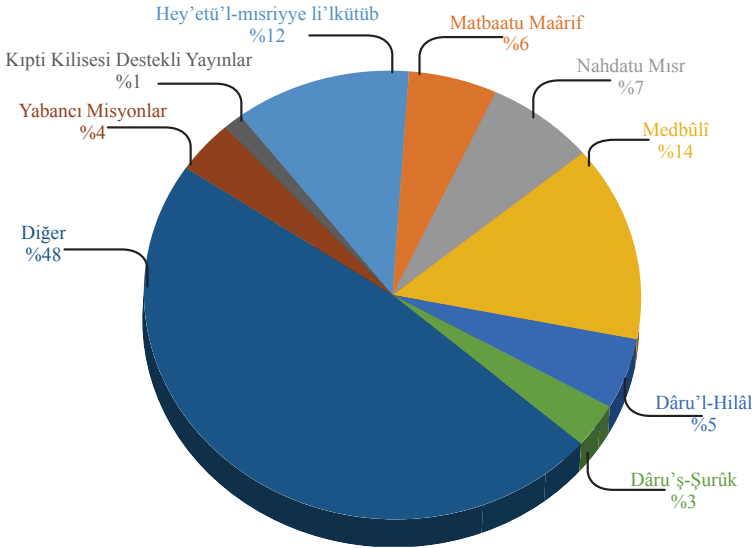
⁶⁹ Seyyid Kerim, *el-Mer'etü'l-mısıriyye fî ahdi'l-ferâine* (Kahire: el-Hey'etü'l-mısıriyyetü'l-âmmе li'l-kütüb, 1994).

bir arada değerlendirildiğinde ise, 20. yüzyılda Antik Mısır temalı eserlerin yaklaşık olarak çeyreğinin devlet inisiyatifi ile, geri kalanının ise özel kuruluşlar tarafından basıldığı anlaşılmaktadır.

Grafik 1. Mısır’da antik dönemi konu alan ve Arapça olarak basılmış tarih kitaplarının on yıllara göre dağılımı (İskenderiye Kütüphanesi kataloğu esas alınmıştır.)

Grafik 2. XX. yüzyılda Mısır’da doğrudan Antik Mısır’ı konu alan ve Arapça olarak basılan tarih kitaplarının yayınevlerine göre dağılımı.

Antik Mısır tarihine yönelik kitaplarda 1990'larda görülen artış elbette genel olarak kitap basımındaki artışla da ilgilidir. Fakat kadim köken temasının 90'lardaki tek tezahürü bu alandaki yoğun yazın faaliyeti değildi. 1940'lı ve 50'li yıllarda kurulan pek çok kurum için 1990'lardan itibaren tasarlanan logolarda Antik Mısır'a ait öğeler yoğun olarak kullanıldı. 1950 yılında Kahire'nin hemen yanı başında bulunan ve antik dönemde Aşağı Mısır'a başkentlik de yapmış olan Heliopolis'e⁷⁰ çok yakın bir mevkide kurulan bir üniversiteye, Heliopolis kelimesinin Arapça karşılığı olarak Ayn Şems adı verilmişti. Bu üniversitenin 90'larda hazırlanan logosu, ortada bir obelisk ve her iki yanında bedenleri obeliske, yüzleri dışarıya dönük birer Horus şahini bulunacak biçimde tasarlanmıştır (Bkz. şekil 1). Kahire Üniversitesi için yapılan logo seçimi de bu süreçle benzerlik gösterir. 1946-47 yıllarında yine Kahire Üniversitesi hocalarından Samî Cebr tarafından Yukarı Mısır'da yürütülen Hermopolis kazılarında kendisi adına yapılmış bir mabede rastlanan ve fazlaca popüler merak uyandıran, eski Mısırlıların ilim ve bilgelik tanrısı Tot⁷¹ yeni yüzyılın başında üniversitenin simgesi haline gelmişti. Nitekim 1990'lı yıllarda Kahire Üniversitesi için yapılan logo tasarımları arasında Rektör Câbir Nassar'ın özel isteği üzerine öne çıkan tasarım, Tot'un elinde bir tablet ve kalemle resmedilmiş hali oldu. Bu tasarım 2000'li yıllarda Kahire Üniversitesi'nin logosu olarak kabul edildi (Bkz. Şekil 2). Bugün Mısır'da pek çok devlet kuruluşuna ait flamalar ve logolarla birlikte, özellikle 20. yüzyıl boyunca kadim köken temasında sıkça kullanılan Yukarı Mısır'a ait eyaletlerden Minya, Luksor, Kefru'ş-şeyh ve Suhac eyaletlerinin flamalarında da antik Mısır öğeleri boy göstermektedir.

---

⁷⁰ Heliopolis, Aşağı ve Yukarı Mısır'ın birleştiği dönemde Mısır'ın siyasi ve dini merkeziydi. *Encyclopedia of Ancient Egypt*, ed. Margaret R. Bunson (New York, 2002), 164.

⁷¹ *Encyclopedia of Ancient Egypt*, ed. Margaret R. Bunson, 405.

Şekil 1. Ain Şems Üniversitesi'nin logosu

Şekil 2: Kahire Üniversitesi'nin logosu

Kültür kurumlarının logo tasarımlarında da benzer seçimler yapılmıştır. Antik Mısır alanında en çok kitap yayınlayan yayınevlerinden olan bugün hala Mısır Ulusal Kütüphanesi'ne ait binada hizmet vermekte olan *el-Hey'eti'l-mısriyyeti'l-âmmeli'l-kütüb* yayınevinin amblemi de antik Mısır giysileri içinde bir Mısırlıyı kitap okurken tasvir etmektedir (Bkz. Şekil 3).

Şekil 3. 1971'de kurulan el-Hey'eti'l-mısriyyeti'l-âmmeli'l-kütüb logosu

Şekil 4. 1938'de kurulan Nahdatu Mısır Yayınevi logosu

90'lı yıllarda en önemli gelir kaynaklarından biri turizm olan Mısır'da⁷² antik döneme ait kalıntıların devlet eliyle korunması hala sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilememektedir. Özellikle Ocak Devrimi sonrası ve sonrasında gerek Kahire Müzesindeki gerekse diğer ören yerlerinde görülen yağma girişimleri, devletin kültür politikalarındaki bu açığı gözler önüne

⁷² Leila Vignal, "The New Territories of Tourism in Egypt: A Local-global Frontier?," *Espace, Société, Territoire*, Article 509, (Ekim 2010), pr. 50.

sermiştir.⁷³ Devrimi takip eden otorite boşluğunun yol açtığı bu yağmalarda dikkat çeken noktalardan biri de, hem Kahire’de hem de diğer şehirlerde halkın önemli bir kısmının bu yağmalara karşı antik eser ve kalıntıları korumaya çalışmaları olmuştur. Oysa Mısır hükümetlerinin tavrı uzunca bir dönem özellikle kırsal kesimdeki halkı, tamamen turistik değeri bakımından değerlendirilen müze ve ören yerlerine sokmama yönünde olmuştur. Buna rağmen halkın bir kısmı silah taşıyan ve suç organizasyonu olarak çalışan gruplara karşı antik mirasa sahip çıkması oldukça dikkat çekicidir.

6. Sonuç

1881’de İngiltere’nin Mısır’ı işgal etmesi ve I. Dünya Savaşını takip eden Osmanlı Devleti’nin çözülme sürecinin ardından 1924’te Hilafetin kaldırılması, Modern Mısır’ın kaderini belirleyen olayların başında gelmektedir. 20. yüzyıl başlarında Mısır kamuoyunun kolektif bilincindeki en önemli soru/n Mısır’ın yazgısının nasıl belirleneceği ve daha da önemlisi, bunu kimin belirleyeceği olmuştur. Bu soru/n Mısır’da tarih yazıcılığı sahasına da hâkim olmuş, milli tarih meselesi tarih yazımının temel meselesi haline gelmiştir. Bu çerçevede 1920’lerde geliştirilen tezlerden biri de, Modern Mısır’ın hem genetik hem de kültürel kodlarının Antik Mısır’dan alındığı, birbirinden kopuk gibi görünen iki dönem arasında bilhassa yabancı kültürlerden en az etkilenen Yukarı Mısır halkının köprü vazifesi gördüğü teziydi.

Ortaya çıktığı 1920’lerde kadim köken teması Araplık ve Müslümanlığa alternatif üst kimlik iddiasıyla ortaya çıkarken, Nasır döneminde muhafazakar milliyetçi değerlerle bütünleşmiş ve Mısır kimliğinin 3 bileşeninden biri olarak daha makul bir konuma oturmuş görünmektedir. Bu meyanda Nâsır’ın, Arap kamuoyuna karşı Arap halklarını birleştirmenin önemini vurgularken uluslararası arenada ve kültür politikalarında antik mirası ve kadim köken temasını ön plana çıkardığı anlaşılmaktadır. 1920’lerin Firavuncu düşüncesinde Sudan ve Mısır’ın Nil Vadisindeki birlikteliğini ve Mısır’ın istilacılarını eninde sonunda topraklarından çıkardığı temalarını vurgulayan söylemi, Nasır döneminin emperyalizm karşıtı havasında ye-

---

⁷³ 2011 Mart’ında el-Ahrâm’da çıkan bir haberde, 25 Ocak Devrimi’nin antik dönem kalıntıları konusundaki politikayı kötünden berbata çevirdiği yorumu yapılmıştır. Nevine el-Aref, “Guardians of Guards,” *el-Ahrâm Weekly*, 24 Mart 2011.

rini bulmuş ve Antik Mısır'a devlet düzeyinde gösterilen ilgi bir kez daha görünür hale gelmeye başlamıştır. Başlangıçta daha çok ideolojik nitelikte olan bu yönelim, 1990'lı yıllarda devletin önemli gelir kaynaklarından biri haline gelmeye başlayan turizme yönelik atılımlarla iyiden iyiye benimsenmiş, arkeolojik sitelere yapılan destekler arttırılmış, Antik Mısır'a ait unsurlar kültürel hayata ilişkin devlet atılımlarında sıkça kullanılarak modern Mısır ile Antik Mısır arasındaki bağ vurgulanmaya çalışılmıştır.

1920'lerin Antik Mısır algısında hanedan-halk ayrımı yapıldığına rastlamak zordur. Bunun yerine Antik Mısır, yöneticileri ve halkıyla bir bütün olarak kabul edilmiştir. Ancak özellikle 1940'lardan sonra gelişen halk hareketlerinde kraliyet ailesine yöneltilen eleştiriler, Antik Mısır Tarihi'ne yönelik algıyı da etkilemiş görünmektedir. 1920'lerde Mısır'ın ilk Mısırlı krallarını da kucaklayan kadim köken anlatısı, Nâsır dönemine gelindiğinde artık "halklarına hoyrat davranan zalim yöneticiler" olarak okunmaya başlanan firavunları dışarıda bırakmaya başlamıştır. Nasır dönemi nasyonal sosyalizmi ile bütünleşerek günümüze kadar gelen bu kanaatin izlerini 2011'de Tahrir Meydanındaki gösterilerde Hüsnü Mübarek'in Firavun olarak tasvir edilmişinde bulmak mümkündür.

Kaynakça

- Abdunnâsir, Cemal. *Felsefetü's-sevra*. y.y., 1996.
- el-Akkâd, Abbas Mahmûd. *Sa'd Zaglûl Zaîmu's-sevra*. Kahire: Hindâvî, 2013.
- el-Aref, Nevine. "Guardians of Guards." *el-Ahrâm Weekly*. 24 Mart 2011.
- Armanios, Febe Yousry. *Egypt for Which Egyptians? Copts and the Egyptian Nationalist Movement* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). The Ohio-State University, 1998.
- Ayalon, Ami. *The Press in the Arab Middle East: A History*. Oxford University Press, 1995.
- Atiyye, Aziz Suryâl. "el-Kenîsetü'l-kıptiyye ve'r-rûhu'l-kavmî fi Mısır fi'l-asri'l-bîzantî." *el-Mecelletü't-târîhiyyeti'l-mısriyye*. 1950.
- ebû'l-'Ayneyn, Saîd. *el-Fir'avn ellezî yutâriduhu'l-yehûd beyne't-tevrâti ve'l-kur'ân*. Kahire: Ahbâru'l-yevm, 1997.

- Bedevî, Ahmed Ahmed. *Rifâ'a Râfi et-Tahtâvi*. Lecnetu'l-Beyâni'l-Arabî, 1959.
- Bekir, Abdulmuhsin. "en-Neşâtu'l-ilmî el-eserî fî mısır min âm 1945 ilâ âm 1947." *el-Mecelletü't-târîhiyyeti'l-mısriyye*, I (1948).
- Botman, Selma. *The Rise of Egyptian Communism, 1939-1970*. New York: Sycause University Press, 1988.
- el-Daly, Okasha. *Egyptology: The Missing Millenium Ancient Egypt in Medieval Arabic Writings*. Australia: Cavendish Publishing, 2005.
- Encyclopedia of Ancient Egypt*. ed. Margaret R. Bunson. New York, 2002.
- Fahrî, Ahmed. *Mısır el-Fir'avniyye*. Kahire: el-Hey'eti'l-mısriyyeti'l-âmmeli'l-kütüb, 2012.
- Gershoni, Israel ve Jankowski, James. *Egypt, Islam and the Arabs: the Search for Egyptian Nationhood 1900-1930*. New York: Oxford University Press, 1987.
- Goldschmidt, Arthur. *Biographical Dictionary of Modern Egypt*. Cairo: The American University Press, 2000.
- Görgün, Hilal. "Muhammed Şefik Gurbâl". *DİA*.
- Gurbâl, Muhammed Şefik. *Kitâbu't-târîhi'l-kadîm*. Matbaatu'l-hadîse: Kahire, 1927.
- Hamza, Abdülkadir. 'Fi'l-Aksûr'. *el-Belâg*. 21 Haziran 1927.
- Hasan, Selim. *Mevsûatu Mısır el-kadîme*, Mektebetu'l-usra, 2001.
- el-Haşebe, Gattâs Abdülmelik. *Rihletu benî isrâil ilâ mısır el-fir'avniyye ve'l-hurûc*. Kahire: Dâru'l-hilâl, 1990.
- Heykel, Muhammed Hasaneyn. *Kahire Dosyası*. (çev.) Berin Büktaş. Ankara: Bilgi Yayınları, 1974.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. "Mısır el-hadîse ve Mısır el-kadîme". *es-Siyasetü'l-Uşbüiyye*. 27 Kasım 1926.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *Zeyneb*. Beyrut, 2006.
- Hüseyin, Ahmed. *Îmânî*. Kahire, 1936.
- Hüseyin, Ahmed. "Mısır fir'avniyye (3)". *el-Mukattam*. 26 Eylül 1930.

- Hüseyin, Ahmed. *Nısfu karnin maa 'l-Urûba ve kadiyyâti Filistîn*. Sidon 1971.
- Hüseyin, Taha. *Müstakbelü's-sekâfe fi Mısır*. Kahire: Dâru'l-meârif, t.y.
- Kerîm, Seyyid. *el-Mer'etü'l-mısriyye fi ahdi'l-ferâine*. Kahire: el-Hey'etü'l-mısriyyeti'l-âimme li'l-kütüb, 1994.
- Köse, Mustafa. "Heykel ve Milli Edebiyat Hakkındaki Görüşleri" *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, vol. 9. (Bahar 2003).
- Lane-Poole, Stanley. *Cairo: The Sketches of its History, Monuments and Social life*. New York, 1973.
- Livaoğlu Mengüç, Hilal. *Mısır Basınında Hilafet Tartışmaları 1922-1926*. İstanbul: Libra, 2018.
- Livaoğlu Mengüç, Hilal. *Mısır'da Antik Mirasa Dönüş: Firavunculuk Tezi*. İstanbul: Libra Yayınları, 2018.
- Marsot, Afaf Lütfi es-Seyyid. *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*. (çev.) Gül Çağalı Güven. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Muhammed, M. S. *Heykel ve ş-siyâseti 'l-usbû 'iyye*. Kahire, 1996.
- Mûsâ, M. İzzet. "el-Edebü'l-Fir'avnî". *es-Siyâsetü'l-Usbûiyye*. 3 Ağustos 1929.
- Musa, Selâme. *el-Yevm ve'l-gad*. Medresetu Mûsâ li'n-neşr ve'l-tevzî, 1928.
- Musa, Selâme. *Edeb li 'ş-Şa'b*. Selâme Mûsâ li'n-neşr ve'l-tevzî. 1956.
- Mübarek Paşa, Ali. *el-Hitatu't-tevfikiyye*. Kahire, 1990.
- Petrie, W.M.F. *Seventy Years in Archeology*. London, 1931.
- er-Râfi 'î, Abdurrahmân. *Târîhu hareketi 'l-kavmiyye fi mısır el-kadîme: Min fecri 't-târîh ilâ fethi 'l-arabî*. Kahire: Dâru'l-meârif, 1959.
- Reid, Donald Malcolm. *Cairo University and the Making of Modern Egypt*. Cambridge University Press, 1990.
- Reid, Donald Malcolm. *Whose Pharaohs: Archeology, Museums and Egyptian National Identity from Napoleon to World War I*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Sâlih, M. Zeki. "İhyâu hulûki'l-kavmî." *es-Siyâsetü'l-Usbûiyye*. 15 Ocak 1927.

- es-Settâtî, ‘Issâm. *Mukaddime ilâ el-Fulklûr el-Kıptî*. Kahire, 2010.
- Seyfîn, Nâşid. “Mısr fir’avnıyye lahmen ve demmen” *el-Mukattam*. 10 Eylül 1930.
- Seyfüddîn, İbrahim Nemîr ve diğ. *Mısr fî usûri-l-kadîme*. Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1991.
- es-Seyyid, Ahmed Lütfî. *Kıssatu Hayâtî*. Kahire: Dâru’l-hilâl, 1982.
- Shaw, Ian ve Nicholson, Paul. *British Museum Dictionary of Ancient Egypt*. Cairo: American University in Cairo, 1996.
- Stephens, Robert. *Nasser: A Political Biography*. London: The Penguin Press, 1971.
- Şennûda es-sâlis, el-Bâbâ. *Mûsâ ve Fir’avn*. Kahire: el-Külliyetü’l-klerîkiyye, 1990.
- et-Tahtâvî, Rifâ’a Râfi’î. *Menâhicü’l-elbâb*. [y.y]. 2002.
- Vignal, Leila. “The New Territories of Tourism in Egypt: A Local-global Frontier?” *Espace, Société, Territoire*. Article 509. (Ekim 2010). <https://journals.openedition.org/cybergeog/23324?lang=en>
- Wendell, Charles. *The Evolution of Egyptian National Image: From its Origins to Ahmad Lütfî al-Sayyid*. Los Angeles: University of California Press, 1972.

Kitap İncelemesi / Book Review

Despotizmin Doğası / Köleliğin İflası – İsti'battan İstibdata

Abdurrahman El-Kevâkibî, İstanbul: Mana Yayınları, 2018, 224 sayfa

Değerlendiren: Mehmet Akif Koç*

Osmanlı Devleti'nin yıkılışının artık mukadder hale geldiği son yarım yüzyıllık devresinde, dört ana cereyanın yıkımdan kurtuluş reçetesi olarak toplumun ve elitlerin önüne konulduğu genellikle bilinen ve kabul gören bir husustur. Bu çözüm yolları kabaca, Türkleşme, İslamlaşma, Osmanlıcılık ve Batıcılık olarak tasnif edilir. Dönemin İslami hassasiyeti yüksek aydınları, çoğunlukla İslamlaşma ve Osmanlıcılık üst şemsiyesi altında değerlendirilebilecek görüşler ileri sürmüş, bilhassa Arap aydınlarda ise İslamcılık eğilimi daha gözle görünür bir çizgi takip etmiştir.

Topluma kurtuluş reçetesi sunduğu diğer kitaplarındaki çizgisine paralel şekilde, öncelikle ve önemle despotizm / istibdat düşüncesiyle mücadeleyi ön plana çıkaran Abdurrahman el-Kevâkibî de bu buhranlı dönemde yaşamış ve eserlerini vermiş bir Arap entelektüelidir. 1854'te Halep'te doğan, Osmanlı idaresi altında çeşitli kamu görevlerinde bulunan el-Kevâkibî, 1898'de Mısır'a giderek, buradaki yenilikçi ve reformcu çevrelerle yakın temas içine girmiştir. Bu noktada, dönemin Kahiresi'nin, II. Abdülhamid karşıtı fikirleriyle bilinen ve bu eğilimdeki siyasi ve kültürel faaliyetlere ev sahipliği yapan Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın yönetiminde

¹ Doktora Adayı, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, TR, Ortadoğu Çalışmaları, orcid.org/0000-0001-5179-6027, akifkoc@hotmail.com

bulunduğunun,² el-Kevâkibî'nin eserlerini verdiği ortamın bu çerçevede teşekkül ettiğinin bilinmesi faydalı olacaktır. Keza el-Kevâkibî'nin, genelde Ortadoğu'nun ve özelde Arapların geri kalışından, ayrıca İslam'ın yozlaşmasından Osmanlı Devleti'ni sorumlu tuttuğunu,³ bu anlamda içinde yaşadığı II. Abdülhamid devrindeki otoriterlik ve istibdata karşı olduğu kadar, kavminin içinde bulunduğu durumdan dolayı genel anlamda Türklerle ve Osmanlılara karşı sempatik duygular beslemediğini belirtmek yerinde olacaktır. Bununla birlikte, Osmanlı'ya karşı bu tarihsel yaklaşımın Araplara özgü bir tutum olmadığı açıktır. Örneğin, Daron Acemoğlu ve James Robinson'ın *Why Nations Fail* kitabında da Ortadoğu'nun geri kalışlığında Osmanlı sisteminin kurumsal ölçekteki yetersizliği ve olumsuz rolüne vurgu yapmaktadır.⁴ Mısır'da dönemin meşhur reformcuları Muhammed Abduh ve Reşid Rıza çevresiyle yakın ilişki kuran el-Kevâkibî, hilafetin Arapların hakkı olduğunu ve Türklerden Araplara geçmesi gerektiğini de savunmaktadır.⁵

Pan-Arabist düşünceler ortaya koyan ve Arapların Türklerden kesin olarak ayrılığını savunan el-Kevâkibî'nin incelememize konu olan kitabı, *Tabâiü'l-İstibdâd ve Mesâirü'l-İsti'bâd*, yayınlandığı dönemde, Arap edebiyatına giren ilk siyasi kitap olması hasebiyle türünün tek örneği olarak görülmüştür. Kitap, Araplar arasında Türk karşıtı fikirlerin yayılmasına hizmet ettiği kadar, İstanbul'da da heyecan yaratmış, yönetimin tepkisini çekmiştir.⁶ Kevâkibî'nin ilk kitabı *Ümmü'l-Kurâ* İstanbul'un şimşeklerini fazlasıyla celbetmiş, Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde dağıtımı yasaklanmış ve II. Abdülhamid, Cemaleddin Efgâni'ye yaptığı gibi, el-Kevâkibî'yi de İstanbul'da zorunlu ikamete tabi tutmak istemiş; ancak yazar, Kahire'ye

---

² Ş. Tufan Bozpinar, "Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed," *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Kevâkibî-abdurrahman-b-ahmed> (Erişim tarihi: 4 Eylül 2019).

³ Fahri Yetim, "Modern Bir Aydın Hareketi Olarak Yeni Osmanlılar ve İslam Dünyası," *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* Nisan 2015, Sayı: 34, 1–18.

⁴ Daron Acemoğlu & James A. Robinson, *Why Nations Fail – The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*, (New York: Crown Business Publication, 2012), 120–123.

⁵ H. Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e kadar," *bilig*, Yaz / 2004 É sayı 30: 173–202.

⁶ Fatih Tiryaki, "Modern Mısır Düşüncesinde Hilafet Tartışmaları," *International Journal of Political Studies*, 2015, Year:1, Vol:1, 13–25.

giderek yönetimle köprüleri atmış ve ses getiren ikinci politik eleştiri kitabı *Tabâiü'l-İstibdâd*'ı burada yayınlamıştır.⁷

Kitap iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm (ss.11–58), eserin Türkçe basımı münasebetiyle, son dönemin uluslararası ölçekte dikkat çeken Arap aydınlarından, Moritanyalı akademisyen ve yazar Muhammed bin el-Muhtar eş-Şankıtî'nin, el-Kevâkibî ve düşüncesini tanıtan uzun sunuş yazısından oluşur. İkinci bölüm ise, el-Kevâkibî'nin kendi döneminde Kahire'de neşretmiş olduğu ve istibdat olgusunun din, bilgi, şan/haysiyet, sermaye, ahlak, toplum, eğitim ve terakki kavramlarıyla yakın ilişkisi ve etkileşimine dair, bir seri makalelerinden oluşan kısımdır. Yazar, bu ikinci bölümde istibdat/despotizm kavramını enine boyuna mercek altına yatırır ve kendi döneminin bilgi ve değerlendirme ufku çerçevesinde Doğu toplumlarının bu kadim ve meşum sorunsalını kendi ölçüğünde tespit ve tahlil ederek, çözüm yolları önermeye gayret eder.

Şankıtî, tarihsel analiz çerçevesi oluşturarak, Kevâkibî'nin perspektifini önceki filozof ve düşünürlerin muhakemesiyle mukayese ettiği ilgi çekici sunuş yazısında; ilk olarak, dinler ve mezhepler tarihçisi (mîlel ve nihâl) eş-Şehristanî'nin (ö. 1153) tarih okumasında çeşitli örneklerle üzerinde durduğu, iktidar olgusu özelinde paralellikler kurar. Şehristanî, İslam medeniyetinin yaşadığı derin krizin, özünde iktidarın el değiştirmesiyle ilgili siyasi bir kriz olduğunu savunurken; ondan yedi asır sonra gelen Kevâkibî de istibdatı “en büyük bela” olarak tavsif eder ve “fitneleri körükleyen en büyük veba” olduğunu savunur (s.19). Kevâkibî'nin İslam tarihiyle ilgili oldukça önemli bir diğer tespiti, Müslümanlar arasındaki itikadi ihtilafların çoğunun, siyasi ihtilaflardan kaynaklanması ve siyasi ihtilaflara paralel olarak dini ihtilaflara düşüldüğünü vurgulamasıdır (ss.19–20).⁸

Şankıtî, “Arap Baharı” protestoları döneminde, Kevâkibî'nin istibdata ve toplumları istibdattan kurtaracak araçlara dair fikirlerinin, yaklaşık bir asrın ardından Arap toplumları nezdinde yeniden popüler olmaya başladığını ve onun fikirlerinde yenilenebilir bir ilham ve bitmez bir enerji kaynağı

⁷ Adem Yesinde, “Mütercimim Notu,” *Despotizmin Doğası / Köleliğin İflası – İsti'battan İstibdata*, Abdurrahman El-Kevâkibî, (İstanbul: Mana Yayınları, 2018), 7–10.

⁸ Şii-Vahhabi ilişkilerinin geçmişi ve bugünü bağlamında Kevâkibî'nin bu teşhisini doğrulayan bir örnek için bkz: Mehmet Akif Koç, “Tarihi İhtilafların Gölgesinde İran-Suudi Arabistan Rekabeti: Şii-Vahhabi İlişkilerinin Dünü ve Bugünü,” *İran Çalışmaları Dergisi* Cilt: 3 (2019), Sayı: 1; 91–120.

bulduğunu öne sürer (ss.15–16). Mamafih, Şankıtî'nin bu tespitinde genel ölçekte kontekst açısından haklılık payı bulunmakla birlikte; bir asırlık süreçte değişen zaman ve mekânın kendine özgü niteliklerinin yanısıra, bölgesel ve uluslararası konjonktürün de zorlamasıyla ortaya çıkan “Arap Baharı”nın Kevâkibî'nin “İslam'ı yeniden ihya” eksenindeki düşünceleri temelinde oturtulması iyi niyetli ancak zorlama bir yorum olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, Şankıtî'nin iki dönem arasında kurduğu paralellikte, Kevâkibî'nin çağına göre devrimci tutumuna ve aynı coğrafyaların kıyamındaki sosyolojik benzerliklere vurgusu (s.16), her iki dönem açısından da isabetlidir.

Kevâkibî'nin *Ümmü'l-Kurâ* kitabında ele aldığı ‘*külli çöküş (el-fütürü'l-âmm)*’ kavramı, toplumların ani ve bütün fonksiyonlarıyla iflas etmesine yaptığı vurgudur ve Şankıtî, bu olgunun Kevâkibî'nin düşüncesinde merkezi bir konum işgal ettiğini vurgular. Kevâkibî, külli çöküş bahsinde, tetikleyici ana unsurun despotizm / istibdat olduğunu ifade edip, bu çöküşün sebeplerini beş noktada toplar: Dini, siyasi, ahlaki, sosyal sebepler ve Osmanlı Devleti'nden kaynaklanan siyasi-idari noksanlıklar. Yazarın, Osmanlı Devleti'nin hem siyasal organizma olarak çöküşüne hem de beraberinde Arap toplumlarını da aşağı çekişine dair yaptığı tespitler, kitabın ortalama Türk okuyucusu ve tarih meraklıları açısından ilgi çekici yönlerinin başında gelmektedir. Kevâkibî, döneminin diğer Arap aydınlarına yakın şekilde, Osmanlı'nın merkezi yönetiminin idari yetersizlikleri üzerinde durur, alternatif olarak önerdiği çözüm ise adem-i merkezîyettir (ss.30–33).

Şankıtî'nin, Kevâkibî'ye en önemli eleştirilerinden biri, yazarın Osmanlı idaresini ve Türkleri sertçe eleştirmesine karşılık, başta İngiliz ve Fransızlar olmak üzere, Avrupalıların bölgeyi işgalini hoş göstermesi ve Avrupalıların Türk saltanatına alternatif olarak Arap Hilafet düzeni kurulması yönündeki söylemlerini samimi ve gerçekçi bulması, üstelik bunu Kuran'dan ayetlerle⁹ delillendirmeye çalışmasına yöneliktir. Şankıtî bu tutumu “eb-lehçe” olarak nitelendirir (s.37).

Şankıtî, Kevâkibî'yi tarihteki Arap aydınlarından İbn Haldun'la da mukayese eder ve eserlerinde Mukaddime'den fazlasıyla etkilendiğini tespit

---

⁹ Örneğin, Tunus ve Mısır'daki Osmanlı sonrası Avrupalı işgalini meşrulaştırma sadedinde, Âl-i İmran 3/140'ta zikredilen “Bu günleri biz insanlar arasında döndürüp dururuz” ayetine atıf yapar.

eder. Örneğin, Mukaddime'deki "tabii mülk" olgusu, Kevâkibî'de doğrudan "istibdat" tabiriyle karşılanır. Keza İbn Haldun'un "tebaanın durağanlığı" olarak nitelendirdiği husus, Kevâkibî tarafından "külli çöküş" olarak tanımlanır. Ancak, İbn Haldun hükümdarın tebaasına zulmünü, daha sonra affetmesi şartıyla kısmen hoş görür ve yönetimin yapısındaki zulüm eğilimiyle hiç ilgilenmezken; Kevâkibî istibdat olarak tanımladığı bu durumu şiddetle reddeder. Şankıtî, iki Arap düşünür arasındaki bu ilgi çekici mukayesesini şu sözlerle noktalar: "*İbn Haldun, güneşi batan İslam medeniyetinin ardından ağıt yakarken, cebri ve karamsardır; Kevâkibî ise çöküşün ardından fecrin görülebileceğine inanır, bu yüzden özgürlükçü ve iyimserdir*" (s.46). Şankıtî, Kevâkibî ile İbn Haldun arasında kurduğu bu zihni yakınlığa benzer şekilde, onunla Hasan el-Benna arasında da eylem yakınlığı tespit eder ve İhvan-ı Müslimin özelinde, Kevâkibî'nin teorik düşüncelerinin canlı ve yaşanan bir hayata aktarıldığını savunur (s.57).

Kevâkibî, tüm bu devrimciliğine rağmen dört kritik hususta devrim ve değişim taraftarlarını uyarmayı da ihmal etmez: i) mücadeleye girişmeden önce, despot yönetimin yerine neyin ikame edileceği üzerinde iyi çalışılmalıdır, ii) açık bir plan ve strateji üzerinde devrimi başlatan tüm taraflar anlaşmalıdır, iii) halk katmanları devrimin faydaları ve istibdatın zararları konusunda bilinçlendirilmelidir, iv) kıyamın zamanlaması iyi seçilmelidir, muhteris işgalcilere zayıflıktan faydalanma fırsatı verilmemelidir (ss. 49–54). 2010 yılı sonunda başlayan "Arap Baharı" (veya *Hazanı*) döneminde başarılı olan ve olmayan halk hareketlerinde, bu dört unsurun ne kadar yerinde olduğu ve itinayla dikkate alınması gerektiği bir kez daha ortaya çıkmıştır. Kevâkibî'nin bu analizinde eksik olan ise ekonomi-politik etkenler ve bölgesel/uluslararası konjonktürün iskanıp, sadece iç siyasi-toplumsal dinamiklere odaklanmasıdır.

Kevâkibî, "münferit reyde ısrar etmek ve müşterek hukukta bağımsız davranmak" olarak tanımladığı istibdatın en tehlikeli türü olarak "teokratik monarşi" rejimlerini hedef alır; ayet ve hadis referanslarıyla İslam'ın istibdatı telin ettiğini vurgulayarak, zulme uğrayan kimselere hicret etmeyi tavsiye eder (ss.67–75). Yazarın şu uyarısı, başta Doğu toplumları ve Ortadoğu halkları olmak üzere, bütün toplumların kulağına küpe olacak denge-denetim mekanizmalarının hayati önemine de vurgu yapar: "*Hiçbir adil yönetim yoktur ki milletin gafleti ya da uyutulmasıyla kendini muhakeme ve cezadan azade hisseder etmez istibdat yöntemlerine başvurmasın. Bu yönetimler istibdatı bir yönetme aracı olarak halka bir kere kabul ettirdiler mi bir daha ondan vazgeçmez*" (s.69).

Kevâkibî'nin istibdat-din ilişkisi bağlamındaki en çarpıcı tespiti ise, siyasi despotizmin dini despotizmden doğduğunu belirtmesi ve tarihleri boyunca Müslümanları yöneten tüm diktatörlerin her dönemde dini kullandıkları gerçeğine yaptığı vurgudur. Yazar bu noktada ilahiyatçıları şiddetle eleştirir, “yöneticilerin sorgulanamayacağı, ulu'l-emre (her durumda) itaat,¹⁰ her türlü muhalefetin bastırılması” vb hususların, Kuran'ın dili tahrif edilerek dine sokulduğunu, ‘kraldan fazla kralcı’ ilahiyatçıların bu tahrifçi yaklaşımının Hz. Peygamber ve ilk dört Halife dönemindeki uygulamalara kesinlikle uygun düşmediğini, otoriteyi yücelten bu tür hezeyanların bilahare İslam dışındaki çeşitli inançlardan (özellikle Mecusîlik, Hıristiyanlık, Yahudilik ve Budizm) tevarüs edilerek dine sokulduğunu vurgular (ss.77–96).

Yazar, diktatörlerin dini tahrif eden ulemayı kendi hevalarına göre kullanmasına benzer şekilde, makam-mevki peşinde koşan zayıf karakterlerin de saray tarafından kullanılarak, bunlar üzerinden toplumda nevezuhur ve köksüz bir aristokrasi oluşturulduğunu, halkın bu iki tahrif edilmiş sınıf aracılığıyla kontrol edildiğini belirtir (ss.107–123). Kevâkibî, İslam toplumlarındaki geleneksel unsurların istibdatla arasında kurduğu bu kayda değer ilişkiyi istibdat-sermaye bahsinde ise yeterince kuramayıp, bu nispeten yeni ekonomi-politik zeminde aynı başarılı analizi sürdürümez ve bu mühim kısmı bir sayfadan da kısa tutup geçirir (ss.125–126).

Netice itibarıyla, Kevâkibî'nin yaklaşık bir asır önce despotizme dair ortaya koyduğu fikirler ve devrimci yaklaşım, insan ve toplum dinamiklerinin derin dönüşümlere uğradığı günümüzde de önemini halen muhafaza etmektedir. Çağdaş Arap düşüncesinde artık klasik kaynaklar arasında kabul edilen *Tabâiü'l-İstibdâd ve Mesâirü'l-İsti'bâd*, Osmanlı'nın son döneminde Arap aydınlarının İstanbul'a bakışına dair tarihsel bir vesika olmanın ötesinde; Arap Baharı sürecindeki halk hareketlerinin sosyolojik dinamiklerini anlamak ve Arap toplumlarının sosyo-politik hususiyetlerini yakından görebilmek açısından da ışık tutucu bir perspektif sunmaktadır.

---

¹⁰ Nisa 4/59'da zikrolunan ‘ulu'l-emre itaat’ ayetinin istibdat yanlısı ulema tarafından çarpıtılarak, ayetin asıl anlamının zihinlerden silindiğini savunan Kevâkibî, ayette geçen ‘minkum (sizden olan)’ kaydının özellikle gözden kaçırıldığını, halbuki zalimlerin Allah'ın indirdikleriyle yönetmesinin mümkün olmadığını gözden kaçırıldığını savunur. Yazar ayrıca, İsrâ 17/16'da vahyolunan “Biz bir memleketi helak etmek istediğimizde, başına oranın şımarık zenginlerini emir/yönetici yaparız da onlar orada kötülük işlerler (halkına zulmederler)” ayetini kendi görüşüne dayanak yapar (ss. 83-87).

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi
ISSN:2147-7523, E-ISSN: 2630-5631
Cilt: 6, Sayı: 2, ss. 231-235
Geliş Tarihi: 09.11.2019
Kabul Tarihi: 27.11.2019
DOI: 10.26513/toecd.644695

Kitap İncelemesi / Book Review

Osmanlı Suriye’inde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce

Adil Baktıaya, İletişim, İstanbul, 2017, 431 sayfa

Değerlendiren: Ahmet Arda Şensoy*

2011’de başlayıp halen devam etmekte olan, tarihin gördüğü en yıkıcı iç savaşlardan birini yaşayan Suriye, Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılması ile ortaya çıkmış devletler içerisinde Ortadoğu için her zaman en kritik ülkelerden biri olmuştur. Adil Baktıaya’nın *Osmanlı Suriye’inde Arapçılığın Doğuşu Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Düşünce* adlı kitabı, Osmanlı Suriye’si hakkında ayrıntılı bir çalışma olarak literatürde kendine yer bulmuştur. Bu anlamda kitapta 1800’lerde imparatorluğa yıkıcı bir etkisi olan milliyetçilik fikrinin Suriye’de ortaya çıkışı siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan incelenmiştir. Kitabın temel amacı, Nahda olarak adlandırılan Arap uyanışı sürecinin sebeplerini incelemek ve Nahda’nın ortaya çıkışında sadece dışsal kaynaklar değil yerel dinamikleri de göz önünde bulundurarak içeriden bir ortaya çıkış olduğunu göstermektir.

Prof. Dr. Adil Baktıaya, İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde görev yapmaktadır. Baktıaya’nın araştırma alanları arasında 19. yüzyıl Ortadoğu tarihi ve Arap siyasal düşüncesinin gelişimi gibi konular bulunmaktadır.² Bu eser de yazarın kendi uzmanlığını yansı-

¹ Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, TR, Ortadoğu Enstitüsü, orcid.org/0000-0002-3497-1249, ardasensoy@sakarya.edu.tr

² Yazarın ilgili bazı çalışmaları; Baktıaya A., “19.Yüzyıl Suriyesinde Hıristiyan-Müslüman İlişkilerinde Değişim: 1860 Şam Olayları,” *İktisat Fakültesi Mecmuası*,

tığı ve konu hakkındaki literatüre önemli katkılarda bulunduğu bir çalışmadır.

Yazar, Arapçılık kavramını bilinçli bir tercih sonucu kullanmaktadır. Literatürde erken Arap milliyetçiliğini ifade etmek için kullanılan Arapçılık kavramı, bazı özellikleriyle Arap milliyetçiliğinden ayrılmaktadır. Yazarın giriş bölümünde belirttiği gibi Arapçılık, Arap milliyetçiliğinin aksine halk tabanına yayılmış bir fikir olmaktan öte entelektüeller arasında sınırlı kalmış ve Osmanlı'ya isyan veya bağımsızlığı öncelemeyen bir Arap uyanışını nitelemektedir.

Kitap, yazılma amacına uygun olarak Nahda'nın ortaya çıkışına zemin hazırlayan sosyoekonomik dönüşümün izini bulmaya odaklanmıştır. Bunu ise iç dinamiklere bakarak açıklarken üç ana noktayı tespit etmektedir. Bunlar; Osmanlı topraklarının Batı ürünleri için açık bir pazar haline gelmesi, bölgenin kapitalist sisteme negatif entegrasyonu ve kıyı ve ticaret kentlerinde değişen yaşam tarzı olarak sıralanabilir. Kitabın ilk bölümü, bu üç ana nedeni ortaya koymanın yanı sıra Osmanlı Suriye'si hakkında genel bilgiler içermektedir. Bu da bölgede Nahda'nın ortaya çıkışını doğrudan etkileyecek olan sosyoekonomik değişimleri anlamak için bir ön bilgi sağlamaktadır. Bu noktada yazar, bu dönüşümü etkileyen unsurları iç ve dış olarak ikiye ayırmaktadır. Dış etkenler olarak öncelikle Napolyon'un Mısır'ı işgalini belirten yazar, bu işgal ile ilk kez İngiltere'nin Hindistan sömürge yollarının tehdit altına girdiğini ve İngiltere'nin de bu hamle sonrası bölgeye doğrudan girmek zorunda kaldığını iddia etmektedir. Yazara göre, Osmanlı topraklarının sanayi devrimini tamamlamış Avrupa güçleri için açık pazar haline gelmesi ile kıyı şeridindeki şehirler kapitalist ekonomik düzenin bir parçası haline gelmiştir. Bu da Batı etkisinin bu bölgelerde daha kuvvetli olmasına yol açmıştır. Buna delil olarak ise bu dönemde Suriye şehirlerinde hızla açılan Batılı ülkelerin konsolosluklarını ve artan misyonerlik faaliyetlerini göstermektedir. Ancak yazar, literatürde yaygın olan Avrupa merkezli bu söyleme açık bir eleştiride bulunmamış, doğrudan kullanma yoluna gitmiştir. Hâlbuki modern anlamda diplomatik temsilciliklere sahip olmasa da bu bölge 16. yüzyılda da Avrupa ülkeleri ile ciddi etkileşim içerisindedir.

---

cilt.58, no.2, ss.23-44, 2008, Baktiaya A., "Ottoman-French Influence Struggle In Syria-Lebanon Region: Medical School Of St.Joseph University As A Case Example," *International Journal of Turcologia*, vol.3, pp. 68-93, 2008.

Artan misyonerlik faaliyetleri önemli bir etken olsa da Christine Laidlaw'un "Levanttaki İngilizler" adlı kitabı, 16. yüzyılda kurulan Levant Kumpanyası'na odaklanırken kumpanyanın İstanbul ve İzmir'in yanı sıra Halep'te de bir büroya sahip olduğunu belirtmiş ve bu şehirlerde yerleşik tüccarlar, din adamları ve diplomatları da bulundurduğunu ortaya koymuştur. Bu da bölgenin zaten Batı ile etkileşim içinde olduğuna bir delil olarak sunulabilir. Kısacası Baktıaya'nın belirttiği dış etkenlerin, hali hazırda var olan ilişkilerin, bölgenin artan önemi, Sanayi Devrimi'nin yarattığı hammadde ve pazar ihtiyacı ve ulaşım ağlarının kurulması ile daha da büyük bir etkide bulunduğu söylenebilir.

Kitabın ilk bölümünde Nahda'nın ortaya çıkışıyla ilgili değinilen bir diğer sebep teknolojik gelişmeler ve bölgeye yapılan yatırımlar olarak ifade edilmiştir. Baktıaya'ya göre bölge Batılı ülkeler için açık bir pazar haline geldikten sonra, iç kesimler ile kıyı şehirlerini birbirine bağlayacak kara ve demiryolları yapılmıştır. Özellikle iç kesimlerle bağlantısı artan Beyrut, sahip olduğu limanlar sayesinde önemli bir ticaret noktası olarak ön plana çıkmıştır (S. 65). Bu sayede, bölgede ticaretle uğraşan Hristiyanlar yeni bir sınıf olarak ortaya çıkarken, Suriye'nin iç kesimlerinde yer alan ve geleneksel yöntemlerle üretim yapan esnaf ve zanaatkârlar ekonomik olarak yok olmaya başlamıştır. Ekonomik olarak sınıf atlayan gruplar, kültürel olarak da Batıya yaklaşmış ve Batı tarzı eğitimler sayesinde yeni bir aydın kesimi doğurmuştur. Bu aydın kesim de Nahda'nın oluşumunda önemli rol oynamıştır.

İlk bölümün ikinci kısmı, Osmanlı Suriye'sinde yapılan reformları incelemektedir. Özellikle İbrahim Paşa'nın Suriye'yi kontrol altına alması ile bölgede giriştiği reform ve modernleşme hareketleri, Nahda'ya zemin hazırlaması bağlamında incelenmektedir. 1832'den 1840'a kadar süren İbrahim Paşa yönetiminin mevcut düzenin aksine dini gruplar arası eşitliği sağlamaya yönelik politikaları, Müslüman ve Hristiyan halk arasındaki mevcut dengeyi bozmuştur. Bu politika, Tanzimat reformları ile devam ettirilince dini cemaatler ciddi manada dönüşüme uğramış ve bu da Nahda'yı oluşturan iç sebeplerden biri olmuştur. Buna bir de merkezi yönetimin, misyoner okullarının etkisini kırmak amacıyla teşvik ettiği devlet okullarında okuyan yeni nesil eklendiğinde yaşanan zihinsel dönüşüm kaçınılmaz olmuştur.

Kitabın özgün kısmı da burada ortaya çıkmaktadır. Nahda'nın bu misyoner okullarda eğitim alan kesimin etkisi ile çıktığı literatürde yaygın bir yak-

laşım olsa da Baktıaya, bu okullara karşı kurulan ve merkezi yönetim tarafından teşvik edilen devlet okullarının da Nahda'yı oluşturan etkenlerden biri olduğunu savunmaktadır.³

Kitabın ikinci bölümünde yazar, Hristiyan kesimin zenginleşmesi ve Müslüman halkın fakirleşmesi ile bu iki dini grup arasında yaşanan gerilimi anlatmaktadır. Siyasi, sosyal ve dini haklarının elinden alındığını düşünen Müslüman kitlenin Hristiyanlara karşı artan öfkesi sonucu sokak olayları yaşanmış ve Fuat Paşa'nın olayları bastırmasına kadar geçen sürede binlerce Hristiyan hayatını kaybetmiştir. Bu karışıklık ortamı merkezi idareye Müslüman cemaati yeniden dizayn etme ve reformları bu kitleye empoze etme konusunda fırsat vermiştir. Bunun bir sonucu olarak da Müslüman cemaatte esnaf ve ulemanın etkisi kırılmış, Hristiyan cemaatinde ise Batılılara bakışta değişikliğe neden olarak daha yerel bir yaklaşımın benimsenmesi sonucunu doğurmuştur.

Yazara göre Suriye'de ilk ayrılıkçı hareketlerin kökeni 93 harbi ile ortaya çıkmıştır. Savaşta alınan yenilgi sonrası Suriyelilerin Osmanlı'ya karşı güveninin kırıldığını iddia eden yazar, Arapçılığın bu noktada devreye girerek, yıkılacak Osmanlı'nın yerine bir alternatif olarak ortaya çıkmaya çalıştığını savunmaktadır.

Kitabın üçüncü bölümünde yazar, Nahda'nın lider düşünürlerinin eserleri üzerinden bir Nahda anlatısı kurmaktadır. Butras el Bustani, Kevakibi, Afgani, Abduh ve Azuri gibi önemli Hristiyan ve Müslüman düşünürlerin eserlerini inceleyen yazar, bu aydınların Nahda hareketine olan fikri katkılarını ortaya koymaktadır. Bu düşünürler tarafından kurulan gazeteler, yapılan tercüme faaliyetleri ve Arapça edebi eserlerin ortaya çıkması ile bölgedeki Arap entelektüel camiasında ciddi bir canlılığın oluştuğu belirtilmiştir. Nahda'nın önemli isimlerinden olan Muhammed Abduh'un çalışmalarının yerel ulemayı etkilemesi üzerinde duran yazar, İslamcılık çalışmalarında da vurgulandığı gibi Abduh'un düşüncelerinden doğan milliyetçilik fikirleri ile bölgede Arap milliyetçiliğinin tohumları ekildiğini belirtmiştir.

---

³ Geç dönem Osmanlı Suriyesi hakkında temel eserlerden sayılabilecek olan David Dean Commins'in *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria* kitabı da Osmanlı Suriyesinde Arapçılığın ortaya çıkışını Batılı okulların kurulmasıyla ortaya çıkan seküler düşünürler ile mevcut düzeni korumak isteyen yerel ulema arasındaki çatışma üzerinden okumaktadır.

Kitap, literatürün aksine Nahda'yı oluşturan etkenleri içsel faktörlerle açıklama çabası açısından oldukça değerlidir. İç faktörleri de sadece siyasi düzlemde değil sosyoekonomik ve dini çerçevede ele alması da literatüre büyük bir katkı yapmaktadır. Ayrıca iç faktörleri açıklarken de hem Arap dünyasını bir bütün olarak ele alıp, Suriye ile Mısır'daki entelektüellerin etkileşimini vurgulaması hem de küresel çapta yaşanan gelişmeleri dışsal faktörler olmaktan öte içsel faktörleri etkileyen unsurlar olarak sınıflandırması da çalışmayı değerli kılmaktadır. Ayrıca kitap derin bir ikincil kaynak taramasına dayanmaktadır ve Osmanlı ve İngiliz arşiv çalışmaları ile desteklenmiştir. Her ne kadar bölgeye İngiliz ilgisinin Osmanlı'nın son döneminde başladığı fikri, Laidlaw'un kitabıyla çelişki gösterse de kitabın ana odağı ve iddiası, Nahda'nın ortaya çıkışındaki yerel ve iç dinamikleri incelemek ve açıklamak olduğu için bu durum ciddi bir eksiklik oluşturmamaktadır.

Dolayısıyla kitap, 18. yüzyılda Osmanlı Suriye'sinde Arapçılığın doğuşunu irdelerken aslında Arap milliyetçiliğinin kökleri hakkında derinlemesine bilgiler vermekte ve çalışmayı da o literatürün bir parçası haline getirmektedir. Ayrıca bu eser, yazarın 2002 yılında bitirdiği doktora tezinin kitaplaştırılmış halidir. Bu yüzden de kitap oldukça akademik bir dile sahiptir ve hedef kitlesi konuya ilgi duyan akademisyenlerdir. Konu hakkında temel okumalara sahip olmayan bir okuyucu için zor bir metin olmakla birlikte, kendi içerisinde tutarlı ve anlaşılabilir bir eser olduğu söylenebilir.

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi

(ISSN: 2147-7523, E-ISSN: 2630-5631)

Yayın İlkeleri

Dergiye gönderilen makaleler, dipnotlar dahil en az **6000** en fazla **10000** kelime olmalıdır. Kitap değerlendirmeleri en az **750** en fazla **1500**, vaka analizleri ise **3000-5000** kelime olmalıdır. Makalelerde en fazla **200** kelimelik Türkçe özet ile İngilizce özet ve her iki dilde makale başlığı bulunmalıdır. Özetlere, her iki dilde de en az 5 adet anahtar kelime eklenmelidir.

Yazılar **Microsoft Word** dosyası formatında, **Times New Roman** yazı karakterinde, **12** punto boyutunda ve **tek satır** aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar ise aynı yazı karakterinde, **10** punto boyutunda ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Makale sonunda, yararlanılan kaynaklar, "**Kaynakça**" başlığı ile verilmelidir (İngilizce makalelerde "**Bibliography**" kullanılmalıdır). İnternet kaynakları da ayrı bir başlık olarak yazılmalıdır. Dergimizde **Chicago** (dipnot) atıf ve kaynakça yöntemi kullanıldığından, makalelerinizde kullandığımız; atıfların yazımı, atıf tekrarlarında uygulanacak yöntem ve kaynakça yazımında aşağıdaki şablon esas alınmalıdır.

Chicago Atıf ve Kaynakça Yazım Kuralları

1. KİTAP

Tek yazarlı,

Dipnot: Zadie Smith, *Swing Time* (New York: Penguin Press, 2016), 315–16.

Dipnot Tekrarı: Smith, *Swing Time*, 320.

Kaynakça: Smith, Zadie. *Swing Time*. New York: Penguin Press, 2016

İki/üç yazarlı,

Dipnot: Brian Grazer and Charles Fishman, *A Curious Mind: The Secret to a Bigger Life*. New York: Simon & Schuster, 2015, 12.

Dipnot Tekrarı: Grazer and Fishman, *A Curious Mind...*, 37.

Kaynakça: Grazer, Brian, and Charles Fishman. *A Curious Mind: The Secret to a Bigger Life*. New York: Simon & Schuster, 2015.

(Not: Kitap ismi her üç durumda italik yazılacak; dipnotta yayın yeri, yayınevi ve yayın yılı parantez içinde olacak diğerlerinde parantez kullanılmayacak, sayfa numarası dipnot ve dipnot tekrarında yazılacak ama kaynakçada yazılmayacak)

Dört ve fazla yazarlı,

(Not: Kaynakçada tüm yazarları listeleyin. Dipnotta ise sadece ilk yazarı yazıp ardından “ve diğerleri” şeklinde yazın.)

Dipnot: Dana Barnes et al., *Plastics: Essays on American Corporate Ascendance in the 1960s* . . .

Dipnot Tekrarı: Barnes et al., *Plastics* . . .

Tercüme kitaplar,

Dipnot: Jhumpa Lahiri, *In Other Words*, çev. Ann Goldstein (New York: Alfred A. Knopf, 2016), 146.

Dipnot Tekrarı: Lahiri, *In Other Words*, 184

Kaynakça: Lahiri, Jhumpa. *In Other Words*. Çev. Ann Goldstein. New York: Alfred A. Knopf, 2016.

Edisyon veya derlemelerde,

Dipnot: John D’Agata, ed., *The Making of the American Essay* (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177–78.

Dipnot Tekrarı: D’Agata, *American Essay*, 182.

Kaynakça: D’Agata, John, ed. *The Making of the American Essay*. Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

Kitap bölümü,

Dipnot: Henry David Thoreau, “Walking,” içinde *The Making of the American Essay*, ed. John D’Agata (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177–78.

Dipnot Tekrarı: Thoreau, “Walking,” 182.

Kaynakça: Thoreau, Henry David. “Walking.” içinde *The Making of the American Essay*, edited by John D’Agata, 167–95. Minneapolis: Graywolf Press, 2016

Orjinal baskıdan sonraki baskılardaki bölümler,

- Dipnot: Quintus Tullius Cicero. “Handbook on Canvassing for the Consulship,” içinde Rome: Late Republic and Principate, ed. Walter Emil Kaegi Jr. and Peter White, vol. 2 of University of Chicago Readings in Western Civilization, ed. John Boyer and Julius Kirshner (Chicago: University of Chicago Press, 1986), 35.
- Dipnot Tekrarı: Cicero, “Canvassing for the Consulship,” 35.
- Kaynakça: Cicero, Quintus Tullius. “Handbook on Canvassing for the Consulship.” İçinde Rome: Late Republic and Principate, ed. Walter Emil Kaegi Jr. Ve Peter White. Vol. 2 of University of Chicago, Readings in Western Civilization, ed. John Boyer and Julius Kirshner, 33–46. Chicago: University of Chicago Press, 1986. Orjinal baskı içinde Evelyn S. Shuckburgh, çev., The Letters of Cicero, vol. 1 (London: George Bell & Sons, 1908).

Önsöz, giriş veya bir kitabın benzer bölümlerinde,

- Dipnot: James Rieger, introduction to Frankenstein; veya The Modern Prometheus, by Mary Wollstonecraft Shelley (Chicago: University of Chicago Press, 1982), xx–xxi.
- Dipnot Tekrarı: Rieger, introduction, xxxiii.
- Kaynakça: Rieger, James. Introduction to Frankenstein; veya The Modern Prometheus, Mary Wollstonecraft Shelley, xi–xxxvii. Chicago: University of Chicago Press, 1982.

Dijital (e-book) kitaplarda,

- Dipnot: Herman Melville, *Moby-Dick; or, The Whale* (New York: Harper & Brothers, 1851), 627, <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.
- Dipnot Tekrarı: Melville, *Moby-Dick*, 722–23.
- Kaynakça: Melville, Herman. *Moby-Dick; or, The Whale*. New York: Harper & Brothers, 1851. <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

2. MAKALELER

Basılı dergilerdeki makale,

(Not: Dipnotta başvurulmuş kaynağın sayfa numaralarını belirtin. Kaynakçada ise tüm makalenin sayfa aralığını belirtin, yayının (dergi) adı italik yazılacak)

Dipnot: Susan Satterfield, “Livy and the Pax Deum,” *Classical Philology* 111, no. 2 (Nisan 2016): 170.

Dipnot Tekrarı: Satterfield, “Livy,” 172–73.

Kaynakça: Satterfield, Susan. “Livy and the Pax Deum.” *Classical Philology* 111, no. 2 (Nisan 2016): 165–76.

Online dergilerdeki makale,

(Not: Dergi bir DOI numarası tahsis etmişse mutlaka ekleyin. DOI yoksa bir URL verin. Erişim tarihini ekleyin)

Dipnot: Rachel A. Bay et al., “Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures.” *American Naturalist* 189, no. 5 (Mayıs 2017): 465, <https://doi.org/10.1086/691233>.

Dipnot Tekrarı: Bay et al., “Predicting Responses,” 466.

Kaynakça: Bay, Rachael A., Noah Rose, Rowan Barrett, Louis Bernatchez, Cameron K. Ghalambor, Jesse R. Lasky, Rachel B. Brem, Stephen R. Palumbi, and Peter Ralph. “Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures,” *American Naturalist* 189, no. 5 (Mayıs 2017): 463–73. <https://doi.org/10.1086/691233>.

Gazete ve benzeri mecmualardaki makale,

Dipnot: Rebecca Mead, “The Prophet of Dystopia,” *New Yorker*, 17 Nisan 2017, 43.

Dipnot Tekrarı: Mead, “Dystopia,” 47.

Kaynakça: Mead, Rebecca. “The Prophet of Dystopia.” *New Yorker*, 17 Nisan 2017.

(Not: Çevrimiçi makaleler için mutlaka bir URL ekleyin. Erişim tarihini ekleyin. Herhangi bir yazar belirtilmemişse makalenin başlığı ile alıntıya başlayın)

Dipnot: Farhad Manjoo, “Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera” *New York Times*, 8 Mart 2017, <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

- Dipnot Tekrarı: Manjoo, “Snap.”
- Kaynakça: Manjoo, Farhad. “Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera.” *New York Times*, 8 Mart 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

3. KİTAP DEĞERLENDİRMESİ

- Dipnot: Michiko Kakutani, “Friendship Takes a Path That Diverges,” Kitap Değ. *Swing Time*, by Zadie Smith, *New York Times*, 7 Kasım 2016.
- Dipnot Tekrarı: Kakutani, “Friendship.”
- Kaynakça: Kakutani, Michiko. “Friendship Takes a Path That Diverges.” Kitap Değ. *Swing Time*, by Zadie Smith. *New York Times*, 7 Kasım 2016

4. TEZLER

- Dipnot:** Cynthia Lillian Rutz, “*King Lear and Its Folktale Analogues*” (Doktora Tezi, University of Chicago, 2013), 99–100.
- Dipnot Tekrarı: Rutz, “*King Lear*,” 158
- Kaynakça: Rutz, Cynthia Lillian. “*King Lear and Its Folktale Analogues*.” Doktora Tezi, University of Chicago, 2013.

5. MÜLAKATLAR

- Dipnot: Kory Stamper, “From ‘F-Bomb’ to ‘Photobomb,’ How the Dictionary Keeps Up with English,” interview by Terry Gross, Fresh Air, NPR, April 19, 2017, audio, 35:25, <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.
- Dipnot Tekrarı: Stamper, interview.
- Kaynakça: Stamper, Kory. “From ‘F-Bomb’ to ‘Photobomb,’ How the Dictionary Keeps Up with English.” Interview by Terry Gross. Fresh Air, NPR, April 19, 2017. Audio, 35:25. <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

6. TOPLANTI VE KONFERANS SUNUMLARI

Dipnot: Rachel Adelman, “Such Stuff as Dreams Are Made On: God’s Footstool in the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition” (Society of Biblical Literature yıllık toplantısında bildiri olarak sunulmuştur, New Orleans, Louisiana, 21-24 Kasım 2009).

Dipnot Tekrarı: Adelman, “Such Stuff as Dreams.”

Kaynakça: Adelman, Rachel. “Such Stuff as Dreams Are Made On: God’s Footstool In the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition.” Society of Biblical Literature yıllık toplantısında bildiri olarak sunulmuştur, New Orleans, Louisiana, 21-24 Kasım 2009.

7. İNTERNET KAYNAKLARI

Dipnot: “Privacy Policy,” Privacy & Terms, Google, Son erişim: 17 Nisan 2017, <https://www.google.com/policies/privacy/>.

Dipnot Tekrarı: Google, “Privacy Policy.”

Kaynakça: Google. “Privacy Policy.” Privacy & Terms. Son erişim: 17Nisan 2017. <https://www.google.com/policies/privacy/>.

8. SOSYAL MEDYA KAYNAKLARI

Dipnot: Chicago Manual of Style, “Is the world ready for singular they? We thought so back in 1993,” Facebook, 17 Nisan 2015, <https://www.facebook.com/ChicagoManual/posts/10152906193679151>.

Dipnot Tekrarı: Michele Truty, April 17, 2015, 1:09 p.m., comment on Chicago Manual of Style, “singular they.”

Kaynakça: Chicago Manual of Style. “Is the world ready for singular they? We thought so back in 1993.” Facebook, 17 Nisan 2015. <https://www.facebook.com/ChicagoManual/posts/10152906193679151>.

Not: Atıf veya kaynakça yazımında herhangi bir sorunla karşılaşılması durumunda The Chicago Manuel of Style’ın http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html linkindeki web sayfasındaki veriler esas alınmalıdır.

Turkish Journal of Middle Eastern Studies (TJMES) **(ISSN: 2147-7523, E-ISSN: 2630-5631)**

Authors' Guideline:

Manuscripts submitted for consideration by the Journal must follow the style given below;

- The manuscripts should not be submitted simultaneously to any other publication, nor may they have been previously published elsewhere, in Turkish or English.
- Articles submitted to the journal of Turkish Journal of Middle Eastern Studies, should be original contributions and should not be published previously or should not be under consideration for any other publication at the same time.
- If another version of the paper is under consideration by any other publication, or has been, or will be published elsewhere, authors should inform the journal editors at the time of submission.
- Articles should be between 6,000-10,000 words including footnotes and bibliography. Book reviews should be between 750-1500 words. Case analyses should be between 3000-5000 words including footnotes.
- Articles should include Turkish and English max. 200 words abstract and maximum 5 keywords in both languages.
- All quotation are preferred as "Chicago Style" in our journal.
- Authors bear responsibility for their contributions. Statements of fact or opinion appearing in Turkish Journal of Middle Eastern Studies are solely those of the authors and do not imply endorsement by the journal.

Style:

- Papers should be written in a considerable level of academic Turkish or English.
- Manuscripts should be typed using Microsoft Word document file, in Times New Roman and 1 space. 12 font should be used within text while 10 font should be preferred for footnotes.
- References should be given both in the footnotes and in the bibliography. Reference style must conform to the *Chicago Manual of Style*. Please see the style for examples.
- The section titles and subtitles in the manuscripts should be numbered. (i.e. 1. Introduction, 2. Title xxx, 2.1. Subtitle xxx, etc.)

- If there are any tables, graphs and figures, they have to be included in the submitted main text file. Graphs and figures should be in one of the usual formats, at best in GIF or BMP format.
- The tables, graphs and figures should be numbered consecutively for each and should match the same numbering used in the text.

Submission:

Manuscripts must be submitted via: <http://dergipark.gov.tr/journal/868/submission/start>

Note: If you encounter any problems with writing citation or bibliography, the data on the web page of The Chicago Manual of Style,” <http://www.chicagomanualofstyle.org/book/ed17/frontmatter/toc.html>